વિદેશિની-૩

છૂંદણા

જુનિશિરો તાનીઝાકી

આછકલાપણાનો ઉમદા ગુણ મરી નો'તો પરવાર્યો તે જમાનાની આ વાત છે. જીવવાને માટે આજની જેમ મરણિયો પ્રયત્નો ત્યારે નો'તા કરવા પડતા, ગામના ખાનદાન કુટુંબના નબીરાઓના મુખ પર ત્યારે ચિન્તાની વાદળી સુધ્ધાં ફરકતી નહોતી. દરબારમાં દાસીઓ અને મશહુર ગણિકાઓનાં મુખ પર હંમેશાં સ્મિત ફરકતું રહેતું, વિદૂષક અને ચા-ઘરના રંગલાને કોઈ હલકા ગણતું નહિ. જીવન સમથળ વહેતું ને સદા ઉલ્લાસપૂર્ણ રહેતું. એ જમાનાની રંગભૂમિમાં અને સાહિત્યમાં સૌન્દર્ય અને ક્ષમતા અવિચ્છેદ્ય સંબંધે આલેખાતાં.

શારીરિક સૌન્દર્ય સિદ્ધ કરવું તે જીવનનું લક્ષ્ય નિઃસંકોચ ગણાતું ને એને સિદ્ધ કરવા માટે લોકો છૂંદણાં સુધ્ધા છૂંદાવતાં. એમનાં શરીર પર ઉજ્જ્વળ રેખાઓ અને રંગ જાણે નૃત્યના છન્દે હિલ્લોલિત થઈ ઊઠતાં. ગણિકાઓને ત્યાં જતી વેળાએ જેના શરીર પર ભારે ચાતુરીથી છૂંદણાં છુંદાવ્યાં હોય એવા જ પાલખી ઊંચકનારા પસંદ કરવામાં આવતા.યોશિઆરા અને તાત્સુમિની ગણિકાઓ જેમનાં શરીર પર સુંદર છૂદણાંની ભાત હોય તેને જ પોતાની કાયા ધરી દેતી. જુગારના અડ્ડાઓમાં જનારા, આગ હોલવનારા, વેપારીઓ અને સામુરાઈઓ પણ છૂંદણાંનો શોખ ધરાવતા. છૂંદણાંનાં પ્રદર્શનો પણ યોજાતાં, એમાં ભાગ લેનારાં એકબીજાનાં શરીર પરની ભાત પર હાથ ફેરવીને મૂળ ભાતની સુંદરતા વિશે નિર્ણય કરતા ને એની ખૂબીખામીની ચર્ચા કરતા.

એક જુવાન છૂંદણાં છૂંદનારો એના અદ્ભુત કૌશલ માટે પ્રખ્યાત હતો. એની ભારે બોલબાલા હતી અને એની ખ્યાતિ આસાકુસાના ચારિબુન, માત્સુશિમાશોના યાકકોહેઈ અને કોન્કોન્જિરો જેવા કુશળ છૂંદણાં છૂંદનારાઓ જોડે પણ હરીફાઈમાં ઊતરતી. છૂંદણાંનાં પ્રદર્શનોમાં એની કળાની ભારે પ્રશંસા થતી અને એ કળાના ઘણા ચાહકો એની પાસે છૂંદણાં છુંદાવવા ઇચ્છતા. દારુમાકિન એનાં સુન્દર રેખાંકનો માટે પ્રખ્યાત હતો. કારાકુસા ગોન્તા લાલ રંગનાં છૂંદણાં માટે જાણીતો હતો ત્યારે આ સેઈકિચિ

એની ભાતની મૌલિકતા અને એના કામોત્તેજકતાના ગુણ માટે પ્રખ્યાત હતો.

આ પહેલાં એણે તોયોકુની અને કુનીસાદા શૈલીના ચિત્રકાર તરીકે નામના મેળવી હતી ને અમુક પ્રકારનાં ચિત્રોમાં એણે વૈશિષ્ટ્ય સિદ્ધ કર્યું હતું. હવે છૂંદણાં છૂંદનારને નીચે દરજ્જે આવી પડ્યા પછી એણે એક સાચા કળાકારની ખુમારી અને ઉત્કટ સંવેદનશક્તિને ટકાવી રાખ્યાં હતાં. જે લોકોનાં શરીરનું સૌષ્ઠવ કે ચામડીનો રંગ એને રુચતાં નહિ તેને એ છૂંદણાં છુંદવાની ના કહી દેતો. જેને એ સ્વીકારતો તેમણે પણ એની પસંદ કરેલી ભાત અને એણે નક્કી કરેલી કિંમત કબૂલ રાખવાં પડતાં. વળી છૂંદણાં છુંદાવ્યા પછી લગભગ બે મહિના સુધી એને કારણે થતી અસહ્ય યાતના એમને સહેવાની રહેતી.

આ જુવાનના હૃદયમાં પણ બીજા કલ્પી ન શકે એવી વાસનાઓ અને આનંદની ઇચ્છાઓ સંતાઈને રહેતી. સોયના ભોંકાવાથી જ્યારે ચામડી સૂઝી જતી, લાલ ચટક લોહી વહી જતું ત્યારે લોકો વેદના સહન ન કરી શકવાને કારણે દર્દના સિસકારા કાઢતા. એ લોકો જેમ વધારે કણસે તેમ એને વધારે આનંદ આવતો. છૂંદણાંઓમાં સૌથી વધુ યાતનાદાયક લેખાતાં રાતાં છૂંદણાંઓ છૂંદવામાં એને સવિશેષ આનંદ થતો. પાંચસો કે છસો વાર સોય ભોંકાયા પછી ને રંગ બરાબર ખીલી આવે એ માટે ચામડી ઊતરડી નાખે એવા ગરમ પાણીથી નાહ્યા પછી તેઓ ઘણુંખરું અધમૂઆ થઈને એને ચરણે ઢળી પડતા. હાલ્યાચાલ્યા વિના એ લોકો આમ પડી રહેતા ત્યારે એ સંતોષના સ્મિત સાથે તેમને પૂછતો, તો તમને ખરેખર પીડા થાય છે, નહિ ?'

કોઈ ઢીલોપોચો ઘરાક આવતો ને એ વેદનાનો માર્યો દાંત કડકડાવતો કે દુઃખથી ચીસો પાડતો ત્યારે સેઇકિચિ કહેતો; 'હું તો માનતો હતો કે તમે ક્યોટોના રહેવાસી છો. ત્યાંના લોકો તો કઠણ છાતીના હોય છે, જરા ધીરજ રાખો. મારી સોય અસહ્ય પીડા કરાવે છે.' આંખને અણિયાળેથી એનો શિકાર બનેલા ઘરાકના આંસુથી ભીના થયેલા ચહેરાને જોઈ એની પ્રત્યે સાવ ઉપેક્ષા સેવીને પોતાનું કામ કર્યે જતો. જો કોઈ મૂગે મોઢે યાતના સહન કરી લેતું તો એ કહેતો : 'ઓહો, તમે તો દેખાવ છો તેના કરતાં વધારે બહાદુર લાગો છો, પણ જરા વાર રહીને જોજો.પછી તમારાથી મૂગે મોઢે સહન થવાનું નથી, ભલે ને ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો.' આમ કહીને એ એના ધોળા દાંત કાઢીને હસી પડતો.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સેઇકિચી કોઈ સુંદર કન્યાની અનુપમ કાન્તિવાળી કાયા પર પોતાની સોયથી છૂંદણાં છુંદીને પોતાના આત્માને પ્રકટ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવતો હતો. આ કાલ્પનિક કન્યાએ છૂંદણાં છુંદાવતાં પહેલાં એનાં શરીરસૌષ્ઠવ અને ચારિત્ર્યની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાની હતી. સુંદર ચહેરો અને રૂપાળી ચામડી હોય તેટલાથી સેઇકિચી સંતોષાય એમ નહોતો. પોતાના આદર્શને પહોંચી વળે એવી સ્ત્રીને માટે એણે આખાય નગરની પ્રખ્યાત ગણિકાઓમાં મિથ્યા શોધ ચલાવી હતી. પોતાની આદર્શ નારીની છબિ સદાય એના મનમાં રહેતી, ને આ શોધ કર્યાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હોવા છતાં એની વાસના ટાઢી પડવાને બદલે સમયના વહેવા સાથે વધુ ને વધુ ઉત્સુક બનતી ગઈ હતી.

એક ઉનાળાની સાંજે એ ફુકાગાવા તરફ ફરતો હતો ત્યારે આંખને આંજી નાખે એવા ગૌર વર્ણનો પગ એણે એક પાલખીના પડદા પાછળ અદૃશ્ય થઈ જતો જોયો. મુખ પર જેટલાં ભાવપરિવર્તન દેખાય તેટલાં જ પગ પર પણ દેખી શકાય. આ ગૌરવર્ણ પગ સેઇકિચીને કોઈ વિરલ રત્નના જેવો લાગ્યો. એનાં ઘાટીલાં આંગળાં અને અંગૂઠો, એના ચકમક થતા નખ, ગોળાકાર એડી, યુગોથી કોઈ પર્વતનાં નીતર્યા ઝરણાંથી ધોવાતી આવી હોય તેવી કાન્તિ ધરાવતી એની ત્વચા - આ બધાંથી એ પગ શ્રેષ્ઠતાની પ્રતિમૂર્તિ જેવો લાગતો હતો. એ જાણે માનવીના હૃદયને વિક્ષુબ્ધ કરવાને ને એના આત્માને દલિત કરવાને જ નિર્માયો હોય એવું લાગતું હતું. વર્ષોથી પોતે જેની શોધ કરી રહ્યો હતો તે નારીનો જ આ પગ હતો તેની સેઇકિચીને પળવારમાં પ્રતીતિ થઈ ગઈ. હર્ષાવેશમાં એ પાલખીમાં બેઠેલી નારીની ઝાંખી થાય એ આશાએ એ પાલખીની પાછળ દોડ્યો, પણ કેટલીય ગલીઓમાં એની પાછળ ભમ્યા પછી એક ખૂણા આગળ એ પાલખી એની નજર ચુકાવીને અલોપ થઈ ગઈ. આ બન્યા પછી જે એના મનની અસ્પષ્ટ આકાંક્ષા હતી તે અત્યન્ત દુર્દમ્ય વાસના બની રહી.

ત્યાર પછી એક વરસ બાદ એક સવારે કોઈ મુલાકાતી સેઇકિચીને એના ફુકાગાવા વિસ્તારમાંના ઘરે મળવા આવ્યું. તાત્સુમી મહોલ્લામાંની એની મિત્ર અમુક ગેયસાએ આ જુવાન સ્ત્રીને કશાક કામસર એની પાસે મોકલી હતી.

'મારી શેઠાણીએ એમનો આ કિમોનો તમને હાથોહાથ પહોંચાડવા મને મોકલી છે. એના અસ્તર પર સુંદર ભાત આંકી આપવાની તમને વિનંતી કરી છે.' એ યુવતી અત્યંત સંકોચપૂર્વક બોલી.

એણે કિમોનો અને ચિઠ્ઠી સેઇકિચીને આપ્યાં. કિમોનો જાણીતા અભિનેતા ઇવાઇ તોજાકુની છબિવાળા કાગળમાં લપેટેલો હતો. એના પત્રમાં એ ગેયશાએ લખ્યું હતું કે એ પત્ર લાવનાર કન્યા એના હાથ નીચે ગેયશાની કારકિર્દી માટેનું શિક્ષણ લેતી હતી ને નગરના એક જાણીતા રેસ્ટોરાંમાં થોડા જ વખતમાં પહેલી વાર મુજરો કરવાની હતી. આ સંબંધમાં એ કન્યાને યથાશક્તિ મદદ કરવાની એમાં વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

સેઇકિચીએ બારીકાઈથી એ કન્યાને નિહાળી. એ સોળ કે સત્તર વરસથી મોટી નહોતી ને છતાં એના ચહેરા પર પૂર્ણવિકાસિત નારીના ચહેરા પર હોય છે તેવું ગાંભીર્ય હતું. એની આંખોમાં એ નગરમાં રહેનારાં સર્વ સુંદર નારીનાં સ્થાનો લહેરાતાં હતાં. એમાં દેશભરનાં લોકોનાં પાપપુણ્ય હાથ મિલાવીને ભેગાં થયાં હતાં. પછી સેઇકિચીની દૃષ્ટિ એના નાજુક પગ પર પડી. એ પરાળ ગાદીથી ઢંકાયેલો હતો ને એણે લાકડાની પાવડી પહેરેલી હતી. '"ગયા જૂનમાં તું જ હિરાસેઈ રેસ્ટોરાંમાંથી નીકળીને પાલખીમાં બહાર જવા નીકળી હતી ?'

'હા, એ હું જ હતી.' આ વિચિત્ર પ્રશ્ન સાંભળીને એણે હસી પડીને જવાબ આપ્ય, 'ત્યારે પિતાશ્રી હયાત હતા. એઓ કોઈવાર મને હિરાસેઈ રેસ્ટોરાંમાં લઈ જતા.'

'હું છેલ્લાં પાંચ વર્ષોથી તારી પ્રતીક્ષા કર્યા કરું છું.' સેઇકિચીએ કહ્યું. આ પ્રથમ વાર હું તારું મુખ જોઉં છું, પણ હું તારા પગથી તને ઓળખું છું.....હું કશુંક તને બતાવવા ચાહું છું. જરા અંદર આવ, તે છળી મરીશ નહિ."

આમ કહીને એણે સહેજ ખંચકાતી એ કન્યાનો હાથ ઝાલ્યો. ને એને ઉપરના મજલાના એક ઓરડામાં લઈ ગયો, એ ઓરડાના છજામાંથી નીચે નદી દેખી શકાતી હતી. એ ચિત્રના બે મોટા વીંટા લઈ આવ્યો અને એ પૈકીનો એક એણે ખોલીને એ કન્યાને બતાવ્યો.ચીનના ક્રૂર બાદશાહ ચાઉની માનીતી રાજકુંવરી મોં હસીનું એ ચિત્રાંકન હતું.એ અલસતાથી કઠેડાને અઢેલી ઊભી હતી, એના મોંઘા ભરતકામવાળા ઝભ્ભાની પગ આગળની કિનાર ઉદ્યાન તરફ જતા દાદરનાં પગથિયાં પર વિખરાઈને પડી હતી. એનું નાનું શું માથું એટલું તો નાજુક હતું કે એ મુક્તામાણેક ને પરવાળાથી જડેલા મુકુટનો ભાર શી રીતે ઉપાડી શકતું હશે એવો પ્રશ્ન થતો હતો. એના જમણા હાથમાં એક જામ એણે સહેજ ત્રાંસો ઝાલી રાખ્યો હતો ને કશીક નિર્લિપ્તતાથી એ ઉદ્યાનમાં જેનો શિરચ્છેદ થવાનો હતો તે કેદીને જોઈ રહી હતી. એ કેદીના હાથ અને પગ એક લાકડા સાથે બાંધી દીધા હતા ને એ પોતાની આખરી ક્ષણની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. એણે આંખો બીડી દીધી હતી ને માથું ઝુકાવી દીધું હતું. આવાં દૃશ્યોવાળાં ચિત્રાંકન સાવ રેઢિયાળ બની જવાનો હમેશાં ભય રહે છે પણ ચિત્રકારે રાજકુંવરીના ને વધ થનાર કેદીના મોઢા પરના ભાવ એવી તે કુશળતાથી આલેખ્યા હતા કે એ ચિત્ર ઉત્તમ કલાકૃતિ બની રહ્યું હતું.

થોડા વખત સુધી એ કન્યા એ વિલક્ષણ ચિત્રને એકીટશે જોઈ રહી. અણજાણપણે જ એની આંખ ચમકવા લાગી. એના હોઠ થરકવા લાગ્યા, ધીમે ધીમે એનું મુખ એ રાજકુંવરીના મુખ સાથે સાદૃશ્ય ધરાવતું દેખાવા લાગ્યું.

'તારા મનની છબિ આ ચિત્રમાં અંકાયેલી છે.' સેઇકિચીએ એનાં તરફ જોઈને સ્મિત કરતાં કહ્યું.

'તમે મને આવું ભયંકર ચિત્ર શા માટે બતાવ્યું?' પોતાના ફિક્કા પડી ગયેલા કપાળ પર હાથ ફેરવતાં એ કન્યાએ પૂછ્યું.

'આ ચિત્રમાં જે સ્ત્રી છે તે તું જ છે. એનું જ લોહી તારી શિરાઓમાં વહે છે.' પછી સેઇકિચીએ બીજું ચિત્ર ખોલી બતાવ્યું, એનું નામ હતું 'બલિ' ચિત્રના મધ્યમાં એક સ્ત્રી ચેરીવૃક્ષને અઢેલીને ઊભેલી દેખાતી હતી. એ એના નેત્ર આગળ પડેલા મૃતદેહને જોઈ રહી હતી. એના ફિક્કા ચહેરા ઉપર દયા અને સન્તોષની રેખાઓ અંકાયેલી હતી. મૃતદેહો વચ્ચે કૂદતાં ફરતાં થોડાંક પંખી આનંદથી ટહુકતાં હતાં. એ ચિત્ર રણાંગણનું હતું કે વસન્તોદ્યાનનુ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું !

'આ ચિત્રમાં તારું ભાવિ અંકાયેલું છે.' સેઇકિચીએ ચિત્રમાંની યુવાન સ્ત્રી તરફ આંગળી ચીંધતાં કહ્યું. એ સ્ત્રી પણ આ કન્યા જોડે ગજબનું સાદશ્ય ધરાવતી હતી.

'નીચે પડેલા મૃતદેહો તારે ખાતર પ્રાણ અર્પી દેનારા યુવાનોના છે.'

'મહેરબાની કરીને એ ચિત્ર અળગું કરો.' એના વિચિત્ર આકર્ષણમાંથી બચવાને માટે એણે ચિત્ર તરફથી મોં ફેરવી દીધું ને એ સાદડી પર ઢળી પડી. એના હોઠ થરકવા લાગ્યા ને એનું આખું શરીર ધ્રૂજી ઊઠ્યું, 'હું તમારી આગળ એકરાર કરી દેવા તૈયાર છું, તમે સાચું અનુમાન કર્યું છે. મારો સ્વભાવ આ સ્ત્રી જેવો જ છે.મારા પર દયા કરો ને આ ચિત્ર મારી આગળથી ખસેડી લો.'

'કાયરની જેમ બોલીશ નહિ ! તારે તો ઊલટાનું આ ચિત્ર ધારીધારીને જોવું જોઈએ. જો તું એમ કરીશ તો તને એનાથી છળી મરવાનું કશું કારણ નહિ રહે.' એ કન્યા માથું ઊંચું કરી શકી નહિ. એના કિમોનોની બાંયની ગડીઓમાં એણે પોતાનું મોઢું સંતાડી દીધું.એ ભોંય પર ઢળી પડી ને એકસરખું ફરી ફરી કહેવા લાગી 'મને ઘરે ચાલી જવા દો, મને તમારી સાથે રહેતાં ભય લાગે છે.'

'તું થોડી વાર થોભી જા.' સેઇકિચીએ શાહી ફરમાન કરતો હોય એવી અદાથી કહ્યું. 'તને સુંદર સ્ત્રીમાં પલટી નાખવાની શકિત કેવળ મારી પાસે છે.' એની પાસે શીશીના ને સોયોના ઢગલામાંથી સેઇકિચીએ અત્યંત ઉત્કટ એવા માદક દ્રવ્યની શીશી બહાર કાઢી.

સૂર્ય પ્રખર તેજે નદી પર પ્રકાશી રહ્યો હતો. એનાં પરાવર્તિત કિરણો ઓરડીનાં બારણાં પર અને સૂતેલી યુવતીના શરીર પર સોનેરી મોજાંની ભાત ઉપસાવી રહ્યાં હતાં. સેઇકિચીએ બારણું વાસી દીધું ને એ સૂતેલી યુવતીની પાસે બેઠો. હવે પ્રથમ વાર એણે એ યુવતીનું વિલક્ષણ સૌંદર્ય પૂરેપૂરું માણ્યું ને ત્યારે એને લાગ્યું કે એ અદ્વિતીય ને અપરિવર્તશીલ મુખ સામે મીટ માંડીને એ વરસોનાં વરસો ગાળે તોય ઓછું હતું.

પણ ઝાઝી ક્ષણો વીતે તે પહેલાં એને પોતે ધારેલી ભાત પૂરેપૂરી ઉપસાવી લેવાનો વિચાર આવ્યો. અભરાઈ પરથી એણે પોતાનાં બધાં સાધનો ઉતાર્યાં. યુવતીના શરીર પરનાં વસ્ત્રો ઉતારી નાખ્યાં ને એના વાંસા પર પોતાના ડાબા હાથનો અંગૂઠો, વીંટી પહેરવાની આંગળી અને ટચલી આંગળીથી કલમ પકડીને ભાત દોરી ને જમણે હાથે સોય વડે એ ભાત પર કોતરવા લાગ્યો. ઇજિપ્તની સુંદર ભૂમિને મેમ્ફિસના લોકોએ જેમ એક વાર પિરામિડ અને સ્ફિન્ક્સથી વિભૂષિત કરી હતી તેમ એ આ યુવતીની નરવી કાયાને શણગારવા લાગ્યો. કલાકારનો આત્મા જ જાણે એ ભાતની રેખાએ રેખાએ પ્રકટ થઈ ઊઠ્યો; એમાં પાડેલું રાતા રંગનું દરેક ટપકું જાણે એના પોતાના જ લોહીનું ટીપું એ યુવતીના શરીરને ભેદીને જતું હોય એમ એને લાગ્યું.

એને સમયના વહેવાનું જરીય ભાન રહ્યું નહિ. બપોર આવી ને ચાલી ગઈ ને વસંતનો ઉત્તાપહીન દિવસ ધીમે ધીમે ઢળવા આવ્યો. અવિશ્રાન્તપણે સેઇકિચીનો હાથ, એ યુવતીને જગાડ્યા વિના, પોતાનું કામ કર્યે જ ગયો. થોડી વાર પછી ચંદ્ર આકાશમાં ઊગ્યો ને એનું સ્વપ્નિલ તેજ નદીને સામે કાંઠેના મકાનમાં છાપરા પર રેલાવવા લાગ્યો. ભાત અર્ધી સુધ્ધાં હજી થઈ નહોતી. દીવાની વાટ સંકોરવાને સેઇકિચીએ થોડો વખત સોય નીચે મૂકી, પછી પાછો બેસી ગયો ને સોય લઈને મંડી પડ્યો.

હવે ભારે કાળજીથી દરેક રેખા ઉપસાવવાની હતી. સોયની અણી ભોંકતાં જાણે એ પોતાના શરીરમાં ભોંકાતી હોય તેમ કલાકાર પોતે કણસવા લાગતો હતો. ધીમે ધીમે એક રાક્ષસી કરોળિયાનો આકાર પીઠ પર ઊપસી આવવા લાગ્યો. પ્રભાતનો ઝાંખો પ્રકાશ ઓરડામાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તો એ રાક્ષસી જંતુએ એના આઠે પગ એ યુવતીની પીઠ પર પૂરેપૂરો પ્રસારી દીધા હતા.

વસન્તની રાત લગભગ વીતી ચૂકી હતી. નદીના ઉપલાણેથી આવતી-જતી હોડીનાં હલેસાંના અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યા હતા. માછીમારોની હોડીના શઢ પ્રભાત વેળાના પવનથી ફૂલી ઊઠ્યા હતા અને એની ઉપર વિખરાઈ જતું ધુમ્મસ આછું દેખાતું હતું. અને આખરે પેલી રેખા પૂરી કરીને સેઇકિચીએ સોય હેઠી મૂકી. થોડે છેડે ઊભા રહીને એ યુવતીની પીઠ પર આંકેલા કરોળિયાની માદાને જોઈ રહ્યો ને જોતો હતો ત્યારે એને લાગ્યું કે આ કૃતિ દ્વારા એના સમસ્ત જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રકટ થઈ ચૂક્યું હતું. હવે કૃતિ પૂરી થઈ ચૂકી હતી. કલાકારને નરી શૂન્યતાનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.

'તને સુન્દર બનાવવાનો મેં મારો આખો આત્મા આ છૂંદણામાં રેડી દીધો છે.' સેઇકિચી ગણગણ્યો, 'હવે તારી સ્પર્ધા કરે એવી એકેય સ્ત્રી જાપાનમાં નથી ! હવે તને કદી કશો ભય નહિ લાગે. બધા પુરુષો, બધા જ પુરુષો, તારા બલિ બનશે....'

એના આ શબ્દો પેલી યુવતીએ સાંભળ્યા હશે ! એ હીબકું ભરતી હોય એમ લાગ્યું. એનાં અંગો ધીમે ધીમે હાલવા લાગ્યાં. એ ભાનમાં આવવા લાગી. એ દીર્ઘ શ્વાસ લેતી પડી હતી ત્યારે એની હાલતી પીઠ પર પેલું જંતુ જીવતું થઈને પગ હલાવીને ચાલવા માંડ્યું હોય એવું લાગતું હતું.

'તને વેદના થતી હશે' સેઇકિચીએ કહ્યું.'એ વેદના થવાનું કારણ એ છે કે કરોળિયો તને ગાઢ આલિંગન કરી રહ્યો છે.'

પેલી યુવતીએ આંખો અર્ધી ખોલી. પહેલાં તો એ આંખો શૂન્યમનસ્ક લાગી. પછી આંખની કીકીમાં સેઇકિચીના મોઢા પર પડતા ચંદ્રના જેવું તેજ પ્રકાશી ઊઠ્યું. 'મારી પીઠ પરનાં છૂંદણાં મને તો બતાવો ! તમે તમારો આખો આત્મા રેડી દીધો છે.એટલે હું ખૂબ સુંદર બની ગઈ હોઈશ નહિ ?' એ જાણે સ્વપ્નમાં હોય તેમ બોલી તે છતાં એના અવાજમાં આત્મવિશ્વાસ પ્રકટ થતો હતો; તેમાં એક પ્રકારનો પ્રભાવ વરતાતો હતો.

'સૌથી પહેલાં રંગો બરાબર ખીલી આવે એટલા માટે તારે સ્નાન કરી લેવાનું રહેશે.' સેઇકિચીએ જવાબમાં કહ્યું, ને એને હિંમત આપતો હોય તેમ ઊમેર્યું :'તને ખૂબ જ વેદના થશે. જરા હિંમત રાખજે.'

'સુંદર થવાને માટે જે કાંઈ વેઠવાનું આવશે તે હું વેઠી લઈશ.' એ યુવતીએ કહ્યું.

થોડાક દાદરા ઊતરીને એ સેઇકિચીની પાછળ સ્નાનાગારમાં ગઈ, ને જેવો એણે વરાળ નીકળતા પાણીમાં પગ મૂક્યો કે તરત એના મોઢામાંથી વેદનાનો સિસકાર નીકળી ગયો ને એની આંખો દર્દથી ચમકવા લાગી.

'ઓહ, કેવું દાઝે છે !' એ કણસવા લાગી. 'તમે મને અહીં એકલી રહેવા દો, હવે તમે ઉપર જાઓ, હું તૈયાર થઈને તમને મળીશ.મને દુઃખથી કણસતી કોઈ જોઈ જાય તે ગમતું નથી.'

પણ એ સ્નાનાગારમાંથી બહાર નીકળી ત્યારે પોતાનું શરીર લૂછવાના પણ એનામાં હોશકોશ રહ્યા નહોતા. સેઇકિચી એને મદદ કરવા ગયો ત્યારે એનો હાથ એણે તરછોડી નાખ્યો ને ભોંય પર ઢળી પડી. એના લાંબા વાળ પાથરી દઈને એ ક્યાંય સુધી કણસતી પડી રહી. પાસેના દર્પણમાં ચળકતી છીપલીના જેવા એના બે પગ દેખાતા હતા.

સેઇકિચી ઉપર જઈને એની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. ને જ્યારે એ ઉપર આવી ત્યારે સેઇકિચીએ જોયું તો એણે ભારે કાળજીથી સાજ સજ્યો હતો. એના ભીના વાળમાં કાંસકી ફેરવીને એને બંને ખભા પર પ્રસારી દીધા હતા.એનું નાજુક મુખડું અને વાંકી ભ્રમર જોતાં એ ભયંકર યાતનામાંથી પસાર થઈ હશે એવું લાગતું નહોતું. એ નદી તરફ દૃષ્ટિ માંડીને જોતી હતી ત્યારે એની આંખમાં ઠંડો ચમકારો દેખાતો હતો. એની વય નાની હતી. છતાં ચા-ઘરમાં વર્ષો ગાળી ચૂકેલી સ્ત્રીના જેવી એની અદા હતી. પુરુષોના હૃદયને વશ કરવાનું એ ક્યારનીય શીખી ચૂકી હોય એવું લાગતું હતું.આગલા દિવસની ભીરુ શરમાળ કન્યામાં થયેલું આ પરિવર્તન સેઇકિચી હેરત પામીને જોઈ રહ્યો. બીજા ઓરડામાં જઈને એને આગળ બતાવેલાં બે ચિત્રો એ લઈ આવ્યો.

'હું તને આ ચિત્રો ભેટ આપું છું.' એણે કહ્યું.'ને છૂંદણાં છૂંદયા બદલ હું તારી પાસેથી કશું લેવાનો નથી.'

'મારું હૃદય બધા ભયથી મુક્ત થઈ ગયું છે. ને તમે ....જ મારો પહેલો બલિ બનશો !'

આમ કહીને એ યુવતીએ તરતની ધાર કાઢેલી તલવારના જેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ એની સામે જોયું. એ દૃષ્ટિ પેલી ચીનની શાહજાદી અને ગાતા પંખીથી ઘેરાઇને ચેરીવૃક્ષને અઢેલીને એની આજુબાજુ પડેલા મૃતદેહને જોઈ રહેલી સુંદરીના જેવી જ દૃષ્ટિ હતી. સેઇકિચીએ વિજયની લાગણી અનુભવી.

'મને તારું છૂંદણું જોવા દે.' એણે એ યુવતીને કહ્યું.

એક અક્ષર સરખો બોલ્યા વિના એણે માથું નમાવીને કિમોનો ખોલી નાખ્યો. પ્રભાતના સૂર્યનાં કિરણો એની પીઠ પર પડ્યાં ને એની સોનેરી આભાથી એ કરોળિયાની કાયા જાણે અગ્નિથી ઘડાઈ હોય તેવી દેખાવા લાગી.

અનુ. સુરેશ જોષી

ઈઝુની નાચનારી

યાસુનારી કાવાબાતા

ડુંગરની તળેટીમાંથી બરફનું એક ઝાપટું મારા સુધી આવ્યું ને ઘાટમાં દાખલ થતાં વળાંક આગળ આવીને જોયું તો સેડરનું વન ધોળું ધોળું થઈ ગયું હતું. મારી વય ઓગણીસેકની હશે. હું ઈઝુદ્વીપકલ્પમાં પ્રવાસે નીકળ્યો હતો. મારો પહેરવેશ વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે તેવો હતો : ઘેરા રંગનો કિમોનો, ઊંચી એડીની લાકડાની પાવડી, નિશાળિયાઓ પહેરે છે તેવી ટોપી ને ખભે ચોપડાનો થેલો. દ્વીપકલ્પના મધ્યસ્થાને આવેલા ઊના પાણીના ઝરા પાસે મેં ત્રણ રાતો ગાળી હતી ને હવે, તોક્યોથી બહાર નીકળ્યા પછીના ચોથા દિવસે, હું અમાગી ઘાટમાં થઈને ઈઝુના દક્ષિણ ભાગ તરફ જઈ રહ્યો હતો. શરદની શોભા નયનમનોહર હતી; પર્વતનાં શિખરો એકની ઉપર એક હારબંધ ગોઠવાયેલાં દેખાતાં હતાં. ખુલ્લા જંગલના વિસ્તારો હતા. ઊંડી ખીણો હતી. આ બધાંથી નહીં પણ બીજી જ કશીક આકાંક્ષાથી મારું મન વિહ્વળ બની ઊઠ્યું હતું. વરસાદનાં મોટાં મોટાં ફોરાં પડવા લાગ્યાં હતાં. હું સીધા ચઢાણવાળા ને વંકાઈને જતા રસ્તા પર દોડવા લાગ્યો. ઘાટના મુખ આગળ ઊભો રહી ગયો. મારું નસીબ ખરેખર જોર કરતું હતું. નૃત્યાંગનાઓ અંદર બેઠી બેઠી આરામ કરી રહી હતી.

એક નાની છોકરીએ પોતાની નીચેનું ઓશીકું કાઢીને વિનયપૂર્વક મારા તરફ ખસેડ્યું. 'હં' મેં લગભગ બાઘાની જેમ ઉદ્ગાર કાઢ્યો ને બેસી પડ્યો. એક તો તાજુબ થઈ ગયેલો, વળી દોડવાથી હાંફ પણ ચઢેલી એટલે મને બીજું કશું કહેવાનું સૂઝ્યું નહિ.

એ મારી સામે નજીક આવીને બેઠી. હું તંબાકુ માટે ખિસ્સું ફંફોસવા લાગ્યો, એટલે રાખદાની મારી આગળ ધરી. છતાંય હું કશું બોલ્યો નહીં. એ ભાગ્યે જ સોળેક વરસની હશે. એના વાળ ઊંચે લઈને જૂની પ્રથા પ્રમાણે એનો જૂડો બાંધ્યો હતો. એને શું કહેવાય તે જ હું જાણતો ન હતો. એક ગંભીર લંબગોળ મોઢું એ વાળના જૂડાની પડછે સાવ નાનું લાગતું હતું ને છતાં એ વાળનો ને એના ચહેરાનો મેળ બરાબર જામતો હતો એની ના નહીં. સુન્દરીઓનાં જૂનાં ચિત્રોમા આવું જ જોવા મળે છે. માત્ર એટલું જ કે એવાં ચિત્રોમાં

વાળની લટ હોય તેથી જરા વધારે મોટી બતાવવામાં આવે છે. બીજી બે જુવાન સ્ત્રીઓ એની સાથે હતી ને એક આશરે ચોવીસ-પચ્ચીસ વરસનો જુવાનિયો પણ એમની મંડળીમાં હતો. જરા આકરા લાગતા ચહેરાવાળી ચાળીસેક વરસની સ્ત્રી એમની અગ્રણી હોય એવું લાગતું હતું.

પેલી નાની નૃત્યાંગનાને આ પહેલાં બે વાર જોઈ હતી. એક વાર દ્વીપકલ્પના મધ્યભાગમાં એક લાંબા પુલ આગળથી હું જતો હતો ત્યારે એ અને એની સાથેની બીજી બે સ્ત્રીઓ મારી આગળથી પસાર થઈ ગયેલાં. ત્યારે એના હાથમાં મોટું ઢોલક હતું. મેં ક્યાં સુધી પાછું વાળીને ફરી ફરી એના તરફ જોયા કર્યું હતું. ત્યારે મને થયેલુંઃ હાશ, હવે પ્રવાસમાં કંઈક રંગત આવી ખરી ! ને હોટેલમાં ત્રીજી રાતે મેં એને નૃત્ય કરતાં જોઈ હતી.એ બરાબર પ્રવેશદ્વાર આગળ જ નાચતી હતી ને હું મંત્રમુગ્ધ બનીને પગથિયાં પર બેઠો બેઠો જોયા કરતો હતો. પુલ પર બોલી ઊઠ્યો તેમ આજે રાતે અહીં હું મનમાં ને મનમાં બોલ્યો હતો : આવતી કાલે યુગાનો જવાના ઘાટ આગળ કે એ પંદરેક માઈલના ગાળામાં ક્યાંક ફરી એને મળવાનું થશે - આ આશાએ જ તે પર્વતને રસ્તે દોડતો દોડતો નીકળી પડ્યો હતો. પણ ચા-ઘરમાં થયેલું આ મિલન ભારે આકસ્મિક હતું. હું તો જ્યારે એથી મારી સમતુલા ગુમાવી બેઠો હતો.

થોડી મિનિટ પછી ચા-ઘરની બુઢ્ઢી મને ઝાઝા વપરાશ વગરના લાગતા એક નાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. એ ઓરડો ખીણની ઉપર જાણે તોળાઈ રહ્યો હતો. ને ખીણ એટલી તો ઊંડી હતી કે એનું તળિયું જ દેખાતું નહોતું. મારા દાંત કકડતા હતા ને મારા હાથ ઠંડીથી ભૂરા પડી ગયા હતા. બુઢ્ઢી ચા લઈને અંદર આવી ત્યારે મેં એને કહ્યું. 'એ મને જરા ટાઢ વાય છે.'

'પણ તમે તો સાવ ગચકાબોળ છો ! અહીં આવો ને જરા તાપો.' મને એના બેઠકના ઓરડામાં લઈ ગઈ.

બારણું ખોલતાંની સાથે ખુલ્લી તાપણીમાંના તાપે મારા પર જાણે પ્રહાર કર્યો. હું અંદર જઈને તાપણીની પાછળ બેઠો. મારા કિમોનામાંથી બાફ નીકળવા લાગી ને તાપ એટલો બધો આકરો હતો કે મારું માથું ભમવા લાગ્યું. બુઢ્ઢી નાચનારીઓની મંડળી જોડે તડાકા મારવા બહાર ગઈ.

'ઓહો, તમારી સાથે પેલી ટબુકડી અમથી છોકરી હતી તે આવડી મોટી થઈ ગઈ ! એ તો ખાસ્સું બૈરું જ લાગે છે ને ! કેવી રૂપાળી છે, નહિ ? છોકરીઓ બહુ ઉતાવળે મોટી થઈ જાય છે. ખરું ને !'

એકાદ કલાક પછી મેં એ બધાને જવાની તૈયારી કરતાં સાંભળ્યાં. મારી છાતી ધક્ધક્ થવા લાગી ને શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો.આમ છતાં ઊભા થઈને એમની જોડે ચાલી નીકળવાની હિંમત હું કરી શક્યો નહિ. હું તાપણી પાસે ધૂંધવાતો બેસી રહ્યો પણ આખરે તો એ હતી સ્ત્રીઓ; ચાલવાને ટેવાયેલી એ સાચું પણ હું માઈલ અર્ધો માઈલ પાછળ રહી ગયો

હોઉં તોય એમને પકડી પાડતાં મને કેટલી વાર લાગવાની હતી ! મારું મન એમની પાછળ નાચવા લાગ્યું. એમના જવાથી કેમ જાણે બધી છૂટ નહીં મળી ગઈ હોય !

'એ લોકો રાતવાસો ક્યાં કરવાનાં છે ?' એમને વળાવીને પાછી આવેલી બુઢ્ઢીને મેં પૂછ્યું.

'એવા લોકોનું ભલું પૂછવું ! કોઈ પૈસા આપનારો મળી રહે તો ત્યાં તરત ધામો નાખવા તૈયાર. આથી એમને પહેલેથી ખબર થોડી જ પડવાની હતી ?'

એ લોકો માટેનો આ બુઢ્ઢીનો ખુલ્લો તિરસ્કાર મને ઉશ્કેરી ગયો. જો આ બુઢ્ઢીનું કહેવું સાચું હોય તો પેલી નાચનારી છોકરી મારી ઓરડીમાં જ રાત ગાળશે.વરસાદ અટકી ગયો હતો. માત્ર આછી ઝરમર જ હતી. ઘાટ આગળનાં વાદળાં ખસી ગયાં હતાં. હવે ઝાઝી વાર મારાથી થોભી શકાય તેમ નહીં. દશેક મિનિટમાં સૂરજ બહાર નીકળશે એવી બુઢ્ઢીએ ખાતરી આપી, છતાં હું ધીરજ ધરી શક્યો નહિ.

'અલ્યા ઓ ભાઈ!' કહેતીકને ડોસી મારી પાછળ દોડી. 'આ તો વધારે પડતું કહેવાય, આટલું બધું તે મારાથી કેમ લેવાય ?' એ મારા ચોપડાંના થેલાને બાઝી પડી. મને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી ને મેં આપેલા પૈસા મને પાછા આપવા લાગી.ને મેં જ્યારે પાછા લેવાની ના પાડી ત્યારે મારી પાછળ ઠચુક ઠચુક આવવા લાગી. 'વળાંક સુધી બતાવવા તો આવવું જ જોઈએ ને !' એણે આગ્રહ કર્યો ને ફરી કહેવા લાગી. 'સાચું કહું છું, આ તો વધારે પડતું જ કહેવાય, મેં તો તમારે માટે ખાસ કશું કર્યું નથી પણ હું હંમેશાં યાદ રાખીશ, ને તમે આ તરફ આવો ત્યારે તમારે માટે હું કશું લઈ રાખીશ. તમો આ તરફ પાછા આવશો ને ? હું તમને નહીં ભૂલું !'

પચાસ યેનના સિક્કા બદલ આટલી બધી આભારવશતા દર્શાવી તે ખરેખર મને સ્પર્શી ગયું. હું તો પેલી નાચનારીઓની મંડળીને પકડી પાડવાના તાનમાં હતો. બુગદા આગળ આવતાં ડોસીને પાછી વળાવીને હું ચાલી નીકળ્યો.

૨

રસ્તાની એક બાજુએ ધોળી વાડ કરી લીધેલી હતી. બુગદાના મુખ આગળથી વંકાઈને વીજળીની રેખાની જેમ રસ્તો આગળ જતો હતો. છુદાંઈ ગયેલા ચહેરાવાળી આકૃતિને તળિયે નાચનારી છોકરી અને એના સાથીઓ હતા. અર્ધોએક માઈલ જ દૂર હશે. એકાએક ધીમો પડી જઈને એ લોકોની ગતિએ ચાલું તો કદાચ ઠીક નહિ લાગે. આથી જાણે મારે કશી લેવાદેવા જ નથી એવો ડોળ કરીને હું એમને વટાવી ગયો. એમનાથી દસેક ડગલાં આગળ ચાલતો એમની સાથેનો પેલો જુવાન મને આવતો જોઈને પાછું વાળીને ઊભો રહી ગયો. 'તમે તો ગજબના ચાલનારા લાગો છો ને....વરસાદ રહી ગયો એ આપણું સદ્ભાગ્ય...જોયું ને ?'

આથી હું મુશ્કેલીમાંથી ઊગરી ગયો ને એની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો. એ મને પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો ને અમારી વાતચીત જામી પડી છે એ જોઈને સ્ત્રીઓ અમારી નજીક આવી લાગી. પેલા જુવાને એક નેતરની પેટી પટ્ટી સાથે બાંધીને પીઠ ઉપર ઉપાડી હતી. પ્રૌઢ વયની સ્ત્રીના હાથમાં એક ગલુડિયું હતું. બે યુવતીઓના હાથમાં નાનાં પોટકાંઓ હતાં ને છોકરીના હાથમાં ઢોલક ને એને વગાડવાની દાંડી હતાં.

'હાઈસ્કૂલનો નિશાળિયો લાગે છે.' બેમાંથી એક યુવતીએ છોકરીના કાનમાં કહ્યું, ને મેં પાછા વળીને જોયું એટલે એ ખડખડ હસી પડી.

'હા રે, એટલી તો મનેય ખબર છે.' છોકરીએ જવાબ વાળ્યો. 'નિશાળિયાઓ આ ટાપુ પર ઘણુંખરું આવતા હોય છે.' ઇઝુના ટાપુઓ પરના એશિમાના એ લોકો હતા. વસંત ઋતુમાં એઓ રૂપકલા પર રખડવા નીકળી પડતાં, પણ હવે ઠંડી વધતી જતી હતી ને એમની પાસે ટંડીથી બચવા પૂરતાં કપડાં નહોતાં. દસેક દિવસ બાદ દક્ષિણમાં શિમોડાથી એ લોકો ફરી ટાપુઓ તરફ હોડીમાં ચાલ્યાં જશે. હું ફરી એના ગુચ્છાદાર વાળના જુડાને જોઈ રહ્યો. એ ઓશિમાથી આવી છે એ જાણ્યા પછી તો એનું આકર્ષણ ઓર વધી ગયું. મેં એમને એ ટાપુઓ વિશે પૂછ્યું, 'નિશાળિયાઓ તરવા માટે આવે છે તેની તને તો ખબર જ હશે.' એ કન્યાએ પોતાની સાથે ચાલતી યુવતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું,

'ઉનાળામાં, ખરું ને ?' મેં પાછા વળીને જોતાં કહ્યું. એ શરમથી રાતીચોળ થઈ ગઈ.

'શિયાળામાંય આવે છે.' એણે લગભગ નહીં સંભળાય એવા ક્ષીણ અવાજે કહ્યું.

'શિયાળામાં પણ'

એ બીજી સ્ત્રીઓ તરફ જોઈ ને કંઈક અનિશ્ચિતતાથી હસી પડી.

'શિયાળામાંય એ લોકો તરે છે ખરા ?' મેં ફરી પૂછ્યું.

ફરી એ રાતીચોળ બની અને સહેજ માથું હલાવીને જવાબ વાળ્યો. એની મુખમુદ્રા ગંભીર બની ગઈ.

'આ છોકરીનું ખસી ગયું લાગે છે.' પ્રૌઢાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

યુગાનોથી ઉપલાણમાં છસાત માઈલ પર રસ્તો નદીને સમાન્તર જતો હતો. ઘાટને વળાવ્યા પછી પર્વતોના ચહેરા પર દક્ષિણની છાપ સ્પષ્ટ વરતાવા લાગી હતી. પેલા જુવાનની ને મારી વચ્ચે ઠીક દોસ્તી જામી ગઈ હતી. યુગાનોનાં છાપરાં નીચે દેખાવા માંડ્યાં કે તરત જ મેં જાહેર કરી દીધું કે હું એમની સાથે શિમોડા જવા ઇચ્છું છું. આથી એ ખુશ થયો હોય એમ લાગ્યું.

એક ખખડધજ હોટલની આગળ ઊભી રહી.જઈને જાણે મારી રજા લીધી હોય તેમ પ્રૌઢા મારી સામે જોતી ઊભી રહી ગઈ. 'પણ એમને તો આપણી સાથે આવવું છે.' પેલા જુવાને પ્રૌઢાને કહ્યું. 'ઓહો, એમ કે ?' એણે સરલતાભરી ઉષ્માથી કહ્યું, 'રસ્તા પર સાથી ને જિંદગીમાં હમદર્દ....એવી કહેતી છે ને ? અમારા જેવાં નાચીજ પણ પ્રવાસને આનંદભર્યો તો બનાવી શકીએ, નહીં ? અંદર આવો ને, એકાદ ઘૂંટડો ચા પીએ ને બે ઘડી લંબાવીએ.'

અમે બીજે માળે ગયાં ને અમારો સરસામાન નીચે મૂક્યો. સાદડી અને પાસાનાં બારણાં જીરણ થઈને ફાટી ગયાં હતાં. પેલી છોકરી નીચેથી ચા લઈ આવી. મારી પાસે આવી ત્યારે ચાનો પ્યાલો રકાબી સાથે જરાક ખણખણી ઊઠ્યો. હાથ ધ્રૂજી ઊઠે તે પહેલાં એણે એને નીચે મૂકી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમ કરવા જતાં થોડી ચા છલકાઈ ગઈ. એ આટલી બધી મુઝાઈ જશે એવું મેં ધાર્યું નહોતું.

'અરે, ભગવાન, આ છોકરીને હવે સંભાળવી પડશે.' પ્રૌઢાએ ભમર ચઢાવીને ઉદ્ગાર કાઢ્યો ને મસોતું એની તરફ ફેંક્યું. છોકરીએ તંગ સ્થિતિમાં ચા લૂછી નાખી.

પ્રૌઢાની આ ટકોરથી હું ચોંકી ઊઠ્યો. પ્રૌઢાએ ચાઘરમાં જગાડેલી ઉત્તેજનાની માત્રા વધતી જતી હોય એવું મને લાગ્યું.

એકાદ કલાક બાદ પેલો જુવાન મને બીજી હોટલમાં લઈ ગયો. રસ્તા પરથી પથ્થરો, ખડકો ને પગથિયાંઓ ઊતરતા અમે સોએક વાર નીચે ઊતરી આવ્યા. નદીના પટમાં સાર્વજનિક ઊના પાણીનું ઝરણું હતું, ને એનાથી થોડેક જ છેટેના પુલ ઉપર થઈને હોટલના બગીચામાં જવાતું હતું.

અમે સાથે નહાવા ગયા. એણે મને કહ્યું કે ત્રેવીસ વરસનો હતો ને એની પત્નીને બે કસુવાવડ થઈ ગઈ. એ કાંઈ અબુધ લાગતો નહોતો. મને એમ હતું કે એ પણ મારી જેમ પેલી નાચનારી છોકરીની નજક રહેવાને ખાતર જ ફરવા નીકળી પડ્યો હતો.

સૂરજ નમવા આવ્યો ત્યાં વરસાદની હેલી આવી. ભૂખરા અને ધોળા પર્વતો સપાટ લાગવા માંડ્યા ને નદીઓ મિનિટે મિનિટે વધુ ને પીળી ને કાદવથી ડહોળાયેલી લાગવા માંડી. આવી રીતે નાચનારીઓની મંડળી ક્યાંય બહાર નહીં જ નીકળે એની મને ખાતરી હતી; ને એમ છતાં હું સ્વસ્થ બનીને બેસી રહી શકતો નહોતો. બેત્રણ વાર હું સ્નાનાગાર તરફ જઈ આવ્યો ને ફરી અધીરો બનીને મારી ઓરડીમાં આવીને બેસી રહ્યો. ત્યાં, વરસતા વરસાદના અવાજમાં દૂરથી મેં ઢોલક વાગવાનો આછો અવાજ સાંભળ્યો. મેં એકાએક જાળિયાં ખોલી નાખ્યાં ને બારીની બહાર માથું કાઢીને ઊભો રહી ગયો. ઢોલકનો અવાજ ધીમે ધીમે નજક આવતો જતો હોય એવું લાગ્યું. જોરથી સૂસવાતા પવનની ઝાપટના કારણે વરસાદની ધારા મારા માથા પર કોરડાની જેમ વીંઝાતી હતી. હું આંખો બંધ કરીને ઢોલકના અવાજ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા મથ્યો, એ અવાજ ક્યાંથી આવતો હતો એ આ તરફ આવી રહ્યો હતો ? ત્યાં મેં એક સ્ત્રી કોઈને બોલાવતી હોય ને પછી બડબડ હસી પડતી હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો. નાચનારીઓની મંડળીને એમની હોટલની સાથેના રેસ્ટોરાંમાં મળેલી મહેફિલમાં બોલાવી હોય એવું લાગતું હતું. હું બેથી ત્રણ સ્ત્રીના ને ચાર પુરુષોના અવાજો નોખા નોખા વરતી શકતો હતો. થોડા જ વખતમાં ત્યાંનો કાર્યક્રમ પૂરો થશે ને એ લોકો આ તરફ આવશે એવું મેં મારા મનને મનાવ્યું. મંડળી નિર્દોષ આનંદની સીમાને વટાવીને મસ્તીતોફાને ચઢી હોય એવું લાગતું હતું. ચાબૂકના ફટકારવાના જેવો કોઈ સ્ત્રીનો તીણો અવાજ અંધકારમાં થઈને એકાએક જાળિયામાં થઈને મારા કાન

સાથે અથડાયો. જાળિયામાંથી બહાર જોતો હું વધુ ને વધુ તંગ બનીને બેસી રહ્યો. ઢોલકના દરેક અવાજથી હું આસાયેશ અનુભવતો ગયો. 'ઓહ, તો એ હજી ગઈ નથી, અહીં જ છે ખરી ને ઢોલક બજાવી રહી છે.' ઢોલક વાગતું બંધ પડે ત્યારે છવાઈ જતો સન્નાટો ભારે અસહ્ય થઈ પડતો. કેમ જાણે વરસતો વરસાદ મને ક્યાંય નીચે ને નીચે ઢસડી નહી જતો હોય !

થોડો વખત સુધી જુદાં જુદાં પગલાંઓનું ઘમસાણ મચી રહ્યું, એ કોઈ નૃત્યનો પ્રકાર હતો કે પછી કશીક રમત ચાલી રહી હતી ? પછી એકાએક નરી નિસ્તબ્ધતા ફેલાઈ જતી. હું અંધકારમાં આંખ ફાડીને જોઈ રહ્યો. અત્યારે એ શું કરી રહી હશે ? બાકીની આખી રાત એ કોની આગળ ગાળશે ?

હું જાળિયાં બંધ કરીને પથારીમાં પડ્યો. મારી છાતી રૂંધાતી હતી ને એમાં જાણે સણકો ઊપડ્યો હતો. હું ફરી નાહવા ગયો, ને ખૂબ જોરથી હાથપગ હલાવીને પાણી ઉછાળવા લાગ્યો. વરસાદ રહી ગયો. ચન્દ્ર વાદળોમાંથી બહાર આવ્યો. શરદનું વરસાદથી ધોવાઈને સ્વચ્છ થયેલું આકાશ દૂર દૂર સુધી સ્ફટિકની જેમ ચકચક થવા લાગ્યું. ઘડીભર તો મને થયું કે એને શોધવાને ઉઘાડે પગે દોડી જાઉં. રાતના બે વાગી ચૂક્યા હતા.

૩

બીજે દિવસે નવ વાગે પેલો જુવાન મારી હોટલ પર આવ્યો. મને ઊઠયાને ઝાઝી વાર થઈ નહોતી. મેં એને મારી સાથે નાહવા આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. સ્નાનાગારની નીચે વરસાદ પડવાથી સ્ફિત બનેલો નદીનો હૂંફાળો પ્રવાહ દક્ષિણ ઈઝુના શરદ્ના સૂર્યમાં પ્રકાશતો વહી રહ્યો હતો. મારો ગઈ રાતનો વિષાદ અત્યારે ઝાઝો વાસ્તવિક નહોતો લાગતો, તેમ છતાં ગઈ રાતે શું બન્યું, તે મારે સાંભળવું તો હતું જ.

'ગઈ રાતે તો મહેફિલ ગજબની જામી હતી, ખરું કે ?'

'તમને અહીંથી કંઈ સંભળાતું હતું ?'

'હાસ્તો.'

'અહીંના આદિવાસીઓ, એમને બહુ ઘોંઘાટ કરી મૂકવાની ટેવ છે. બાકી એમનામાં ઝાઝું બૂતું નથી.

એને મન તો એ પ્રસંગ, બીજા અનેકની જેમ, રેઢિયાળ જ લાગ્યો હશે. હું પણ પછી કશું બોલ્યો નહીં.

'જુઓ તો એ લોકોય નહાવા આવ્યાં લાગે છે. જુઓ, સામે નદીની પેલે પાર એમણે આપણનેય જોયા હશે જ. જુઓ તો, એ ત્યાં કેવાં હસી રહ્યાં છે.' એમ કહીને એણે સાર્વજનિક સ્નાનાગાર તરફ આંગળી ચીંધી. ત્યાં છ કે સાત નગ્ન માનવ આકૃતિઓ વરાળનાં આછાં આવરણ વચ્ચે નજરે પડતી હતી. એમાંથી એક નાની આકૃતિ સૂર્યના પ્રકાશમાં દોડીને

થાળા પર ઊભી રહી પાણીમાં ઝંપલાવવાને ઊંચા કર્યા હોય તેમ હાથ ઊંચા કરીને અમને કશુંક કહી રહી હતી. એ પેલી કન્યા જ હતી. મેં એના ભણી જોયું; એના યૌવનના બહારને ઉપાડનારા પગ, કારુ શિલ્પના જેવી એની ગૌર કાયા- ને સ્વચ્છ જળની ઝાલકથી મારું હૃદય ધોવાઈને નીતર્યું બની જતું હોય એવું મને લાગ્યું. હું ઊંડો સંતોષ અનુભવતો હસી ઊઠ્યો. એ સાવ નાદાન હતી. એને નવસ્ત્રી સૂરજના તડકામાં નીકળીને પગની આંગળીના ટેરવા પર ઊભી રહીને પોતાના મિત્રને આનંદપૂર્વક જોઈ રહેતાં જરાય સંકોચ થતો નહોતો. હું હસ્યે જ ગયો. ધીમું, સંતોષની પૂર્ણતામાંથી જન્મતું હાસ્ય. મારા મગજ પરથી ધૂળનું આખું એક પડ જાણે કોઈએ ધોઈ નાખ્યું ન હોય ! હું હસ્યે જ ગયો. એના ભરાવદાર કેશને કારણે એ હતી તેથી મોટી લાગતી હતી ને એના પહેરવેશને કારણે જ એ પંદર કે સોળેક વરસની લાગતી હતી. મેં ખરેખર ગજબની ભૂલ કરી નાખી હતી.

બે યુવતીઓ પૈકીની વયમાં મોટી યુવતી બગીચામાંથી ફૂલને જોવા આવી ત્યારે અમે મારી ઓરડીમાં પહોંચી ગયા હતા. પેલી કન્યા એની પાછળ - અર્ધો પુલ વટાવી જઈ રહી હતી. પ્રૌઢા આ દરમ્યાન ધૂંઆફૂંઆ થતી સ્નાનાગારની બહાર આવી. એનો રોષ જોઈને ખભા ચઢાવીને કન્યા પાછી ભાગી ગઈ. પાછા વળતી વખતે પણ એના મોઢા ઉપર હાસ્ય હતું. એ જાણે હસીને કહી રહી હતી : આથી જો આગળ વધ્યા તો માર્યા ઠાર! બગીચાનાં ફૂલ જોતી યુવતી પુલ આગળ આવી.

'આ બાજુ આવતા રહો.' મને સાદ પાડીને કહ્યું.

'આ બાજુ આવતા રહો ને !' એનો પડઘે પાડતી બીજી યુવતી પણ બોલી અને પછી બન્ને પોતાની હોટલ તરફ વળી ગયાં. પેલો જુવાન સાંજ સુધી મારી ઓરડીમાં મારી સાથે જ રહ્યો.

હું એક હરતા ફરતા વેપારી જોડે એ રાતે શેતરંજ રમતો હતો. ત્યાં મેં બગીચામાં ઢોલકનો અવાજ સાંભળ્યોઃ હું બહાર જવા ઊઠ્યો.

'એકાદ બાજી રમવીં નથી ?' પેલા વેપારીએ પૂછ્યું, 'ચાલોને એકાદ રમી નાખીએ.' પણ હું હસીને બેવડ વળી ગયો. આથી એ મને એના પ્રસ્તાવમાં સંમત કરવાનો પ્રયત્ન છોડીને મારી ઓરડીમાંથી જતો રહ્યો.

તરત જ પેલી નૃત્યમંડળીમાંથી એ યુવતીઓ અને જુવાન મારી ઓરડીમાં દાખલ થયાં.

'આજે રાતે તમે બીજે ક્યાંય બહાર જવાના તો નથી ને ?' મેં પૂછ્યું.

'પ્રયત્ન કરીએ તોય કોઈ ઘરાક આજે મળે એમ લાગતું નથી.'

મધરાત વીતી ગઈ ત્યાં સુધી એઓ બેઠાં રહ્યાં ને શેતરંજ ખેલતાં રહ્યાં.

એ લોકોના ગયા પછી મારામાં તાઝગી આવી ને મારું મન ડહોળાયેલું રહ્યું નહિ. હું જાણતો હતો કે હવે ઊંઘ આવે એ શક્ય નહોતું. મેં મોટા ખંડમાં જઈને પેલા વેપારીને ફરી બોલાવ્યો.

'સરસ, સરસ.' એ ઉતાવળે દાવ અજમાવવા મારી ઓરડીમાં આવ્યો.

'આજે આખી રાત રમી કાઢીએ.' મેં અજેય યોદ્ધાની અદાથી કહ્યું.

અમે બીજે દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે યુગાનો છોડી જવાનાં હતાં. મેં મારી નિશાળિયાની ટોપી મારા થેલામાં ખોસી દીધી. શિકારીઓ પહેરે છે તેવી ટોપી પહેરી લીધી. (જે મેં સ્નાનાગારથી થોડેક છેટેની દુકાનેથી ખરીદી લીધી હતી.) અને સરિયામ રસ્તે થઈને નાચનારી મંડળીની હોટલ આગળ પહોંચી ગયો. હું વિશ્વસ્તતાથી દાદરો ચઢવા લાગ્યો. બીજા માળનાં જાળિયાં ખુલ્લાં હતાં- પણ મુખ્ય ખંડ આગળ જતાં મારા પગ અટકી ગયા. એ લોકો હજી ઊંઘતાં હતાં.

એ કન્યા મારા પગ લગોલગ પડી હતી ને જલદી જલદી બે હાથથી એનું મોઢું ઢાંકી દીધું. આગલી રાતના 'મેઈક અપ'નાં ચિહ્નો હજી એના ચહેરા પરથી સાવ ભુંસાઈ નહોતાં ગયાં, હોઠ પર લાલીનાં લાલ ટપકાં દેખાતાં હતાં ને આંખને ખૂણે પણ એનાં જ ટપકાં રહી ગયાં હતાં. આ વખતે એ કન્યા મારા મનમાં વસી ગઈ; હું એને જોતો હતો ત્યારે મારા હૃદયમાં ઉલ્લાસનાં પુર છલકાઈ ઊઠયાં. એ એકાએક, હાથ મોં પરથી ખસેડ્યા વિના, પથારીમાં સહેજ આળોટીને ઊભી થઈ ગઈ ને મારી આગળ ઝૂકીને અભિવાદન કર્યું. શું કરવું તે ન સૂઝવાથી હું અવાક્ ઊભો રહી ગયો.

પેલો જુવાન અને યુવતીઓ પૈકીની મોટી યુવતી ભેગાં સૂતાં હતાં. એ બંને પતિપત્ની હોવાં જોઈએ - મને આ પહેલાં એનો ખ્યાલ આવ્યો જ નહોતો. 'માફ કરજો' પ્રૌઢાએ પથારીમાંથી બેઠાં થતાં કહ્યું. 'આજે ચાલી નીકળવાનો આમ તો ઈરાદો હતો, પણ આજે એકાદ પાર્ટી થવાની હોય એવું લાગે છે, ને તો એમાં અમને કાંઈ મળે છે કે નહીં તે જોઈએ એવો અમારો વિચાર છે. જો તમારે આજે ને આજે જવું જ હોય તો તમે અમને શિમોડામાં મળજો. અમે હંમેશાં કોશુયા હોટલમાં ઊતરીએ છીએ એ શોધી કાઢતાં તમને જરાય મુશ્કેલી નહિ નડે.' મને એકલા પડી જવા જેવું લાગ્યું.

'તમે આવતી કાલ સુધી રોકાઈ નહીં જ શકો ?' પેલા જુવાને મને પૂછ્યું. 'એમનું કહેવું છે કે આજે અમારે રહેવું પડશે.....પણ રસ્તે ગપાટા મારવા તમારા જેવો કોઈ સોબતી હોય તો સારું. આવતી કાલે જ જવાનું રાખો ને !'

પેલી પ્રૌઢાએ આ સૂચન સાથે સંમત થતાં કહ્યું. 'અતિ ઉત્તમ. અમે તમને હજી તો હમણાં જ ઓળખતાં થયાં છીએ... આવતી કાલે તો ગમે તે થાય તોય નીકળી જ પડીશું. પરમ દિવસે બેબીને ગુજરી ગયાને ઓગણપચાસ દિવસ થશે. શિમોડામાં એને નામે પ્રાર્થના કરવવાનો અમારો ક્યારનો વિચાર છે, એથી અમે એને ભૂલી ગયાં એવું તો એને ન લાગે. આથી શિમોડા વખતસર પહોંચી જવાની અમને ઉતાવળ છે જ. તમે જો રોકાઈ જાઓ તો ઘણું સારું... આપણી વચ્ચે આવો સંબંધ બંધાયો છે એની પાછળ કશો હેતુ હશે કે નહિ ? મને તો કશું સમજાતું નથી.'

હું એક દિવસ રોકાઈ જવા તૈયાર થયો ને મારી હોટલમાં પાછો વળ્યો. હોટલમાં

મેનેજરની ગંદી ઓફિસમાં બેસીને મેં તડાકા માર્યે રાખ્યા ને લોકો સાજ સજીને તૈયાર થાય તેની રાહ જોવા લાગ્યો. એટલામાં એ મંડળીનો જુવાન આવી ચઢ્યો અને અમે બંને શહેરથી દૂર નહીં એવા પુલ આગળ ગયા. દૃશ્ય ખુશનુમા હતું. એ સળિયાને અઢેલીને ઊભો રહી પોતાની વાત કરવા લાગ્યો. એ ઘણા લાંબા વખત સુધી તોકયોની એક મંડળીમાં કામ કરતો હતો. હજી પણ એ કોઈક વાર ઓશિમામાં નાટકમાં કામ કરે છે. ફરતી મંડળીમાં જરૂર પડે ત્યારે એ મનોરંજન અર્થે જાણીતા અભિનેતાઓની નકલ કરી બતાવે છે. એના પોટકામાં વાળેલા પગ જેવું જે ઊપસી આવેલું દેખાય છે, તે રંગમંચ પર વપરાતી તરવાર છે. એની પાસેથી નેતરની પેટીમાં એની ઘરવખરી ઉપરાંત રંગમંચને માટેની વેશભૂષા અને એવી બીજી ઉપયોગી વસ્તુઓ એ સાથે લઈને ફરે છે.

'હું એક ભૂલ કરી બેઠો ને તેને પરિણામે જિંદગી બરબાદ કરી બેઠો. કુટુંબનું કામકાજ મારા ભાઈએ સંભાળી લીધું છે. હું હવે ત્યાં ઝાઝા ખપનો રહ્યો નથી.'

'મને તો એમ કે તમે નાગાઓકાની હોટલમાંથી આવ્યા હશો.'

'ના ભાઈ, ના. આ બે સ્ત્રીઓ પૈકીની વયમાં મોટી તે છે મારી વહુ. એ તમારા કરતાં એક વર્ષ નાની છે. આ ઉનાળામાં રસ્તામાં એની બીજી બેબી મરી ગઈ, એ એક અઠવાડિયું જ જીવી – ને હજુ એનું શરીર વળી આવ્યું નથી. પેલી પ્રૌઢા તે એની મા છે ને આ છોકરી મારી બહેન છે.'

'તમે કહેતા હતા કે તમને એક તેરેક વરસની બહેન છે તે ?'

'હા, એ જ. મેં ઘણી વાર એને આ ધંધાથી દૂર રાખવાના ઉપાય શોધી જોયા છે, પણ અનેક કારણસર આજ સુધી એવું બની શક્યું નથી.'

એણે કહ્યું કે એનું નામ સાઇકિચિ હતું. એની વહુનું નામ ચિયોકો હતું. એની નાની બહેનનું નામ કાઓરુ હતું. બીજી યુવતીનું નામ યુરિકો હતું. એ દાસીની જેમ સાથે ફરતી હતી, એ સોળ વરસની હતી. એ જ એકલી ઓશિમામાંથી આવતી હતી. બધું કહેતાં આઇકિચિ ભારે લાગણીવિવશ બનીને નીચે નદીના ઢોળાવ તરફ જોઈ રહ્યો. ઘડીભર તો મને થયું કે રડી પડશે કે શું !

૪

પાછા વળતાં, રસ્તાની એક બાજુએ, મેં એ કન્યાને એક કૂતરાને પંપાળતી જોઈ. હવે એણે ચહેરા પરનો 'મેઇક અપ' બિલકુલ ધોઈ નાખ્યો હતો.

'હોટલ પર આવજે ને !' મેં પસાર થતાં એને સાદ દઈને કહ્યું.

'મારાથી એકલા ન અવાય.'

'તો તારા ભાઈને લઈને આવજે.'

'વારુ, હું હમણાં જ આવી પહોંચું છું.'

થોડા વખત બાદ આઇકિચિ આવી પહોંચ્યો.

'બીજાં બધા ક્યાં છે ?'

'એ લોકો માને છોડીને આવી શક્યાં નહિ.'

પણ એ ત્રણેય જણાં પુલ પરથી કલબલાટ કરતાં આવ્યાં ને અને શેતરંજ રમવા બેઠાં હતાં ત્યાં થઈને દાદર ચઢી ગયાં ઝૂકીઝૂકીને અભિવાદન કરી પછી કંઈક ખચકાઈને મુખ્ય ખંડમાં અમારી રાહ જોવા લાગ્યાં.

ચિયોકો સૌથી પહેલી આવી. 'મહેરબાની કરીને આ બાજુ આવો.' એ બીજાઓને સંબોધીને આનંદપૂર્વક બોલવા લાગી. 'મારી ઓરડીમાં તમારે આમ અક્કડ થઈને ઊભા રહેવાની જરૂર નથી.'

એકાદ કલાક રહીને એ બધાં નહાવા ચાલ્યાં ગયાં. મારે એમની સાથે જવું એવો એમણે આગ્રહ રાખ્યો. પણ ત્રણ જુવાન સ્ત્રીઓ ભેગા નહાવાનું મને ખૂબ મૂંઝવણભર્યું લાગતું હતું. એટલે મેં કહી દીધું. 'હું થોડી વાર રહીને આવું છું.' થોડી વારમાં કાઓરુ પાછી ઉપર આવી. 'ચિયોકોએ કહેવડાવ્યું છે કે જો તમે નહાવા આવશો તો એ તમારો વાંસો ધોઈ આપશે.'

એ ચાલી જવાને બદલે મારી પાસે જ બેસી પડી ને અમે શેતરંજ રમવા લાગ્યાં. એમાં એ ધાર્યા કરતાં ભારે ચાલાક નીકળી. હું સાધારણ રીતે શેતરંજમાં કંઈક હોશિયાર લેખાઉં છું. આઇકિચિ ને બીજાઓને મેં ઝાઝી મુશ્કેલી વિના હરાવી દીધા હતાં. પણ હું જો સહેજ સાવધ ન રહ્યો હોત તો કાઓરુએ મને હરાવી જ દીધો હોત. જાણી કરીને બીજાને જિતાડવા મારે નબળી રમત રમવાની ન આવી. તેથી મને ખુશી થઈ. શરૂમાં તો એ વિવેકવિનયની આદર્શ મૂર્તિની જેમ અદબથી ટટાર બેસી રહી, પણ પછીથી રમત આગળ વધતાં એ બધું ભૂલી ગઈ ને બાજી પર ઝૂકી પડીને રમવા લાગી. એના વાળ એટલા તો ભરાવદાર હતા કે એ બનાવટી હોય એવો શક જતો હતો ને એ રહી રહીને મારી છાતી સાથે ઘસાતા હતા. આથી એ શરમની મારી રાતીચોળ થઈ જતી હતી.

'મને માફ કરજો, મારે આટલું બેઠી તે બદલ ઠપકો સાંભળવો પડશે.' એ નિસાસો નાંખીને બોલી ને બાજી અર્ધી મૂકીને દોડી ગઈ. પ્રૌઢા સ્નાનાગારની પાસે, નદીની આ બાજુએ ઊભી હતી. ચિયોકો અને યુરિકો એ જ વખતે એક સાથે નીચેની નાવણીમાંથી બહાર નીકળીને 'આવજો' કર્યા વિના પુલ પર થઈને ચાલ્યાં ગયાં.

આઇકિચિ એ દિવસે પણ મારી હોટલ પર રહ્યો. હોટલની માલકણ બાઈ આદરઅભ્યર્થનામાં વિવેકી હતી. એણે એવી ટીકા કરી કે આવા માણસને જમવા બોલાવવાથી તો સારું ખાવાનું વેડફી મારવા જેવું જ થાય.

તે દિવસે સાંજે પાછા ફરતાં હોટલ આગળથી જતાં જોયું તો કાઓરુ 'સાચીસેન' નૃત્યનો રિયાઝ કરતી હતી. મને જોતાંની સાથે જ એ અટકી ગઈ, પણ પ્રૌઢાએ ચાલુ રાખવાનો આદેશ કર્યો એટલે ફરી શરૂ કર્યું. શેરીની સામી બાજુના રેસ્ટોરાંને બીજે મજલે આઇકિચિ

કશાકનો પાઠ કરી રહ્યો એવું લાગતું હતું. ત્યાં મહેફિલ બરાબર જામી હોય એવું ચોખ્ખું દેખી શકાતું હતું.

'આ શું ચાલી રહ્યું છે ?'

'ત્યાં ? એ 'નોહ' નાટક વાંચે છે.'

'એ કંઈક વિચિત્ર લાગે છે.'

'આને-આને બધી વસ્તુ વેચનારી દુકાનમાં માલનો જેટલો જથ્થો હોય તેટલા તરેહતરેહના એની પાસે કસબ છે. ક્યારે એ શું બતાવશે તેનું કાંઈ કહેવાય નહિ.' કાઓરુએ ધૂર્તતાથી મને વાર્તાસંગ્રહમાંથી એક વાર્તા વાંચી સંભળાવવાનું કહ્યું. મેં રાજી થઈને પુસ્તક હાથમાં લીધું, મારા મનમાં કશીક આશા સળવળી ઊઠી. મેં વાંચવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે એનું માથું લગભગ મારા ખભાની અડોઅડ હતું, અને એ મારી સામે ગંભીર બનીને એકાગ્ર ચિત્તે નિષ્પલક નેત્રે મીટ માંડીને જોઈ રહી હતી. એની મોટી લગભગ કાળી કહેવાય તેવી આંખો સૌથી મોહક લાગતી હતી. ભારે પોપચાંની રેખાઓ તો અવર્ણનીય રીતે આકર્ષક લાગતી હતી, ને એનું હાસ્ય કોઈક પુષ્પના હાસ્ય જેવું હતું.પુષ્પનું હાસ્ય - હું જ્યારે એના હાસ્યનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે આવા વર્ણનમાં મને કશું અજૂગતું નથી લાગતું.

મેં થોડુંક જ વાંચ્યું હશે ત્યાં સામેનાં રેસ્ટોરાંમાંથી દાસી એને બોલાવવા આવી ચઢી, 'હું હમણાં આવું છું' એ વસ્ત્રની સળ ગોઠવતી કહેવા લાગી. 'તમે જતા રહેશો નહિ, મારે બાકીનું પણ સાંભળવું છે.'

એ ખણ્ડમાં જઈને વિધિ પુરઃસર ઝૂકી અને વિદાય લીધી

એ પાસેના જ ઓરડામાં હોય તેમ હું એને ત્યાં બેઠો બેઠો જોઈ શકતો હતો. એ ઢોલક આગળ ઘૂંટણિયે પડી, મારી તરફ પીઠ કરીને એ બેઠી હતી. ઢોલકના વિલમ્બિત લયથી મેં ઉત્તેજના અનુભવવા માંડી, 'ઢોલક વાગવા લાગે એટલે ધીમે ધીમે મહેફિલ જામતી જાય.' પ્રૌઢાએ કહ્યું. ચિયાકો અને યુરિકો થોડીવાર રહીને રેસ્ટોરાંમાં ગયાં ને એકાદ કલાક બાદ ચારે જણ પાછાં આવ્યાં.

'બસ, એ લોકોએ આટલું જ પર ખાવ્યું.' કાઓરુએ એની વાળેલી મૂઠીમાંથી સહજ જ પચાસ યેન પ્રૌઢાના હાથમાં મૂકી દેતાં કહ્યું. મેં વાર્તા આગળ વાંચી ને એ લોકો મરી ગયેલી બેબી વિષે વાતો કરવા લાગ્યાં. હું કાંઈ કુતૂહલનો માર્યો એ લોકો જોડે જોડાયો નહોતો, ને એમના પર દયાની નજરે કે કૃપાદૃષ્ટિએ જોવાનું પણ કશું કારણ નહોતું. એ લોકો રસ્તે ભટકતી નાચનારાઓની મંડળી. ઓના હલકી વરણનાં છે એનો તો મને ખ્યાલ સુધ્ધાં રહ્યો નહોતો. એમને પણ આની જાણ હતી ને એ વાત એમના હૃદયને સ્પર્શી ગઈ હતી. માટે ઓશિમા જઉં તો એમને જરૂર મળવું જ એવું એમણે તો ક્યારનુંય નક્કી કરી નાખ્યું હતું.

'આપણે એમને દાદાજીના ઘરમાં ઉતારો આપી શકીએ.' એ લોકોએ તો જાણે બધી યોજના પણ અત્યારથી જ ઘડી રાખી હતી. 'એ કાંઈ સાંકડું નહિ પડે. ને જો દાદાજીને આપણે ત્યાંથી બીજે ક્યાંક ખસેડીએ તો એમને વાંચવું-કરવું હોય તેનોય વાંધો નહિ આવે.'

'અમારાં બે નાનાં ઘર છે. એ પૈકીનું ઘર તમને આપીશું.'

નવા વરસને દિવસે ઓશિમામાં એઓ એક નવું નાટક રજૂ કરવાનાં હતાં તેમાં મારે મદદ કરવી એવું પણ નક્કી થયું.

રસ્તે ભટકતી ફરનારી નાટકમંડળીની જિંદગી હિણપતભરી હોય છે એવી મારી છાપ હતી તે સાચી નહોતી તે હું જોઈ શક્યો. એ આરામ અને આસાયેશની જિંદગી હતી. એની સાથે હંમેશાં પર્વતો ને મેદાનોની સુગંધ ભળેલી રહેતી. વળી આ મંડળી તો કુટુંબના સંબંધે જોડાયલી હતી. માની દાસીનું કામ કરતી યુરિકો જ કંઈક ઓછી ભળી ગયેલી લાગતી હતી, એને સંકોચ થાય એવી એની વય પણ હતી જ ને !

મધરાત પછી હું એમનાથી છૂટો પડીને મારી હોટલે ગયો. કાઓરુ મને બારણા સુધી મૂકવા આવી ને મારી સપાટ એણે એવી રીતે ગોઠવીને મૂકી કે એ પહેરતાં મારે અવળા ફરવું ન પડે. એણે બારણાં બહાર મૂકીને ચોખ્ખા આકાશ સામે જોયું. 'ઓહો, ચન્દ્ર ઊગી ચૂક્યો છે !

આવતી કાલે તો અમે શિમોડામાં હોઈશું. મને શિમોડા ઘણું ગમે છે.અમે શિમોડામાં બેબી માટે પ્રાર્થના કરીશું ને મા મને નવો કાંસકો લઈ આપશે. એ લઈ આપવાનું એણે મને ક્યારથી વચન આપી રાખ્યું છે. પછી આપણે કંઈ કંઈ નવું નવું કરીશું તમે મને સિનેમા જોવા લઈ જશો ?'

ઈઝુ અને સાગાઝીના ઊના પાણીના ઝરા વચ્ચેના પ્રદેશમાં ભટકતી ફરતી આ મંડળી શિમોડાને પોતાનું ઘર માનતી.એવું કશુંક એમને મન શિમોડા હતું.

૫

સામાનની વહેંચણી એ લોકોને મેં આગામી ઘાટમાંથી જતાં જોયાં તે મુજબની જ હતી. ગલુડિયું કોઈ રીઢા મુસાફરની અદાથી પ્રૌઢાના હાથમાં પડ્યું હતું. યુગાનો આવ્યા પછી ફરી અમે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા. અમે સૂર્યોદય વેળાએ સમુદ્રની દિશામાં જોયું. સૂર્ય ઊગી ચૂક્યો હતો અને તેજથી અમારી ખીણમાં અમને હૂંફ વરતાતી હતી. નદીના મુખ આગળ પહોળો ને ધોળો દરિયાકાંઠો દેખાવા લાગ્યો.

'પેલું રહ્યું ઓશિમા.'

'આવડું મોટું ! તમે ખરેખર આવશો ને ?'

કાઓરુએ મને પૂછ્યું.

કોણ જાણે શાથી - શરદ્‌ના ચોખ્ખા આકાશને લીધે એવું લાગતું હશે ?- જ્યાં સૂર્ય ઊગ્યો હતો તે તરફના સમુદ્રનો ભાગ આછા ધુમસવાળો લાગતો હતો. શિમોડા અહીંથી

દસેક માઈલ છેટું હશે. થોડા વખત સુધી પર્વતોએ સમુદ્રને ઢાંકી દીધો. ચિકોયો કોઈક ગીત ગુંજતી હતી – ધીમે ધીમે અલસતાથી રસ્તાના બે ફાંટા પડ્યા. એક શાખા ચઢાણવાળા ભાગમાં થઈને જતી હતી. પણ એ બીજી શાખા કરતાં એક માઈલ જેટલી ટૂંકી હતી. હું ચઢાણવાળો ટૂંકો રસ્તો લઉં કે પછી લાંબો પણ સરળ રસ્તો લઉં ? આખરે મેં ટૂંકો રસ્તો જ પસંદ કર્યો.

રસ્તો જંગલમાંથી વળાંક લઈને આગળ વધતો હતો. ચઢાણ એવું તો સીધું હતું કે જાણે બે હાથના આધારે દિવાલ પર જ નહીં ચઢતા હોઈએ ! ખરીને પડેલાં પાંદડાંને કારણે એ લપસણો બની ગયો હતો. શ્વાસ લેવાનું જેમ વધારે ને વધારે મુશ્કેલ થતું ગયું તેમ મને કંઈક વિચિત્ર પ્રકારની બેપરવાહીની લાગણી થઈ આવી ને હું વધુ ને વધુ ઝડપથી મારી મૂઠીથી ઘૂંટણને દરેક ડગલે દબાવતો આગળ ધપવા લાગ્યો. બીજાં બધાં પાછળ રહી ગયાં. પછી તો એ લોકો દેખાતાં પણ બંધ થયાં, પણ મને એમનો અવાજ જ ઝડપથી સંભળાતો રહ્યો. પણ કાઓરુ તો એનો ઘાઘરો ઊંચો ખોસીને નાનાં નાનાં ડગલાં ભરતી મારી પાછળ જ ચાલતી હતી. એ મારાથી બેચાર વારનું અંતર રાખીને ચાલતી હતી; એથી વધારે નજીક એ આવતી નહોતી ને મને વધારે દૂર પણ નીકળી જવા દેતી નહોતી. કોઈ વાર હું એની જોડે કશીક વાતો કરતો ત્યારે એ ઊભી રહી જઈને ચમકીને સહેજ હસી પડીને જવાબ આપતી. ને એ બોલતી ત્યારે હું ઊભો રહેતો ને એ મારી સાથે થઈ જાય તેની રાહ જોઈને ઊભો રહેતો પરંતુ તે ઊભી રહેતી ને બે વારનું અંતર કાયમ રાખતી. ચઢાણ વધુ આકરું થવા લાગ્યું ને રસ્તો વાંકોચૂકો થતો ગયો. હું વધુ ને વધુ વેગથી આગળ વધવા લાગ્યો. કાઓરુ પણ એટલી જ ઝડપથી ચાલીને મારી પાછળ પાછળ આવતી હતી. પર્વતોમાં નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ હતી. પાછળ ચાલનારાઓના અવાજ હવે સંભળાતા નહોતા.

'તમે તોક્યોમાં ક્યાં રહો છો ?'

'એક છાત્રાલયમાં, તોક્યો કાંઈ મારું વતન નથી.'

'હું એક વાર તોક્યો ગઈ હતી. હું ત્યાં નૃત્ય કરવા ગઈ હતી. ત્યારે ચેરી પુરબહારમાં ખીલ્યાં હતાં. જો કે હું તો બહુ નાની હતી ને હવે એમાંનું કશું યાદ રહ્યું નથી.'

'તમારાં માબાપ જીવે છે ખરાં ?' ફરીથી એ વાતનો તન્તુ આગળ ચલાવતી ફરી પૂછતી : 'તમે કદી કોફુ ગયા છો ખરા ?' શિમોડામાંના સિનેમા ને મરી ગયેલી બેબીની વાતો પણ એ કહી ગઈ. અમે શિખર પર પહોંચી ગયાં. ઢોલકને જંગલનાં સુકાઈ ગયેલાં ઝાંખરાંના ઢગલા પર મૂકીને એણે રૂમાલથી પોતાનો ચહેરો લૂછી નાખ્યો. પછી એણે પોતાના પગ તરફ નજર કરી, પણ પછી વિચાર બદલીને વાંકી વળીને મારા કિમોનોનો નીચલો ભાગ સાફ કરવા લાગી. હું નવાઈ પામીને સહેજ પાછળ ખસી ગયો. એ એક ઘૂંટણ પર બેસી પડી. મારા કિમોનોના આગળ અને પાછળના ભાગને સાફ કયાં પછી મારી આગળ ને ખોસી દીધેલા ઘાઘરાને (ચાલતાં ફાવે એ માટે એ એણે પહેલેથી જ

ખોસેલો રાખ્યો હતો) સરખો કર્યો. મારો શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો. એણે મને બેસી જવાનું કહ્યું. અમે બેઠાં હતાં ત્યાં થઈને પક્ષીઓનુમ એક ટોળું ઊડતું ઊડતું આવી ચઢ્યું. પંખીઓના બેસવાથી સૂકાં પાંદડાં ખખડ્યાં જરા સરખીય પવનની લહરી નહોતી. મેં ઢોલક પર મારી આંગળીથી થોડા ટકોરા પાડ્યા એટલે પંખીઓ ચમકીને ઊડી ગયાં.

'મને તરસ લાગી છે.'

'આટલામાં ક્યાંક પાણી હોય તો તપાસ કરી આવું ?' પણ થોડી મિનિટો પછી એ પીળાં પાંદડાંવાળાં વૃક્ષોમાં થઈને ખાલી હાથે પાછી આવી.

'તમે લોકો ઓશિમામાં શું કરો છો ?'

એણે ત્રણેક છોકરીનાં નામ દીધાં. એ નામોનો મારે મન કશો અર્થ નહોતો. એ અનેક સંસ્મરણો કહેતી ગઈ. એ ઓશિમાની વાત નહોતી કરતી પણ કોફુની વાત કરતી હતી. ત્યાં એ પહેલી બે ચોપડી ભણી હતી. એ નિર્વ્યાજ ભાવે જેમ જેમ યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ એની ને બહેનપણીઓની વાત કર્યે ગઈ.

આઈકિચિ ને યુવતીઓ દશેક મિનિટ બાદ આવી લાગ્યાં; પ્રૌઢા બીજી દશેક મિનિટ બાદ આવી પહોંચી. ઢોળાવ ઊતરતાં હું જાણી કરીને આઈકિચિ સાથે થોડો પાછળ રહ્યો. પણ બસોએક વાર પછી કાઓરુ દોડીને અમારી લગોલગ આવી પહોંચી, 'નીચે પણે ઝરણું છે. તમે પહેલાં પાણી પીઓ. એ લોકો તમારી રાહ જુએ છે.'

હું એની સાથે દોડતાં દોડતાં ઢોળાવ ઊતરી ગયો. ઝાડવાંથી ઘેરાયેલા ખડકોમાંથી નીતર્યું પાણી ખળખળ વહ્યું આવતું હતું, સ્ત્રીઓ એની આજુબાજુ ઊભી રહી ગઈ હતી. 'તમે પાણી પી લો, અમે તમારી જ રાહ જોતાં હતાં. અમે પાણી ડહોળી મૂકીએ પછી તમને પીવું નહીં ગમે.'

મેં ખોબે ખોબે પી લીધું. સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે પાછી વળી. એ લોકોએ રૂમાલ ભીના કરીને પોતાના પરસેવો વળેલા ચહેરા લૂછી નાખ્યા. ઢોળાવ પૂરો થતાં અમે શિમોડા જવાના સરિયામ રસ્તા પર આવી પહોંચ્યાં. રસ્તાની નીચાણવાળા ભાગમાં કોલસા પાડનારા લાકડાં બાળતા હતા તેના ધુમાડાની સેર અહીંતહીં ઉપર ચઢતી દેખાતી હતી. અમે લાકડાંના એક ઢગલા ઉપર વિસામો લેવા બેઠાં. કાઓરુ ગલુડિયાંની રૂંવાટીને રાતી કાંસકીથી ઓળવા લાગી.

'તું કાંસકીના દાંતા ભાંગી નાખીશ.' પ્રૌઢાએ એને ધમકાવી.

'ભાંગશે તોય શું ? શિમોડા ગયા પછી મને નવી કાંસકી મળવાની જ છે ને ?' એ કાંસકી જ એ પોતાના માથામાં વાળીને પહેરતી હતી. છેક યુગાનોમાં હતા ત્યારે મને એ માગી લેવાની ઇચ્છા થયેલી. એ એના વડે ગલુડિયાના વાળ ઓળતી હતી તેથી હું જરા એનાથી નાખુશ થયો. આઈકિચિ અને હું એમનાથી દસપંદર વાર આગળ ચાલવા લાગ્યા.

'પણ એ તો સોનાનો દાંત મુકાવી દે એટલે પત્યું.તો તો પછી ખબરે ય ના પડે.'

કાઓરુનો અવાજ એકાએક મારે કાને પડ્યો. મેં પાછું વાળીને જોયું.

એ લોકો મારા વાંકા દાંતની જ વાત કરતાં હતાં. ચિયોકોએ જ વાત કાઢી હશે, ને કાઓરુએ સોનાનો દાંત મુકાવવાનું સૂચન કર્યુ. મારે વિશે આવી રીતે વાતો ચાલે તેથી મને ખાસ અણગમો થયો નહિ, ને મારે આથી વધુ સાંભળવાની જરૂર પણ નહોતી. થોડા વખત વાતો દબાયેલે અવાજે ચાલી.

'એ છે મજાનો આદમી નહિ ?' ફરી કાઓરુનો અવાજ સંભળાયો. 'લાગે છે તો ઘણો મજાનો.'

'એ ખરેખર ઘણા સારા છે. એવું કોઈક આપણી સાથે હોય તો મને ગમે.' એ જરા આખાબોલી હતી. અત્યંત પ્રામાણિકતા અને નિખાલસતાથી જેવું હૈયે તેવું હોઠે લાવવાની એને ટેવ હતી. આથી જ એણે પૂરી નિખાલસતાથી મને 'મજાનો આદમી' કહી દીધો. હું ફરીથી પર્વત તરફ જોવા લાગ્યો. એના પર એટલો બધો તડકો હતો કે એ જોતાં મારી આંખો દુઃખી આવી. ઓગણીસ વરસની વયે હું માનવજાતને ધિક્કારતો થઈ ગયો હતો. મારો ક્યાંય મેળ ખાતો ન હતો. હું સાવ એકલવાયો હતો. આથી મરણિયો બનીને હું ભાગી છૂટીને ઈઝુના દ્વીપકલ્પના પ્રદેશમાં રખડવા નીકલી પડ્યો હતો. ને હવે હું 'મજાનો માણસ' બની ગયો હતો. આ શબ્દપ્રયોગમાં ખાસ કશું વિશેષ નહોતું, રોજિંદા વપરાશનો જ એ પ્રયોગ હતો. આથી મને શું થયું તે મારાથી કહી શકાય તેમ નથી. પર્વત પરનું તેજ વધતું ગયું, અમે શિમોડા અને સમુદ્રની નજીક પહોંચતાં જતાં હતાં.

કદીક કદીક કોઈક ગામને પાદરે અમે પાટિયું વાંચતાં : અહીં રખડુ નાટકમંડળીને ખેલ કરવાની મનાઈ છે.

શિમોડાને ઉત્તર છેડે કોશુયા એક સસ્તી હોટલ હતી. હું એ લોકો સાથે બીજે માળની એક કાતરિયા જેવી ઓરડીમાં ઊતર્યો. એને છત જેવું તો કશું જ નહોતું. છાપરું એવું તો નીચે ઢળતું હતું કે રસ્તા પર પડતી બારી આગળ બેસવું હોય તોય વાંકા વળીને બેસવું પડે.

'તારા ખભા જકડાઈ ગયા નથી ?' પ્રૌઢા કાઓરુ સાથે ટકટક કરતી હતી. 'તારા હાથે આંટણ પડ્યાં નથી ?'

કાઓરુ તો એની નયનમનોહર અદાથી ઢોલક બજાવ્યે જ ગઈ. 'ના, મારા હાથને કશું થયું નથી. મને થવાનું નથી. મને આંટણ પડ્યાં નથી.'

મેં ઢોલક ઉપાડી જોયું. 'ભારે છે આ તો !'

'તમે ધારતા હશો તેનાથી તો એ ભારે છે જ.' કાઓરુ હસી પડી. 'આ તમારા થેલા કરતાં તો ભારે છે.'

હોટલમાંના બીજા મહેમાનો સાથે 'કેમ છો ?' વગેરે કરવામાં એ લોકો રોકાયાં. ફેરિયાઓ ને ભટકતી ફરતી બીજી નાટકમંડળીનાં માણસો ઘણાં હતાં. શિમોડા જાણે હિજરતીઓનો જ અડ્ડો હતો. હોટલમાં છોકરાંઓને જ કાઓરુએ પૈસા વહેંચી આપ્યા.

હું જવા તૈયાર થયો ત્યારે પહેલાંની જેમ એણે મારી પાવડી બારણામાં ગોઠવી આપી.

'તમે મને સિનેમા જોવા લઈ જશોં ને ?' એ જાણે પોતાને જ કહેતી હોય એટલું ધીમેથી બોલી

કંઈક શિથિલ ચારિત્ર્યનો ને શકમંદ લાગતો કોશુયા હોટલનો એક માણસ મને તથા આઈકિચિને એક વખતના નગરપતિની કહેવાતી હોટલમાં દોરી લઈ ગયો. અમે સાથે નાહ્યા ને જમ્યા – દરિયાની તાજી માછલી. આઈકિચિથી છૂટા પડતાં મેં થોડા પૈસા એના હાથમાં મૂક્યા. 'કાલની પ્રાર્થના માટે થોડાં ફૂલ ખરીદજો.' મેં એને કહ્યું હતું કે બીજે દિવસે સવારની સ્ટીમરમાં મારે તોક્યો જવા નીકળવાનું હતું. ખરી વાત એ હતી કે મારી પાસેના પૈસા ખૂટવા આવ્યા હતા, પણ મેં એને એમ કહ્યું કે નિશાળ ખૂલતી હોવાથી મારે જવું જ પડે એમ હતું.

'ભલે આ શિયાળે અમે તમને મળીશું તો નક્કી.' પ્રૌઢાએ મને કહ્યું. 'અમે બધાં તમને બોટ પર તેડવા આવીશું. તમે ક્યારે આવો છો તે જરૂર જણાવજો. તમારે અમારી સાથે જ રહેવાનું છે. તમને અમારાથી હોટલમાં તો કેમ જ જવા દેવાય ? અમે તમારી રાહ જોઈશું, ને ભૂલતા નહિ, અમે તમને બોટ પર તેડવા આવીશું.'

બીજા બધાં ઓરડીમાંથી જતાં રહ્યાં પછી મેં ચિયોકો અને યુરિકોને મારી સાથે સિનેમામાં આવવાનું કહ્યું. ચિયોકો થાકીને ફિક્કી પડી જઈને હાથ પેટ સાથે દાબીને પડી હતી. 'મારાથી તો અવાય તેમ જ નથી. એટલું બધું ચાલવાનું મારાથી તો બનતું નથી.'

યુરિકો અક્કડ બનીને ભોંય તરફ જોઈ રહી. કાઓરુ નીચે નાનાં છોકરાંઓ જોડે રમતી હતી. મને નીચે ઊતરતો જોઈને એ પ્રૌઢા પાસે દોડી ગઈ ને મારી સાથે સિનેમા જોવા જવાની રજા આપવા માટે કરગરવા લાગી. એ પાછી આવી ત્યારે એનું મોઢું પડી ગયું હતું.

'મને તો એમાં કશું અજૂગતું લાગતું નથી. કાઓરુને એની જોડે જવું હોય તો શા સારુ નહિ જાય ?' આઈકિચિએ દલીલ કરી. મનેય વાંધો શા માટે લેવો જોઈએ તે સમજાયું નહિ. પણ પ્રૌઢા એકની બે થાય તેમ નહોતી. મેં હોટલ છોડી ત્યારે કાઓરુ કૂતરાને પંપાળતી બેઠી હતી. એની સાથે બોલવાનું મારાથી બની શક્યું નહિ. આ નવી રીતરસમ પાળવાનું મને ભારે લાગતું હતું તે એનામાંય ઊંચું જોવાની હિંમત નહોતી.

હું એકલો સિનેમા જોવા ગયો. એક સ્ત્રી વીજળીના દીવા આગળ ઊભી રહીને સંવાદ વાંચી જતી હતી. હું તરત જ બહાર નીકળી આવ્યો ને મારી હોટલમાં પાછો વળ્યો. ક્યાં સુધી હું બારીની પાળ પર હાથ ટેકવીને બહાર જોતો બેસી રહ્યો. શહેરમાં અંધારું છવાઈ ગયું હતું. દૂર ક્યાંક ઢોલક વાગતું હોય એવું મને લાગ્યું. ખાસ કશા કારણ વિના મારી આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

૬

બીજી સવારે સાતેક વાગ્યે હું નાસ્તો કરતો હતો ત્યારે આઈકિચિએ મને શેરીમાંથી સાદ દીધો. એણે ખાસ પ્રસંગે પહેરવામાં આવતો કિમોનો મારા માનમાં પહેર્યો હતો. સ્ત્રીઓ પૈકીનું કોઈ એની સાથે નહોતું. મને એકાએક એકલવાયાપણું પીડવા લાગ્યું.

'એ બધાં તમને વિદાય આપવા આવવાનાં હતાં પણ ગઈ રાતે બહુ મોડે સુધી અમે બહાર હતાં. એટલે હજુ એ લોકો ઊઠી શકયા જ નથી. એ લોકોએ તમારી માફી માગી છે ને શિયાળામાં જરૂર મળજો એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવડાવ્યું છે.' એણે મારી ઓરડીમાં પ્રવેશીને ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

શરદ્‌નો ઠંડો પવન ઓરડામાં થઈને વાતો હતો. બોટ પર જતાં રસ્તામાં એણે મારા માટે ફળ અને તમાકુ ખરીદ્યાં. તે 'કાઓરુ' નામનો દારૂ પણ લઈ આવ્યો. 'એનું નામ પણ કાઓરુ છે ને, એટલે !' એણે હસીને કહ્યું.'નારંગી બોટ પર કામમાં નહીં આવે, પણ ખજૂર તો તમે ખાઈ શકશો, એથી તમને ચક્કર નહિ આવે.'

'તો હું તમને આ શા માટે નહિ આપી દઉં ?' એમ કહીને મેં મારી ટોપી એના માથા પર મૂકી દીધી ને મારા થેલામાંથી નિશાળિયાની ટોપી બહાર કાઢીને એના પર પડેલી કરચલી સરખી કરવા લાગ્યો. અમે બંને હસી પડ્યા.

અમે ધક્કા આગળ પહોંચ્યા ત્યારે મેં જોયું તો કાઓરુ પાણીની કિનાર આગળ બેઠી બેઠી રાહ જોઈ રહી હતી. એને જોઈને મારુ હૃદય ધડકવા લાગ્યું. અમને આવતા જોઈને એ હાલીચાલી નહિ. માત્ર માથું હલાવીને મારુ મૂક અભિવાદન કર્યું. એના મોઢા પર આગલી રાતના 'મેઈક અપ'નાપ્ન ચિહ્નો હતાં. એ મને ખૂબ ગમતાં હતાં. એની આંખનાં અણિયાળાં રાતો રંગ એને અનોખું ગૌરવ આપતો હતો.

'બીજાં બધાં આવે છે ?' આઈકિચિએ પૂછ્યું.

એણે માથું ધુણાવ્યું.

'એ લોકો હજી પથારીમાં જ છે ?'

એણે માથું હલાવીને હા પાડી.

આઈકિચિ અંદર દાખલ થવાની ટિકિટ લેવા ગયો. મેં વાત શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કાઓરુ તો નહેર દરિયાને મળતી હતી તે સ્થળે આંખ ઠેરવીને બેસી રહી. મારે એને અલવિદા કહેવી હતી. પણ મે માત્ર માથું હલાવ્યું. બોટ આગળ વધવા લાગી. આઈકિચિ મેં આપેલી શિકારીની ટોપી હલાવવા લાગ્યો, ને શહેર દૂર સરતું ગયું ત્યારે કાઓરુ કશું ધોળું હાથમાં ઝાલીને ફેરવવા લાગી.

હું તૂતક પરના સળિયાને અઢેલીને ઊભો રહ્યો ને ઇઝુનો દક્ષિણ છેડો દેખાતો બંધ થયો ત્યાં સુધી ઓશિમાની દિશામાં જોઈ રહ્યો. કાઓરુની વિદાય લીધાને જાણે ઘણો લાંબો સમય વહી ગયો હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. હું અંદર મારી જગ્યાએ ગયો.

દરિયો એવો તો તોફાની હતો કે સરખું બેસી પણ શકાતું ન હતું. એક ખલાસી બધાને થૂંકદાની આપી ગયો. હું ચોપડાંના થેલાનું ઓશીકું બનાવીને આડે પડખે થયો. મારું મન તદ્દન નીતર્યું ને ખાલી ખાલી લાગતું હતું. મને સમયના વહેવાની સૂઝ જ નહોતી. મારી આંખમાંથી આંસુ સરતાં ગયાં. મેં મારા ગાલ ઠંડીથી થીજી જવા આવ્યા ત્યારે મેં ચોપડાનો થેલો અવળો કરીને ગોઠવ્યો. એક કિશોર મારી બાજુમાં સૂતો હતો. એ ઇઝુના કોઈ કારખાનાના માલિકનો દીકરો હતો, એ હાઈસ્કૂલની પ્રવેશપરીક્ષાની તૈયારી કરવા ટોક્યો જતો હતો, મેં પહેરેલી નિશાળિયાની ટોપીથી એ મારી તરફ ખેંચાઈને આવ્યો હતો.

'કેમ તમને કશુંક થયું છે ?' એણે થોડી વાર રહીને મને પૂછ્યું. 'ના, હું હમણાં કોઈની વિદાય લઈને આવ્યો છું. મને સાચી હકીકત સંતાડવાની કશી જરૂર લાગી નહિ. મારી આંખમાં આંસુ છલકાતાં હતાં. તેથી પણ મને બીજો કશો વિચાર જ આવતો નહોતો. હું જાણે પરમ તૃપ્તિના ઘેનમાં શાંતિથી પડ્યો હતો. સાંજ ક્યારે પડી તેનીય મને ખબર નહિ પડી. પણ અમે આતામી વટાવી ગયા ત્યારે દીવા થઈ ચૂક્યા હતા.મને ભૂખ લાગી હતી. હું થરથર ધ્રૂજતો હતો. પેલા કિશોરે એનું ભાથું કાઢ્યું ને મેં જાણે એ મારું જ ન હોય તેમ આરોગ્યું, પછીથી મેં એના ડગલાથી થોડું શરીર ઢાંક્યું. હું સોહામણા શૂન્યમાં તરવા લાગ્યો. એની ભલમનસાઈનો લાભ લેવો એ મને અત્યંત સહજ લાગ્યું. સર્વ કાંઈને આવરી લેતી એક પ્રકારની સંવાદિતામાં બધું લય પામ્યું.

દીવાઓ બુઝાઈ ગયા. સમુદ્રની ખારાશની ને માછલીઓની વાસ તીવ્ર બની ઊઠી. એ અન્ધકારમાં, પડખે સૂતેલા એ કિશોરની હૂંફથી વિશ્વસ્ત બનીને, મેં મન મૂકીને આંસુ સાર્યાં. જાણે મારું મસ્તક સ્વચ્છ જળરાશિમાં ફેરવાઈ ગયું હતું. એ ટીપે ટીપે વહી જતું હતું. થોડા જ વખતમાં એ વિશેષ ખાલી થઈ જશે એવું મને લાગ્યું.

અનુ. : સુરેશ જોષી

કેમેલિયા

તોન સાતોમી

એ ત્રીસમું વટાવી ગઈ હતી ને તોય હજી કુંવારી હતી. એ ડાબે પડખે સૂતી હતી ને બેઠા ઘાટના લાલચોળ ઢાંકણાવાળા દીવાને અજવાળે સામાયિકમાંથી એક પ્રણયકથા વાંચી રહી હતી. રાત સૂમસામ ને ટાઢીહિમ હતી : પવનનું તો ક્યાંય નામનિશાને નહોતું. રાત ઓસરતી ગઈ હતી તેમ તેમ શેરીમાંથી પણ આખરી રાહદારીઓનાં પગલાં શમી ગયાં હતાં. છતાં હજી મધરાત થઈ નથી એવું અનુમાન કદાચ કોઈ કરી લે એમ હતું. ખરું પૂછો તો ખુદ અવાજનો અભાવ કારમી અણીની જેમ કાનમાં ભોંકાતો હતો.

પાનું ફેરવતાં ફેરવતાં એણે પોતાની વીસ વર્ષની ભાણેજ પર નજર ફેરવી લીધી. એમની પથારી એકબીજાથી લગભગ છ ઈંચ છેટી હતી ને ભાણેજ એના તરફ મોઢું રાખીને સૂતી હતી. એના નિદ્રાલીન મોઢા પર અપૂર્વ સૌન્દર્ય વિલસી રહ્યું હતું. રજાઈના મખમલી કિનારામાંથી માત્ર એનું નાક ને કપાળ જ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. પોતે પહેલી જ વાર એનું મોઢું જોતી હોય તેમ માસી એને અનિમેષ નીરખી રહી.

'તું તો મડા જેવી લાગે છે, નહીં?' ભાણેજને ચીડવવાનું, એની સાથે હાસ્યનો કલશોર કરવાનું એને મન થયું.પણ ભાણેજ તો જાણે કંડારેલી મૂર્તિ જ જોઈ લ્યો, એટલી શાન્ત કે એના શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ કાને પડતા નહોતા. માસીએ મૂંગેમૂંગું હાસ્ય કર્યું. એ અહીં રહેવા આવ્યાં તે પહેલાં જ ભોંય પર નવી ચટાઈ પાથરી દેવામાં આવી હતી. એણે પડખું ફેરવતાં વેંત એમાં આછો ફરફરાટ થયો ને હવાની એક હુંફાળી લહેરખી એના મોઢાને ને ડોકને વીંટળાઈ વળી.

થોડી વાર તો કથાના વિકાસ સિવાય એણે બીજા કોઈનો વિચાર ન કર્યો. કમભાગ્યે એની આંખોમાં નીંદર પણ નહોતી ભરાઈ.

દૂર દૂર વરાળના યંત્રે એક હળવી સિસોટી મારી. રાત સાચોસાચ ખૂબ જ સૂનકાર હતી. આટલો સૂનકાર તો એને કેમેય કરી યાદ ન આવ્યો. દાસીને જગાડવાનું ને પોતે ત્રણેય સાથે સૂઈ શકે એ માટે પોતાને ઉપલે માળ લઈ જવાનું કહેવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ ઊભા થવાની જ મોકાણ હતી ને. એણે વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું.

નાયક ને નાયિકા સંબંધમાં કટોકટી આવી પહોંચી, ને તોય કાંઈ જ થયું નહીં. પુરુષો તદ્દન અનુદ્દીપક હતા - એમાંનો એકેય એની સ્મૃતિમાં જડાઈ રહે એવો સંભવ નહોતો. એના મનમાં તો કાંઈ જ બેસતું નહોતું. પણ એણે તો વાંચ્યા જ કર્યું.

ધબ.....

આ તો એના ઓશીકા પાસે જ થયું. એની પછી કાંઈ જ નહીં, કેવળ એ જ એક અવાજ. ચટાઈ પર કંઈક પડ્યું. એટલું તો નક્કી. એ શું હશે ? જાતે જોઈને ખાતરી કરી લેવાની એનામાં કેમેય હિંમત ન આવી. સામયિકને હળવેકથી પથારી પર મૂકી દઈને એણે પોતાનો ડાબો હાથ રજાઈમાં ખેંચી લીધો ને પોતાની છાતી પર બંને હાથ જોરથી ભીડી દીધા. ડાબા હાથની હિમ સમી ટાઢાશ એના જમણા હાથમાં ફરી વળી.

એની ભાણેજ ઝીણી આંખે તાકી રહી હતી.

'શું છે ?' માસી બોલી ઊઠી, 'શું છે, સેત્યાન ?'

'ના !' ભાણેજે રજાઈભેર કૂદકો માર્યો ને માસીનાં ગોઠણમાં પોતાનું માથું ઢાંકી દીધું.

'શું થયું છે એ કહેવાનું મેં તને કહ્યું. શું છે, સેત્યાન ?'

સેત્યાને પોતાનું માથું સહેજ ઊંચું કર્યું, 'બોલો મા.'

માસીએ પોતાના ગોઠણ પરનો ભાર ફગાવી દીધો ને મન મક્કમ કરી પાંગથની પેલી પાર નજર નાખી.

એણે કલ્પના કરી હોય તેના કરતાં કેટલાંય ફૂટ વધારે દૂર, ગભારામાં એક મોટું કિરમજી કમેલિયા ખરી પડ્યું હતું. ચટાઈ પર એ ઊંધા ઢાળેલા ચલાણા જેમ પડ્યું હતું. કમેલિયાના છોડને પોતાના જૂના બગીચામાં તજી આવતાં એમને એટલો તિરસ્કાર આવ્યો હતો કે દલાલ પાસે એમણે હાથેકની કલમ કપાવી લીધી હતી ને પોતાની સાથે આણી હતી. ગભારામાં વરિયાળી રંગની ફૂલદાની અઠવાડિયાં પહેલાં ઊગેલાં કમેલિયાથી છલોછલ ભરી હતી.

'હૈયું હાથમાં રાખ, સેત્યાન.' એના અવાજમાં હાશ હતી. ભાણેજ પોતે પણ પથારીમાંથી બેઠી થઈ.

'શું થયું છે ?' એણે પૂછ્યું.

'એ સાચેસાચ તો મારે પૂછવું જોઈએ.'

'પણ તમે....'

'મેં કંઈ જ કર્યું નથી.'

'કાંઈ જ કર્યું નથી ! તમે તો મને ચીસ પાડી.'

'તું એવી રીતે તાકી રહી હતી. ને તારી આંખો અધબીડી હતી.'

'તમે તો પહેલેથી ગભરાઈ ગયાં હતાં,' ભાણેજે કહ્યું. "તમે વાંચવાનું પડતું મૂક્યું

ને તમારો હાથ રજાઈમાં ખેંચી લીધો. જો જો, હવે ના ન પાડતાં !'

'તેં મને જોઈ લીધી નહીં ?'

'મને તો થયું આપણે ત્યાં લૂંટારા આવ્યા છે.'

'નાદાન બન મા, તારી નીંદર શેનાથી ઊડી ગઈ ?'

'તમે તો મને બૂમ પાડી.'

'મેં નહોતી પાડી. હું શું કામ તને બૂમ પાડું ?'

'તમે નહોતી પાડી ?'

'મેં નહોતી પાડી.'

'તો તો મને સ્વપ્ન જ આવ્યું હશે.'

'એ તો કમેલિયા હતું. એક કમેલિયા ખરી પડ્યું.'

'બોલો મા !' ભાણેજ ફરીથી માસીને બાઝી પડી. 'બોલો મા, બોલો મા, આવું કાંઈ જ બોલો મા,'

'સેત્યાન, જરા સમજીને બોલ, મને તો તારી નવાઈ લાગે છે.'

'પણ તમે આવું આવું શું કામ બોલો છો ?'

'તું ગભરાઈ જા એવું હું શું બોલી ? તું જાતે જ જોઈ લે ને.'

'ના, ના, ના.'

'મૂરખ બન મા, બેન. એક કમેલિયા ખરી પડ્યું છે. એણે જ તારી નીંદર ઉડાડી દીધી છે.'

'અરે !' આખરે ભાણેજે પોતાનું મોઢું ફેરવ્યું ને ગભરાતાં ગભરાતાં માસીને ખભેથી ગભારામાં નજર નાખી. 'કેટલું બિહામણું છે ! લાલબુંદ.'

'લાલ કે ધોળું, એનો કાળ આવ્યો કે એ ખરી જ પડવાનું. લાલબુંદ હોય તો શું થઈ ગયું ?'

'છટ્, મને તો ચીતરી ચડે છે.'

'તો પછી તું જ એને ફેંકી દે તો કેવું ?'

'મારાથી એ નહીં બને. તમે જ ફેંકી દો.'

'એ ક્યાં કાંઈ બગાડે છે ? સવાર સુધી ભલે ને એમનું એમ પડ્યું રહે.'

'લોહી નીગળતું.'

'ચૂપ, સેત્યાન.' ચડેલા ભવાંએ એની ભમરોની ખૂબસૂરતી રોળી નાખી. ઠપકો ખરા અંતરનો હતો. 'તું નકામો લવલવાટ કરે છે. હુંય તો હવે સૂઈ જાઉં છું.'

પોતાની ભાણેજને એણે હડસેલી, પડખું ફેરવ્યું ને રજાઈ માથા સુધી ઓઢી લીધી.

'તમે ઢોંગ કરો છો.' હડસેલાને બળે પોતે જ્યાં સુધી ધકેલાઈ હતી ત્યાં ને ત્યાં જ ભાણેજ પડી રહી. પગથી માથા સુધી રજાઈ ઓઢી લઈ પોટલાની જેમ પડ્યા પડ્યા એણે પોતાનો શ્વાસ રોક્યો ને કાન માંડ્યા.

સૂનકાર.

થોડી વાર એ શાંત પડી રહી. શ્વાસ લેવાનું અઘરું લાગતાં એણે ગભરાતાં ગભરાતાં મોઢું બહાર કાઢ્યું. રજાઈ ને રોજની જેમ ખભે ચપોચપ વીંટીને એની માસી ડાબે પડખે સૂતી હતી. 'કેવાં ઓઘરાળાં લાગે છે !' ભાણેજે પડખું ફેરવી લીધું. ઓરડાને દૂરદૂરને ખૂણે દીવાએ ઢાંકણામાંથી જાંબલી પ્રકાશ રેલાવ્યો ને પડદા પરની સત્તરમી સદીની પ્રખ્યાત રૂપરાણીના મુખ પર મૃત્યુની મહોર મારી દીધી.

'કેટલું ભયંકર !' ભાણેજ ફરીથી પડખું ફેરવી લીધું. એની આંખ સામે એની માસી પાગલની જેમ હસતી હતી. એની વાતમાં તો આ નવી નવાઈ જ હતી, એ એટલું તો ઓછું હસતી પરંતુ આ ઘડીએ તો એ હસતી હતી, ઝળહળ ઝળહળ થતી રજાઈને જેમ તેમ ઉતાવળે નાક સુધી લઈ ને હસતી હતી. એનું આખું શરીર ખભાથી નિતંબ સુધી સળવળતું હતું. એની આંખો બીડેલી હતી. એણે તો હાસ્ય જ કર્યું. પહેલાં તો ભાણેજને દેખાયું નહીં. પછી તો એ જાણે અરીસામાં જોતી હોય એટલું આબેહૂબ દેખાયું ને એણે પણ અસહાય બની હસ્યા જ કર્યું. એણે હસ્યા જ કર્યું, એણે હસ્યા જ કર્યું. એ કાંઈ કરતાં કાંઈ જ બોલી શકી નહીં. એણે તો કેવળ હસતાં હસતાં આળોટ્યા જ કર્યું. રાત સ્મશાન સમી સૂનકાર હતી. પોતાનો અવાજ બંનેને કાબૂમાં રાખવો પડ્યો, ને એમના આવા પ્રયાસ માત્રથી બધું જ એટલું રમૂજભર્યું બની ગયું. એટલું રમૂજભર્યું, એટલું રમૂજભર્યું. એ જેમ જેમ એનો વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એ વધુ ને વધુ રમૂજભર્યું બનતું ગયું. એમાં એનું શું ચાલે, એ એટલું તો રમૂજભર્યું બની ગયું.

અનુ. : જયન્ત પારેખ

હાનનો ગુનો

શિગા નાઓયા

બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે જુવાન ચીની જાદુગર હાને ખેલ દરમ્યાન પોતાના મોટા છરાઓ પૈકીના એકથી એની પત્નીના ગળાની ધોરી નસ કાપી નાખી. તે યુવતીનું તત્કાળ ત્યાં જ મૃત્યુ થયું. હાનની તરત ધરપકડ થઈ.

સરકસનો માલિક. હાનનો ચીની મદદનીશ, ખેલની જાહેરાત કરનાર અને ત્રણસો ઉપરાંત પ્રેક્ષકો તે ઘટના સમયે હાજર હતા.પ્રેક્ષકોની પાછળ એક સિપાઈ પણ ઊભો રાખવામાં આવ્યો હતો.આટલા બધા પ્રેક્ષકોની ઉપસ્થિતિ છતાં એ મૃત્યુ અકસ્માતથી થયું કે ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું એ નર્યો કોયડો જ રહ્યો. હાન આ પ્રમાણે ખેલ કરતો : બારસાખ જેટલાં ઊંચા લાકડાનાં પાટિયાં પાસે એની પત્ની ઊભી રહે, અને લગભગ ચારેક વારને અંતરેથી એ તેની તરફ મોટા છરા એવી રીતે ફેંકે કે છરા બબ્બે ઈંચને અંતરે પત્નીના શરીરની આજુબાજુ વર્તુલાકારે પાટિયામાં ખૂંપી જાય. છરો ફેંકીને દરેક વખતે તે હાશ કહીને એના ખેલમાં વચ્ચે વિરામ લેતો.

ન્યાયાધીશે પ્રથમ સરકારના માલિકની જુબાની લીધી :

'આ ખેલ કરવો ખૂબ જ અઘરો છે એવું ખરું ?'

'નામદાર, ના જી. અનુભવી ખેલ કરનારને માટે એ કપરું નથી. પણ એ કુશળતાપૂર્વક કરવું એ ઢીલાપોચાનું કામ નહીં.એને માટે સંપૂર્ણ એકાગ્રતા જોઈએ.'

'એમ ધારો કે અકસ્માત થયો છે એમ સ્વીકારીએ તો ય તદ્દન અસંભવિત એવો એ અકસ્માત હતો એવું કહેવાય નહીં ?"

'જી, નામદાર,જો અકસ્માતો લગભગ અસંભવિત જ ન હોત તો મારા સરકસમાં હું આ ખેલ કરવા જ ન દેત.'

'તો પછી તમે માનો છો કે આ ઈરાદાપૂર્વક કરાયેલું કૃત્ય છે ?'

'નહીં. નામદાર, હું નથી માનતો. તેનું કારણ કહું. લગભગ બારેક ફૂટને છેટેથી

ફેંકવામાં આવતા છરાના આ ખેલમાં માત્ર ચાલાકી પૂરતી નથી; પણ સાથે સાથે કોઠાસૂઝ હોવી જોઈએ. આપણે બધાએ જ માની લીધું કે આમાં ભૂલ થવાની શકયતા જ નથી. પણ આ ઘટના પછી મને લાગે છે કે આમાં ભૂલની શકયતા પૂરેપૂરી છે.'

'તો પછી તમે શું માનો છો ? એ ભૂલ હતી કે હેતુપૂર્વકનું કૃત્ય હતું ?'

'નામદાર. એ જ માત્ર મારાથી કહી શકાય એમ નથી.'

ન્યાયાધીશ મુંઝાયા. આ માનવહત્યા જ હતી. પણ એ અકસ્માતથી હત્યા થઈ હતી કે ગણત્રીપૂર્વકનું ખૂન હતું તે કહેવું અશક્ય હતું. ન્યાયાધીશ એટલું સમજ્યા કે ખૂન હોય તો તે ભારે કુશળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું,પછી ન્યાયાધીશે ચીની મદદનીશને પ્રશ્નો પૂછવાનું વિચાર્યું. ઘણાં વર્ષોથી એ હાન સાથે કામ કરતો હતો.

'હાનની સામાન્ય ચાલચલગત કેવી હતી ?' એમણે પૂછ્યું.

'એના વર્તનમાં કશું વાંધો લેવા જેવું હોય નહીં. નામદાર, એ કદી જુગાર રમતો નહીં, દારૂ પીતો નહીં, કે સ્ત્રી પાછળ ઘેલો થતો નહીં. ઉપરાંત ગયે વર્ષે એણે ખિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. એણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો. અને નવરાશની વેળાએ હમેશાં બાઈબલ બગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચતો.'

'અને એની પત્નીની વર્તણૂંક કેવી હતી ?'

'એમાંય કશું ખોડ કાઢવા જેવું નથી નામદાર, ભટકીને ખેલ કરીને ગુજારો કરનારા હંમેશાં સદાચારી રહી શકતા નથી એ તો આપ સમજી શકશો. હાનની પત્ની નાજુકડી, સુંદર હતી અને ઘણા લોકો એની સાથે ચેડાં કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા પરંતુ એણે કદી એ તરફ નજર સરખી કરી નથી.'

'અને બન્નેનો સ્વભાવ કેવો હતો ?'

'સદાય અતિ પ્રેમાળ અને નમ્ર. નામદાર ઓળખીતાઓ અને મિત્રો પ્રત્યે એઓ હદ ઉપરાંત ભલાં હતાં. કદી કોઈ સાથે ઝઘડો કર્યો નથી પણ' એ થંભી ગયો. 'નામદાર, મને ભય છે કે જો હું આગળ કહીશ તો તે હાનની વિરુદ્ધમાં જશે. પણ જો સાચું કહીએ તો બન્ને બીજા પ્રત્યે ખૂબજ નમ્ર ને નિઃસ્વાર્થી હતાં પણ પરસ્પરના સંબંધમાં ભયંકર રીતે ક્રૂર હતાં.'

'એવું શા માટે ?'

'મને ખબર નથી. નામદાર.'

'તમે જ્યારથી જાણો છો ત્યારથી જ એમ છે ?'

'ના નામદાર, બે વર્ષ પહેલાં હાનની પત્ની સગર્ભા હતી. બાળક વહેલું જન્મ્યું અને ત્રણ દિવસ રહીને મરી ગયું. ત્યારથી એમના સંબંધ બદલાયા. તદ્દન તુચ્છ વાતો પર તેઓ ભયંકર કજિયો કરતાં, અને હાનનું મોઢું ધોળું ફક્ક થઈ જતું. અચાનક શાન્ત થઈ જઈને તે હંમેશાં કજિયાનો અંત લાવતો. એણે કદી એની પત્ની પર હાથ ઉગામ્યો નથી કે એવું કશું કર્યું નથી.એ બધું એના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ હતું એમ ધારું છું. પરંતુ નામદાર,

તમે એને જુઓ તો તમને એની આંખમાં ભયંકર ક્રોધની જ્વાળા દેખાય. કોઈ વાર એ બહુ ભયાનક લાગતી.'

'બન્ને વચ્ચેનો આ ખટરાગ જોઈને મેં એક વાર હાનને પૂછ્યું કે તું પત્નીથી જુદો કેમ થતો નથી ? એણે કહ્યું : પત્ની માટેનો પ્રેમ મરી પરવાર્યો છે પણ છૂટાછેડા માટે કાંઈ વજૂદભર્યું કારણ નથી. અલબત્ત, તેની પત્ની પણ આ સમજી ગઈ હતી અને તેનો પ્રેમ પણ ધીમે ધીમે ઓછો થઈ ગયો હતો. આ બધું એણે જાતે કહ્યું હતું. એના હૃદયમાં ઊમટી આવતા હિંસાના જુવાળને ખાળવાને પત્ની પ્રત્યેના અકારણ તિરસ્કારને દૂર કરવાં એ બાઈબલ અને તેનાં સુવચનો વાંચતો. હાનની પત્ની ખરેખર એક કરુણામૂર્તિ હતી. હાન સાથે તે ત્રણ વર્ષથી હતી. અને તેની સાથે સારા દેશમાં ખેલાડી બનીને તેણે પરિભ્રમણ કર્યું હતું. જો હાનને છોડીને એ ઘરે પાછી ગઈ હોત અને બીજાને પરણવાનું એને માટે સરળ બન્યું હોત એમ મને નથી લાગતું. જેણે સારો એવો સમય અહીંતહીં રખડવામાં ગાળ્યો હોય એવી સ્ત્રીનો કયો પુરુષ વિશ્વાસ કરે ? અને તેથી બન્ને વચ્ચે આટલું અંટસ છતાં તે હાન સાથે રહી એમ હું માનું છું.'

'તો આ હત્યા માટે સાચેસાચ તમે શું માનો છો ?'

'નામદાર, તમે એમ પૂછો છો કે હું એને અકસ્માત્ માનું છું કે હેતુપૂર્વક હત્યા ?'

'બરાબર.'

'જી, હું પણ જે દિવસે આ બન્યું ત્યારથી બધી રીતે વિચાર કરું છું. જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ એમાં ઓછી સૂઝ પડે છે. ખેલની જાહેરાત કરનાર સાથે પણ મારે આ સંબંધમાં વાત થઈ. અને શું બન્યું તે એને પણ સમજાતું નથી.'

'વારુ, પણ આટલું જ કહે : જ્યારે એ ઘટના બની ત્યારે આ અકસ્માત્ છે કે ઈરાદાપૂર્વકનું ખૂન છે એવો પ્રશ્ન તમારા મનમાં થયો હતો ખરો ?'

'જી, નામદાર એવો પ્રશ્ન થયો હતો ખરો. મને થયું કે એણે જાણી જોઈને એને મારી નાખી છે.'

'હેતુપૂર્વક ખરુ ને ?'

'જી. નામદાર, પણ ખેલની જાહેરાત કરનારનું કહેવું એવું છે કે એનો હાથ છટકી ગયો હશે.'

'હા, પણ તમારી જેમ આ લોકોના રોજબરોજના સંબંધની એને તો કશી ખબર નહીં હોય.'

'એ ખરું, નામદાર, પણ પછીથી મને થયું કે એ લોકો વચ્ચેના સંબંધો કેવા છે તે હું જાણતો હતો તેટલા પરથી જ એણે એને મારી નાખી હશે એવા અનુમાન પર હું આવ્યો હતો; એ પણ ખરું ને !'

'તે ક્ષણે હાનના પ્રત્યાઘાત કેવા હતા ?'

'તેણે ચીસ પાડી, 'હા.' ચીસ સાંભળતાંની સાથે મેં ઊંચું જોયું તો એની પત્નીના

ગળામાંથી લોહીનો ફુવારો ઊડતો હતો. થોડી ક્ષણ તે ઊભી રહી, પછી એનાં ઘૂંટણ વળી ગયાં અને શરીર આગળ ઝૂકી પડ્યું. છરો જેવો પડ્યો કે તરત તે જમીન પર ઢગલો થઈને પડી. અલબત્ત, આમાં અમે કોઈ કંઈ જ કરી શકીએ તેમ નહોતું. અમે જડવત્ એની સામે તાકી રહ્યા... હવે હાનને શું થયું તે હું કહી શકતો નથી; કારણ કે ત્યારે મારી નજર એના પર નહોતી. પણ જ્યારે મારા મનમાં એકાએક વિચાર ઝબક્યો કે આખરે એણે એને મારી નાખી, ત્યારે જ મેં હાન તરફ નજર કરી. એનો ચહેરો ધોળો ફક્ક હતો, અને આંખો બંધ હતી. સરકસના માલિકે પડદો પાડી દીધો. એ લોકોએ હાનની પત્નીને ખસેડી ત્યારે જોયું તો તે મરી ચૂકી હતી. હાન ત્યારે ઘૂંટણિયે પડ્યો અને લાંબો સમય સુધી મૂગા મૂગા એણે પ્રાર્થના કરી.'

'એ બહુ બેબાકળો બની ગયેલો લાગતો હતો ?'

'જી હજૂર. એ ઘણો બેબાકળો બની ગયેલો લાગતો હતો.'

'વારુ, જો મારે કાંઈ વિશેષ તમને પૂછવું હશે, તો હું ફરી બોલાવીશ.'

ન્યાયાધીશે ચીની મદદનીશને રજા આપી, અને ખુદ હાનને જ બોલાવ્યો. જાદુગરનો બુદ્ધિમત્તાથી ભરેલો ચહેરો ફિક્કો અને પડી ગયેલો હતો; એને જોઈને કોઈ પણ કહી શકે કે લાગણીઓ તંગ બનાવવાને કારણે એ લોથપોથ થઈ ગયો હતો.

'સરકસના માલિક અને તમારા ચીની મદદનીશને મેં પૂછ્યું જ છે.' સાક્ષીના પિંજરામાં જેવો હાન પેઠો તેવું ન્યાયાધીશે કહ્યું : 'હવે હું તારી તપાસ લઈશ.'

હાને માથું નમાવ્યું.

'બોલ.' ન્યાયાધીશ બોલ્યા, 'તેં ક્યારેય તારી પત્નીને ચાહી છે ?'

'લગ્નના દિવસથી તે બાળકના જન્મ સુધી મેં એને અંતરથી ચાહી છે.'

'અને બાળકના જન્મે પરિસ્થિતિ બદલી ?'

'કારણ મને ખબર હતી કે એ સંતાન મારું નહોતું.'

'બીજો માણસ કોણ હતો એની તને ખબર હતી ?'

'મને બરાબર ખ્યાલ છે. એ મારી પત્નીનો પિતરાઈ ભાઈ હતો.'

'તું એને ઓળખતો હતો ?'

'એ નિકટનો મિત્ર હતો. એણે જ અમારાં લગ્નનું સૂચન કર્યું હતું. એણે જ મને તેની સાથે લગ્ન કરવા પ્રેર્યો હતો.'

'હું ધારું છું કે એનો તારી પત્ની સાથેનો સંબંધ તારા લગ્ન પહેલાંનો હશે.'

'જી નામદાર, લગ્ન પછી આઠ મહિને બાળક અવતર્યું હતું.'

'તારા મદદનીશના કહેવા પ્રમાણે બાળક વહેલું જન્મ્યું હતું !'

'મેં બધાંને એમ જ કહ્યું હતું.'

'બાળક જન્મ્યા પછી થોડા જ સમયમાં મરણ પામ્યું હતું ખરું ? મરણનું કારણ શું હતું ?'

તે એ સહેજ સરખી હમદર્દી બતાવ્યા વિના જોયા કરતી.'

'તેં કોઈ ચોક્કસ પગલું કેમ ન ભર્યું એને રોકડું પરખાવી દેવું અને જરૂર લાગે તો એને છોડી પણ દેવી. આવું તને કેમ ન સૂઝ્યું ?"

'કારણ, મને ઘણા આદર્શોનું ઘેલું હતું !'

'કેવા આદર્શો ?'

'મારે પક્ષે ક્યાંય ખોટું ન થાય એ રીતે હું મારી પત્ની સાથે વર્તવા માગતો હતો. પણ અંતે એ ન બની શક્યું.'

'તને કદી પત્નીને મારી નાખવાનો વિચાર નથી આવ્યો ?'

હાને જવાબ ન આપ્યો અને ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન ફરી ઉચ્ચાર્યો.

ઘણી વારે હાને જવાબ આપ્યો : 'એને મારી નાખવાનો વિચાર આવ્યો તે પહેલાં હું ઘણી વાર વિચારતો કે એનું મૃત્યુ થાય તો ઘણું સારું.'

'તો તો એનો અર્થ એમ કે કાયદો તને નડ્યો ન હોત તો તેં એને મારી નાખી હોત ?'

'હું કાયદાની દૃષ્ટિએ નહોતો વિચારતો. એનાથી ડરીને હું અટક્યો નથી, મારામાં એમ કરવાની હામ નહોતી, એટલું જ. પણ તેમ છતાં મને સાચું જીવન જીવવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી.'

'તો પણ તારી પત્નીને મારી નાખવાનો વિચાર તો તને આવ્યો હતો, ખરું કે નહીં. અલબત્ત પાછળથી ?'

'મેં એવો કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો નહોતો, પરંતુ હા, સાચું કહું તો મને એકવાર આવો વિચાર આવ્યો હતો.'

'આ બનાવના કેટલા સમય પહેલાં ?'

'આગલી રાતે....અથવા કદાચ તે દિવસે સવારે જ.'

'તમે ઝઘડતાં હતાં ?'

'જી. નામદાર.'

'શા માટે ?'

'એટલી બધી તુચ્છ વાત માટે કે એનો ઉલ્લેખ કરતાં પણ શરમ આવે.'

'કહેવાનો પ્રયત્ન તો કર.'

'એ જમવાની વાત હતી. જો જમવામાં થોડો વિલંબ થાય તો હું ગુસ્સે થઈ જતો. તે સાંજે મારી પત્નીએ જાણી જોઈને ઘોર્યા કર્યું, અને વાળું ટાણે જમવાનું મળ્યું નહી. હું ખૂબ ક્રોધે ભરાયો.'

'તું હંમેશ કરતાં વધારે ઉશ્કેરાયો હતો ?'

'ના, પણ પછી હું બહુ તંગ થયો હતો. એ અસ્વાભાવિક હતું. સારી જિંદગી ગાળવાની મથામણ હું કેટલાય વખતથી કર્યા કરતો હતો. પણ એમાં મારું કશું વળતું નહોતું તે

પણ હું જાણતો હતો. મારા તંગ થવાનું કારણ કદાચ આ હશે. હું સૂતો પણ ઊંઘ ન જ આવી. મનને ડહોળી નાખે એવા અનેક વિચારો આવ્યા. મને લાગવા માંડ્યું કે હું ગમે તેટલું મથું તોયે મારે જે જોઈએ છે તે મેળવી શકવાનો નથી. ઘણા પ્રયત્ન છતાંય મારી હાલની જિંદગીના તુચ્છકારવા જેવા અંશોમાંથી છટકી નહીં શકું. આ દુઃખદ નિરુપાય પરિસ્થિતિ મારા લગ્ન સાથે સંકળાયેલી હતી એમ મને લાગ્યું. અંધકારમાંથી મને બહાર લઈ જાય એવા એકાદ પ્રકાશના કિરણને હું મરણિયો બનીને ઝંખી રહ્યો હતો. પણ એ ઇચ્છા પણ ધીમે ધીમે બુઝાતી ગઈ. આ બધામાંથી નાસી છૂટવાની આશા હજી થોડીઘણી સતેજ રહી હતી ખરી. અને એની જ્યોત થરક્યા કરતી હતી. પણ જો એ બુઝાઈ જશે તો હું નર્યો મડદું થઈ જઈશ એમ મને થતું હતું.

'અને પછી એક તામસી વિચાર મારા મનમાં ભમવા માંડ્યો; જો એ મરી જાય તો કેવું સારું ! જો એ મરી જાય તો કેવું સારું ! હું તેની હત્યા કેમ ન કરું ! આવા ગુનાનાં દેખીતાં પરિણામો મને નકામા લાગ્યાં. હું જેલમાં જઈશ એમાં શંકા નહોતી; જેલજીવન આથી વધુ ખરાબ ન હોઈ શકે. આથી તો સારું જ હોય. આ જિંદગી કરતાં, અને છતાં ઊંડે ઊંડે થતું હતું કે પત્નીને મારી નાખવાથી કશું વળવાનું નથી. એ તો આપઘાતની જેમ મૂળ સમસ્યાથી પીઠ કરીને ભાગવા જેવું છે. જે કાંઈ મારી પર ગુજરતું જાય તે મારે સહ્યે જવું જોઈએ, એમ મેં મારી જાતને કહ્યું. અને આંતરીને જવાનો કોઈ રસ્તો નથી. સહન કરવું એ જ મારી જિંદગી બની ગઈ.

'મારું મન જ્યારે આ ચકરાવામાં ભમતું હતું ત્યારે હું ભૂલી ગયો કે મારી યાતનાનું કારણ મારી સમીપે જ હતું. સાવ લોથપોથ થઈ ને હું આડે પડખે થયો; પણ ઊંઘ આવી શકી નહીં. મારું મન ખાલી ખાલી થઈ ગયું હતું અને હું જડ જેવો બની ગયો હતો.આ દુઃખથી મારું મન જેમ જૂઠું પડતું ગયું તેમ મારી પત્નીની હત્યા કરવાનો વિચાર ઝાંખો પડતો ગયો. ઓથાર દાબ્યા પછી જે ગમગીની થાય છે ને બધું ઠાલું લાગે છે એવી લાગણી મન પર સવાર થઈ ગઈ. સારી જિંદગી ગાળવાના મારા બધા મનસૂબા મેં ફરી સંભાર્યા; અને મને લાગ્યું કે એને પાર પાડવા જેટલી તાકાત મારામાં નથી. હું હૃદયનો પોચો હતો. એમ જ મળસ્કું થયું ને મેં જોયું કે મારી પત્ની ઊંઘી નહોતી."

'તમે ઊઠ્યા પછી એકબીજા સાથે સ્વાભાવિકતાથી જ વર્ત્યા હતાં ?'

'અમે એક શબ્દ સરખો બોલ્યા નહોતાં.'

'પણ પરિસ્થિતિ આટલી બધી વણસી હતી તો તેં એને છોડી દેવાનો વિચાર કેમ ન કર્યો ?'

'નામદાર આપ એમ માનો છો એ મારા પ્રશ્નોનો સાચો ઉકેલ હતો ? ના, ના, એ તો મૂળ વાતને માત્ર ટાળ્યા જેવું થાત. મેં આપને કહ્યું તેમ મારા પણ કશું આળ ન ચઢે તેવી રીતે મારી પત્ની સાથે વર્તવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું.' હાન ગંભીરતાથી ન્યાયાધીશને જોઈ રહ્યો અને એમણે ડોકું ધુણાવી આગળ ચલાવવાનું સૂચન કર્યું.

'બીજે દિવસે મારું આખું શરીર થાકેલું હતું.અને મારી શિરાઓ તૂટું તૂટું થતી હતી. એમ ને એમ બેઠા રહેવું મારે માટે કપરું હતું. આથી જેવાં મેં કપડાં પહેર્યાં કે તરત જ બહાર નીકળી પડ્યો. અને હેતુ વિના શહેરના નિર્જન ભાગમાં ભમ્યા કર્યું. મારા મનમાં ફરી ફરી એ વિચાર ડોકાયા કર્યો કે હવે મારે આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા કંઈ તો કરવું જ જોઈએ. પણ મારી પત્નીને મારી નાખવાનો વિચાર ફરી આવ્યો જ નહિ. સાચી વાત એ છે કે આગલી રાતનો મારો ખૂન કરવાનો વિચાર અને ગુનો કરવાનો આ પ્રસંગ આ બેની વચ્ચે ઘણો મોટો ગાળો હતો. મેં સાંજના ખેલ વિશે વિચાર સરખોય કર્યો નહોતો. જો એમ હોત, તો છરા ફેંકવાનો ખેલ ન કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હોત. એને બદલે બીજા દશ-બાર ખેલ કરી શકાયા હોત.

'આખરે સાંજ પડી અને મારા ખેલનો વખત થયો. કશું અસાધારણ બનશે એના તો મને સહેજ સરખાય ભણકારા નહોતા લાગ્યા.હંમેશાંની જેમ પ્રેક્ષકોને મારા છરાઓની તીક્ષ્ણતા બતાવવા મેં કાગળના ટુકડાઓ કાપ્યા અને થોડા છરા લાકડાના પાટિયા પર ફેંકયા. તરત જ મોંઢે ખાસ્સા લપેટા કરીને સંપૂર્ણ ચીની ઠાઠમાં સજ્જ થઈ મારી પત્ની પ્રવેશી. મોહક સ્મિતથી પ્રેક્ષકોને વધાવીને ફલક આગળ પોતાને સ્થાને એ ઊભી રહી ગઈ. મેં એક છરો લીધો અને તેનાથી અમુક અંતરે ઊભો રહ્યો.

'આગલા દિવસની સાંજ પછી પહેલી જ વાર ત્યારે અમારી આંખે આંખ મળી. આજે રાતે આ ખેલની પસંદગી કરવામાં મેં કેવી ભૂલ કરી છે, તે મને તરત જ સમજાયું. મારા ગભરાટને અંકુશમાં લાવવો હતો. પણ રગેરગમાં વ્યાપી ગયેલા થાકને કારણે એ બની શક્યું નહીં. મને લાગ્યું કે હું મારા હાથ પર વિશ્વાસ નહીં રાખી શકું. શાંત થવાને બદલે ક્ષણભર મેં આંખો બંધ કરી અને મને લાગ્યું કે મારું આખું શરીર ધ્રૂજતું હતું.'

'ત્યાં સમય થયો ! મારો પહેલો છરો એના માથાની સહેજ ઊંચો મેં તાક્યો. હંમેશ કરતાં તે એક ઈંચ ઊંચો ખૂંપ્યો. મારી પત્નીએ હાથ ઊંચો કર્યો અને એના બે હાથ નીચે બે છરા ફેંકવાની મેં તૈયારી કરી. જેવો પહેલો છરો મારા હાથમાંથી છૂટ્યો તેવું મને લાગ્યું કે કશુંક એને પાછું ખેંચી રહ્યું છે. મારા છરાનું ચોક્કસ સ્થાન નક્કી કરવાની સૂઝ જાણે જતી રહી. છરા એની ધારેલી જગ્યાએ ખૂંપે એ કેવળ ભાગ્યના હાથમાં હતું. મારી પ્રત્યેક હિલચાલ હું વધારે પડતો સભાન બનીને કરી રહ્યો હતો.

'મારી પત્નીના ગળાની ડાબી બાજુ એક છરો ફેંક્યો અને જમણી બાજુ ફેંકવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં મેં એની આંખમાં વિચિત્ર ભાવો જોયા. એને ભયની આંચકી આવતી હોય એમ લાગ્યું. શું એને એવી દુઃખકર આગાહી થઈ હશે કે બીજી જ ક્ષણે આ છરો જોસથી ઘૂમતો આવી એના ગળામાં પેસી જશે ? મને ચક્કર આવ્યા, જાણે હમણાં જ મૂર્છામાં ઢળી જઈશ એમ મને લાગ્યું. છરાને જાણી જોઈને બળપૂર્વક હાથમાંથી ફેંક્યો, કેમ જાણે હવામાં જ ન વીંઝતો હોઉં ?'

ન્યાયાધીશ શાન્ત રહ્યા, એઓ એક સરખા હાનને તાકીને જોઈ રહ્યા હતા.

'અચાનક મને વિચાર આવ્યો, 'મેં એને મારી નાખી.' હાન એકદમ બોલી પડ્યો.
'જાણી કરીને; એમ તારે કહેવું છે ?'
'હા, એકાએક મને એમ લાગ્યું કે મેં એને જાણી કરીને મારી નાખી છે.'
'પછી તું તારી પત્ની આગળ ઘૂંટણિયે પડ્યો ને મનમાં પ્રાર્થના કરી ખરું ને !'
'જી. નામદાર, આ ચાતુરીભરી તરકીબ તો મને તે જ ઘડીએ સૂઝી આવી. હું જાણતો હતો કે બધા મને ચુસ્ત ખ્રિસ્તી તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ હું જ્યારે પ્રાર્થનાનો ડોળ કરતો હતો ત્યારે હવે કેવું વલણ લેવું તેની જ ગણત્રી કરતો હતો.'
'તો તેં જે કર્યું તે ચોક્કસ ઈરાદાથી જ કર્યું હતું એવી તને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી, ખરું ?'
'હા, પણ મને લાગ્યું કે મેં જે કર્યું છે તે અકસ્માતથી થયું છે એવો ડોળ મારે કરવો જોઈએ.'
'પણ તે જાણી કરીને કર્યું એવું શા માટે માને છે ?'
'મારે શું કરવું ને શું નહીં કરવું તેનું મને ભાન રહ્યું નહોતું.'
'તું એમ માનતો હતો કે અકસ્માતનો આભાસ ઉત્પન્ન કરવામાં તું સફળ થયો છે ?'
"જી. પણ જ્યારે પાછળથી મેં એ વિશે વિચાર્યું ત્યારે મને કમકમાં આવ્યાં. હું દુઃખથી ઢગલો થઈ ગયો હોઉં એવો ડોળ મને આવડ્યો તેવો મેં કર્યો. પણ ચાલાક માણસે એ નાટક પકડી પાડ્યું હોત. એટલું તે સાંજે મને નક્કી લાગ્યું કે મને ગુનેગાર ઠરાવવાનું કોઈ પણ વાજબી કારણ મળી શકવાનું નથી. મેં પૂરી ટાઢકથી મારી જાતને કહ્યું, મારી વિરુદ્ધ રજમાત્ર પુરાવો નથી અને વળી મારી પત્ની સાથે મને કેટલો ખટરાગ હતો તે બધા જાણતા હતા. અકસ્માત થયો છે એમ જ જો હું કહ્યા કરીશ તો એથી વિરુદ્ધ કોઈ સાબિત નહીં કરે. જે કાંઈ બન્યું હતું તેને એક વાર જોઈ જતાં મને લાગ્યું કે મારી પત્નીના મરણને વાજબી રીતે અકસ્માત તરીકે ઓળખાવી શકાય.
'અને પછી એક વિચિત્ર પ્રશ્ન મારા મનમાં ઊઠ્યોઃ મેં કેમ એમ જ માન્યું કે એ અકસ્માત નથી ? આગલી રાતે મેં એને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ માત્ર એટલા જ કારણસર મેં એ ઈરાદાપૂર્વક કર્યું છે એમ તો હું નહોતો માનતો ને ! આખરે ખરેખર શું બન્યું હતું તે હું જ સમજી શકતો નહોતો, આથી મને બહુ સુખ થયું.
'તું એને અકસ્માત માનવા લાગ્યો તે કારણે ?'
'જી ના, તે હું નથી કહી શકતો. કારણ કે મેં એ જાણી જોઈ ને કરેલું કે કેમ તે હું રજમાત્ર જાણતો નહોતો. આથી મેં નક્કી કર્યું કે નિર્દોષ છૂટી જવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે મારે પેટછૂટી વાત કરી દેવી. એ અકસ્માત હતો કહીને મારી જાતને અને બધાને છેતરવા કરતાં પૂરી પ્રામાણિકતાથી એમ શા માટે ન કહેવું કે શું બન્યું તે જાણતો નથી ? એ ભૂલ હતી એવું નિવેદન હું નથી કતરી શકતો તો એ હેતુપૂર્વક હતું એવી કબૂલાત પણ નથી આપી શકતો. તો હું નિર્દોષ છું કે દોષિત છું તે કશું જ હું કહી શકતો નથી.'

હાન બોલતો બંધ થઈ ગયો. ન્યાયાધીશ પણ લાંબો સમય કશુ બોલ્યા નહીં. પછી બહુ ધીમેથી વિચાર કરીને બોલતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા. 'તે સાચું કહ્યું છે એમ હું માનું છું. માત્ર એક પ્રશ્ન : તારી પત્નીના મૃત્યુથી તને રજમાત્ર શોક નથી થતો ?'
"જરા પણ નહીં. ભૂતકાળમાં જ્યારે મારી પત્ની પ્રત્યે મને સખત તિરસ્કાર હતો ત્યારે એના મરણની વાત કરતાં આટલું સુખ થશે એવું મારી કલ્પનામાં પણ નહોતું.'
'વારુ.' ન્યાયાધીશે કહ્યું. 'હવે તું બેસી શકે છે.'
હાને કશું બોલ્યા વિના માથું નમાવ્યું અને ઓરડાની બહાર ગયો. આ આખી ઘટના એમના હૃદયને વિલક્ષણ રીતે સ્પર્શી ગઈ હોય તેમ ન્યાયાધીશે કલમ ઉપાડી. ટેબલ પર પડેલા હુકમનામા પર એમણે શબ્દ લખ્યો 'નિર્દોષ.'

અનુ.: સૌ. ઉષા જોષી

દર્પણ

કાવાબાતા યાસુનારી

ક્યોકોને એક દિવસ થયું કે મેડે માંદગીથી પથારીવશ થયેલો એનો પતિ નીચેની શાકભાજીની વાડીને એના હાથ-દર્પણમાં પ્રતિમ્બિત થયેલી જુએ તો કેવું ! લાંબા વખતથી ઘરમાં પુરાઈ રહેલા માણસને માટે આથી તો જાણે નવી જિન્દગી જ શરૂ થઈ. એ હાથદર્પણ કયોકોને લગ્ન વખતે પહેરામણીમાં મળેલું. દર્પણને માટેની બેઠક ખાસ મોટી નહોતી. એ શેતુરના લાકડાની બનાવેલી હતી. દર્પણને શેતુરના લાકડાની પટ્ટીથી જ મઢી લીધું હતું. પણ એ હાથદર્પણમાં જોતી ત્યારે નવવધૂ થઈને એ આ ઘરમાં પ્રવેશેલી ત્યારે કેવી શરમાઈ જતી તે એને યાદ આવતું. લગ્ન પછીનાં શરૂઆતનાં એ વર્ષોમાં નાહીને આવ્યા પછી મોટા દર્પણ આગળ ઊભી રહીને હાથદર્પણ માથા પાછળ ધરીને એ પાછળના વાળ જોતી ત્યારે એ શરમની મારી કેવી લાલચોળ થઈ જતી !.

એ નાહીને બહાર આવતી ત્યારે એના પતિને હાથદર્પણમાં એની ગરદનને અનેક ખૂણેથી જોવાની ખૂબ મજા પડતી. ક્યોકોના હાથમાંથી દર્પણ લઈ લઈને એ કહેતો : 'તને દર્પણ પકડતાંય ક્યાં આવડે છે! લાવ, હું પકડું.' એને કદાચ દર્પણમાં કશુંક નવું જ દેખાતું હતું. ક્યોકોને દર્પણ પકડતાં આવડતું નહોતું એમ નહીં. પણ પાછળથી કોઈ એને જોઈ રહ્યું છે એવા ભાવથી એ સહેજ અસ્વસ્થ થઈ જતી.

થોડા જ વખતમાં શેતુરના લાકડાની પટ્ટીનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. એ ટેબલના ખાનામાં પડ્યું રહેતું. પછી લડાઈ આવી, શહેરમાંથી ભાગી જવું પડ્યું, ક્યોકોનો પતિ ભારે માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યો; એનો પતિ નીચેની શાકભાજીની વાડીને પથારીમાં પડ્યો પડ્યો દર્પણની મદદથી જુએ એવું ક્યોકોને સૂઝ્યું ત્યારે તો દર્પણનો કાચ ધૂંધળો થઈ ગયો હતો. એની કિનાર પર પાવડર અને મેલનો થર બાઝી ગયો હતો. પણ એમાં મોઢું ચોક્ખું જોઈ શકાતું હતું, આથી કયોકોને એના ધૂંધળાપણાની કશી પડી નહોતી - એ તરફ એનું ધ્યાન જ જતું નહોતું. પણ એનો પતિ એની પથારી આગળથી દર્પણને જરા ય ખસેડવા દેતો નહીં ને પથારીમાં પડ્યો પડ્યો એની સપાટીને ચકમક્તી કરવા, માંદા માણસની અસ્થિરતાથી, ઘસ્યા કરતો. ક્યોકોને કોઈક વાર વિચાર આવતો કે ક્ષયરોગનાં જન્તુ દર્પણને મઢેલી લાકડાની પટ્ટીની, નરી આંખે નહીં દેખાતી, ફાટમાં ભરાઈ તો નહીં ગયાં હોય ! કેમેલિયાનું તેલ નાખીને એના પતિના વાળમાં કાંસકી ફેરવ્યા પછીથી થોડી વાર સુધી પોતાની હથેળીથી એ માથું ઘસતી ને પછી એ હાથે દર્પણને ઘસતી. એથી લાકડાંની પટ્ટી તો ચળકતી થતી નહીં, પણ દર્પણ ચમકતું થતું ખરું.

ક્યોકો ફરી પરણી ત્યારે એની એ જ દર્પણની બેઠક નવા ઘરે સાથે લઈ ગઈ. પેલું હાથદર્પણ તો જોના સદ્‌ગત પતિની સાથે ચિતામાં રાખ થઈ ચૂક્યું હતું. એનું સ્થાન કોતરામણીવાળા બીજા હાથદર્પણે લીધું હતું. આ વિશે એણે કદી એના બીજી વારના પતિને એક શબ્દ કહ્યો નહોતો.

રિવાજ પ્રમાણે એના મૃત પતિના હાથની અદબ વળાવવામાં આવી હતી ને આંગળીઓ એકબીજા સાથે ગૂંથી લેવામાં આવી હતી. આથી દર્પણ એના હાથમાં પકડાવી શકાય એમ હતું નહીં. એણે હાથદર્પણ પતિની છાતી પર મૂક્યું હતું.

'તમારી છાતીએ તમને ખૂબ વિતાડ્યું છે. આટલા સરખા હાથદર્પણનો ભાર પન તમારાથી નહીં ખમાય.'

ક્યોકોએ દર્પણ પેટ સુધી નીચે ખસેડી લીધું. એમનાં લગ્નજીવનમાં એ દર્પણે બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આથી ક્યોકોએ એને પહેલાં પતિની છાતી પર મૂક્યું હતું. આ નાના શા વિધિને એ પોતાના પતિનાં કુટુંબીજનોથી પણ બને તેટલો ખાનગી રાખવા ઈચ્છતી હતી. એણે દર્પણ પર ધોળાં ક્રિસેન્થેમમ્સની ઢગલી કરી દીધી હતી.આથી એ કોઈની નજરે ચઢ્યું નહોતું. અગ્નિદાહ દીધા પછી ફૂલ એકઠાં કરતી વેળાએ ઓગળીને ઘાટઘૂટ વગરના થોડાક કાળામેશ જેવા ને થોડાક પીળાશ પડતા એ કાચ તરફ લોકોનું ધ્યાન ગયું હતું. કોઈકે કહ્યું હતું, 'આ તો કાચ છે. અહીં ક્યાંથી આવ્યો હશે ?' ક્યોકોએ એક બીજું નાનું દર્પણ પણ એ હાથદર્પણ પર મૂક્યું હતું. મુસાફરીમાં સાથે લઈ જવામાં આવે છે તેવું એ લાબું, નાનું, બે મોઢાવાળું દર્પણ હતું. મધુરજની દરમ્યાન એ દર્પણ વાપરવાની ક્યોકોને હોંશ હતી; પણ એ તો લડાઈ ચાલતી હોવાને કારણે બની શકયું નહોતું. ત્યાર પછી તો કદીય પર્યટને જઈ શકાયું જ નહીં.

પણ એના બીજા પતિ સાથે એ મધુરજની માણવા નીકળી હતી. એની જૂની દર્પણની પેટીનો રંગ હવે ભોંઠો પડી ગયો હતો, આથી એણે પ્રસાધનની નવી પેટી ખરીદી હતી. એમાં પણ દર્પણ હતું.

પ્રવાસને પહેલે જ દિવસે ક્યોકોના પતિએ એને સ્પર્શીને કહ્યું : 'તું તો નાની છોકરી જેવી સાવ નાજુકડી છે !' એના બોલવામાં સહેજ સરખોય વ્યંગનો અણસાર નહોતો, ઊલટાનો એમાં અણધાર્યો આનન્દ જ વરતાઈ આવતો હતો. કયોકો નાની છોકરી જેવી નાજુકડી હતી એ જ કદાચ એને રુચતું હતું. પણ આ શબ્દો સાંભળીને ક્યોકો ભારે વિષાદમાં

ડૂબી ગઈ. એની આંખમાં આંસુ છલકાઈ ઊઠ્યાં ને એ સંકોચાઈ ને દૂર સરી ગઈ. એના પતિને તો એનું આ વર્તન પણ નાની છોકરીના જેવું જ લાગ્યું હશે.

ક્યોકોએ પોતાની દશા પર આંસુ સાર્યાં કે પછી એના મૃત પતિને ખાતર આંસુ સાર્યાં તે એને પોતાને જ સમજાયું નહીં; ને એ સમજાય એમ હતું જ નહીં. આ ખ્યાલ આવતાં એને એના બીજી વારના પતિને માટે ખૂબ લાગી આવ્યું ને એને રીઝવવા માટે કંઈક કરવું જોઈએ એમ એને થયું.

'હું તમને એટલી બધી જુદી લાગું છું, એમ ?' બોલતાં તો એણે બોલી નાંખ્યું, પણ પોતાના શબ્દો સાંભળીને એ મૂંઝાઈ મરી ને શરમની મારી લાલચોળ થઈ ગઈ. એના પતિને પૂરો સન્તોષ થયો હોય એવું લાગ્યું : 'તને કાંઈ સંતાન તો હતું નહીં ...'

એના આ શબ્દો ક્યોકોના હૃદયને વીંધી ગયા. એના આગલા પતિ સિવાયના બીજા કોઈ પણ પુરુષ આગળ રજૂ થતાં ક્યોકોને પોતાની જાતને હલકી પાડવા જેવું લાગતું. એની બધા ઠેકડી ઉડાવતા હોય એવું એને લાગતું.

'પણ મારે તો આખો વખત બાળકની સંભાળ રાખવા જેવું જ હતું.'

એણે વિરોધરૂપે માત્ર આટલું જ કહ્યું. લાંબી માંદગી ભોગવીને મરણ પામેલો એનો પતિ જાણે એના ગર્ભમાં બાળક થઈને રહ્યો હોય એવું એને થયું. પણ એનું જો મરણ જ થવાનું હતું તો પછી સંયમ રાખ્યાથી શું વળ્યું ?

'મેં તારું ગામ તો માત્ર ગાડીની બારીમાંથી જ જોયું છે.' એના બીજી વારના પતિએ એના વતનનો ઉલ્લેખ કરતાં એને સોડમાં ખેંચી લીધી. 'એના નામ પરથી તો એ વનના સીમાડા પરનું સુન્દર ગામ હોય એવું લાગે છે. તું ત્યાં કેટલો વખત રહી હતી ?'

'હાઈસ્કૂલનું ભણવાનું પૂરું થયું ત્યાં સુધી. પછી સાંજોના શસ્ત્રસરંજામ બનાવવાના કારખાનામાં મારી ભરતી થઈ હતી.'

'તો સાંજો તારા ગામની નજીક જ છે ? સાંજોની સુન્દરીઓ વિશે મેં બહુ સાંભળ્યું છે. તું આટલી બધી સુન્દર શાથી છે તે હવે મને સમજાયું.'

'ના રે, હું તો કંઈ એવી સુન્દર નથી.' ક્યોકોએ પોતાનો હાથ ગળા આગળ ધરી દીધો.

'તારા હાથ સુન્દર છે, તારું શરીર પણ સુન્દર જ હોવું જોઈએ એમ મને થતું.'

'ના રે ના.'

પોતાના હાથ આડે આવે છે એમ જાણીને ક્યોકોએ એને પાછા ખેંચી લીધા.

'તને છોકરું હોત ને તોયે હું તને પરણ્યો હોત. મેં એ બાળકને દત્તક લઈને એને ઉછેર્યું હોત. છોકરી હોત તો વધારે સારું થાત.' એણે ક્યોકોના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું. આગલી પત્નીથી એને દીકરો હશે, તેથી કદાચ એણે આમ કહ્યું હશે, કોણ જાણે ! પણ પ્રેમના એકરારરૂપે કોઈ આમ કહે એ એને વિચિત્ર લાગતું હતું. ક્યોકો અને એના સાવકા દીકરાની મુલાકાતને જેટલી બને તેટલી દૂર ઠેલવાને જ કદાચ એણે દસ દિવસ જેટલા મધુરજનીના લાંબા પ્રવાસની યોજના કરી હતી.

એના પતિ પાસે પ્રવાસ માટેનો પ્રસાધનની સામગ્રીનો, સારો ચામડાનો બટવો હતો. ક્યોકોના બટવાની એની જોડે સરખામણી થાય તેમ નહોતું. એના પતિનો બટવો તો ખાસ્સો મોટો ને મજબૂત હતો, પણ એ નવો નહોતો. એને ઘણી વાર મુસાફરી કરવાની આવતી તેથી કે પછી એ ભારે જતનથી એને રાખતો તેથી, એના બટવાનું ચામડું ચળકાટ ખોઈ બેઠું નહોતું. અલબત એ આંખને ઝંખવી નાખે એવો ચળકાટ નહોતો. ક્યોકોને પોતાનો જૂનો બટવો યાદ આવ્યો. હવે એ એને વાપરતી નહોતી. આથી એ પડ્યો પડ્યો ફૂગ ખાતો હતો. એમાંનું નાનું દર્પણ જ એના મૃત પતિએ વાપર્યું હતું. ને એને તો એણે પોતાના પતિ ભેગું વિદાય કરી દીધું હતું.

નાનું દર્પણ ઓગળીને હાથદર્પણ સાથે એકરસ થઈ ગયું હતું, આથી બે જુદાં દર્પણો હતાં એમ ક્યોકો સિવાય બીજું કોઈ કહી શકે એમ નહોતું. કાચનો એ ગઠ્ઠો ઓગળી ગયેલાં દર્પણોનો હતો એમ ક્યોકોએ ફોડ પાડ્યો નહોતો. આથી એના સંબંધીઓ એ શું હશે તે કહી શકે એમ નહોતા.

એ બે દર્પણોમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલાં અનેક વિશ્વો અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થઈને અદૃશ્ય થઈ ગયાં ન હોય એવું ક્યોકોને લાગતું હતું. એના પતિનું શરીર બળીને રાખ થઈ ગયું ત્યારે પણ એને એવી જ ખોટ લાગી હતી. એ હાથદર્પણમાં જ ક્યોકોએ નીચેની શાકભાજીની વાડી એના પતિને બતાવી હતી. પછીથી એનો પતિ એ દર્પણને હંમેશાં ઓશીકા પાસે રાખતો. એટલું નાનું શું હાથદર્પણ પછી તો એ માંદા માણસને ભારે લાગવા માંડ્યું. આથી એના સુકાઈ ગયેલા હાથ અને ખભા જોઈને ચિન્તાતુર થયેલી ક્યોકોએ એને એક નાનું ને હલકું દર્પણ આપ્યું.

ક્યોકોના મૃત પતિએ એ બે દર્પણોમાં માત્ર શાકભાજીની વાડી જ જોઈ હતી એવું નહોતું. એણે તો એ દર્પણની મદદથી પથારીમાં પડ્યા પડ્યા આકાશ, વાદળાં, બરફ, દૂરની પર્વતમાળા અને નજીકનાં વન પણ જોયાં હતાં. એણે ચંદ્રને જોયો હતો. વનનાં ફૂલોને જોયાં હતાં. ઊડી જતાં પંખીઓ એના દર્પણ વચ્ચે થઈને ચાલ્યાં જતાં હતાં. રસ્તા પરનો માણસ એના દર્પણમાં થઈને ચાલ્યો જતો હતો અને બાગમાં રમતાં બાળકો પણ એમાં દેખાતાં હતાં,.

દર્પણમાંની દુનિયાની સમૃદ્ધિ જોઈને ક્યોકોને અચરજ થતું. અત્યાર સુધી જેને પ્રસાધનના એક સાધન તરીકે જ એ જોતી હતી. જે એને ગરદનનો પાછલો ભાગ દેખાડવાના જ ખપમાં આવતું હતું તે હાથદર્પણ એના પથારીવશ પતિને માટે તો નવું જીવન બનીને આવ્યું હતું. ક્યોકો એની પાસે બેસીને દર્પણમાં દેખાતી દુનિયા વિશે વાતો કરતી. વખત જતાં દર્પણમાંની દુનિયા અને જેને એ પ્રત્યક્ષ જોતી હતી તે દુનિયા વચ્ચે ભેદ કરવાનું ક્યોકોને માટે અઘરું થઈ પડયું. બે જુદાં જુદાં વિશ્વો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, દર્પણમાં એક નવી જ સૃષ્ટિનું નિર્માણ થયું હતું ને એ સાચી સૃષ્ટિના જેવી જ લાગતી હતી.

'દર્પણમાં આકાશ રૂપેરી બનીને ચળકે છે.' ક્યોકો કહેતી. પછી બારીમાંથી બહાર

નજર કરીને ઉમેરતી; 'બાકી ખરેખર તો એ ભૂખરું છે.' સાચા આકાશનું શીશા જેવું ભારેખમપણું દર્પણમાં દેખાતા આકાશમાં નહોતું. એ તો ચળક ચળક થતું હતું.

'તમે દર્પણને હમેશાં ઘસીને ચળકતું રાખો છો તેથી આમ થતું હશે ?' પથારીમાં સૂતો હોવા છતાં એનો પતિ માથું સહેજ ફેરવીને બહારનું આકાશ જોઈ શકતો.

'હા, આકાશનો રંગ તો ભોંઠો ભૂખરો જ છે, પણ કૂતરાંઓની આંખે કે ચકલીઓની આંખે, માણસની આંખે દેખાય છે તેવું જ આકાશ નહીં દેખાતું હોય. કોની આંખો સાચો રંગ જોઈ શકે છે તે કાંઈ કહી શકાય નહીં.'

'આપણે જે દર્પણમાં જોઈએ છીએ તે દર્પણની આંખોને જે દેખાય છે તે હશે ?' ક્યોકો એને એમના પ્રેમનાં ચક્ષુ કહેવા જતી હતી. દર્પણમાં દેખાતાં વૃક્ષો વધારે તાજાં ને હરિયાળાં લાગતાં હતાં, દર્પણમાં દેખાતાં કમળ વધારે શ્વેત લાગતાં હતાં.

'આ તારા અંગૂઠાની છાપ છે, ક્યોકો, તારા જમણા અંગૂઠાની.' એણે દર્પણની કિનાર તરફ આંગળી ચીંધી. કોણ જાણે શાથી આ સાંભળીને ક્યોકો ચમકી ઊઠી. એણે પોતાના શ્વાસની બાફથી અંગૂઠાની છાપ ભૂંસી નાંખી.

'હું તો અમથો જ કહેતો હતો, ક્યોકો, તું મને પહેલી વાર એમાં શાકભાજીની વાડી બતાવવા આવી ત્યારની એ છાપ હતી.'

'મને તો એ નજરે ચઢી જ નહોતી.'

'તારું એ તરફ ધ્યાન નહીં ગયું હોય. પણ આ દર્પણને પ્રતાપે મેં તારા અંગૂઠાની ને તર્જનિકાની છાપ જોઈ જોઈને યાદ કરી લીધી છે. પથારીવશ માંદો પતિ જ પત્નીની આંગળીની છાપને યાદ રાખી શકે.'

એમનાં લગ્ન થયા પછીથી એના પતિએ પથારીમાં પડ્યા રહેવા સિવાય ભાગ્યે જ બીજુ કશું કર્યુ હતું. એ લડાઈમાં ગયો નહોતો. લડાઈ પૂરી થવા આવી ત્યારે એનું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું. પણ હવાઈ મથકે થોડાક દિવસ કામ કર્યા પછી એ માંદો પડી ગયો હતો ને લડાઈ પૂરી થતાં ઘરે પાછો ફર્યો હતો. એનાથી તો ચાલી શકાય એમ હતું નહીં, આથી ક્યોકો એના મોટાભાઈ જોડે એને મળવા ગઈ હતી. એનો પતિ લડાઈમાં કામે ગયો. પછીથી ક્યોકો એને પિયર રહેતી હતી. બોમ્બમારાથી બચવા માટે એઓ શહેર છોડી ગયાં હતાં. એમની ઘરવખરી તો ક્યારનીય રવાના કરી દેવામાં આવી હતી. પરણ્યા પછી એઓ જ્યાં રહેતાં હતાં તે ઘર તો બળીને તારાજ થઈ ચૂક્યું હતું, આથી એમણે કયોકોના એક મિત્રના ઘરમાં ઓરડી ભાડે રાખી હતી. ત્યાંથી એનો પતિ લડાઈને કામે ચાલી ગયો હતો. એક મધુરજની જે ઘરમાં ગાળી તે ઘર અને બે મહિના મિત્રના ઘરમાં ભાડે રાખેલી ઓરડીમાં ગાળ્યાં તે - આટલો જ વખત ક્યોકોએ એના પતિ જોડે સહવાસ ભોગવ્યો હતો. પછી તો માંદો પડ્યો.

પર્વતોના ઊંચાણવાળા પ્રદેશમાં ઘર ભાડે રાખીને એનો પતિ સાજો થાય ત્યાં સુધી રહેવું એવું પછીથી એમણે નક્કી કર્યુ હતું. એ ઘરમાં બીજાં કુટુંમ્બો પણ રહેતાં હતાં.

પણ યુદ્ધ પૂરું થતાં એઓ તોકિયો ચાલી ગયાં હતાં. કયોકોએ એમની શાકભાજીની વાડીનો કબજો લઈ લીધો હતો. એ કાંઈ બહુ મોટી નહોતી, માત્ર છ ચોરસવાર જેટલી જ હતી. આજુબાજુનાં ઝાંખરાં વચ્ચે એટલી જગ્યા સાફ કરીને વાડી બનાવી હતી. શાકભાજી ખરીદવાની એમની શકિત નહોતી એમ નહીં. પણ ક્યોકોને બાગાયતી કામ ગમતું. પોતાને હાથે શાકભાજી ઉગાડવામાં એને રસ પડવા લાગ્યો હતો. એ બહાને એને એના માંદા પતિથી દૂર રહેવાની સગવડ મેળવવી હતી.એવુંય નહોતું; પણ એની પથારી પાસે બેસીને ભરવા-ગૂંથવાનું કે સીવવાનું એને વધુ ગ્લાનિભર્યું લાગતું હતું. એના પતિનો એ સદા ખ્યાલ રાખતી હતી. પણ એ વાડીમાં જતી ત્યારે એની આશા વધુ ઉજ્જ્વળ બનતી.ત્યાં એ પોતાના પતિને માટેના પ્રેમને વધુ લાડ લડાવી શકતી. વાંચવાનું તો એનાથી ઝાઝું બની શહતું નહીં.- પતિની પથારી પાસે બેસીને જેટલું વાંચી શકાતું તેટલું જ. વળી લાંબા વખતની શુશ્રૂષાના થાકને કારણે પોતાનો જે ભાગ મરતો જતો હતો તેને એ વાડીમાં જવાથી ફરી પામી શકતી હતી. એવું પણ એને લાગતું હતું.

સપ્ટેમ્બરની અધવચમાં એઓ પર્વતના પ્રદેશમાં રહેવા આવ્યાં હતા. ત્યારે ગ્રીષ્મ ગાળવા આવેલાં સહેલાણીઓ લગભગ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પાનખરની શરૂઆતના વરસાદનો ગાળો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. હવામાં હિક્કળ અને ભેજનો અનુભવ થતો હતો.

એક નમતી બપોરે સૂરજ વાદળમાંથી બહાર આવ્યો ને પંખીઓ ટહૂકી ઊઠ્યાં. એ વાડીમાં ગઈ ત્યારે લીલાં શાકભાજી ચળકી ઊઠ્યાં હતાં. પર્વતોનાં શિખર પરનાં ગુલાબી વાદળોને જોઈને એ મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. એના પતિનો સાદ એકાએક સાંભળીને એ ચોંકી ઊઠી ને સફાળી મેડે ગઈ. એના હાથ ભીની માટીથી ખરડાયેલા હતા. જઈને જાુએ છે તો એનો પતિ કણસતો હાંફી રહ્યો હતો.

'મેં તને કેટલી બૂમો પાડી ? તને એકકેય સંભળાઈ નહીં ?'

'મને માફ કરો, મને કશું સંભળાતું નહોતું.'

"તો વાડીમાં કામ કરવું બંધ કર. આમ બૂમો પાડ્યા કરીશ તો વહેલો મરી પરવારીશ. એક તો તું ક્યાં હશે તે હું જોઈ શકતો નથી ને વળી તું શું કરે છે, તેનીય મને કશી ખબર પડતી નથી !"

'હું વાડીમાં જ હતી. પણ હવે વાડીમાં નહીં જાઉં.'

પછી એ સહેજ ઠંડો પડ્યો.

'ચંડોળ ગાતું હતું તે તે સાંભળ્યું ?'

બસ, એને માત્ર આટલું જ કહેવું હતું. પાસેના વનમાં ચંડોળ ફરી ગાવા લાગ્યું. સાંજની આભામાં વન સ્પષ્ટ દેખી શકાતાં હતાં. આમ ક્યોકો ચંડોળના ટહુકાને ઓળખતી થઈ.

'એક ઘંટડી રાખીએ તો તમને ઠીક પડે, નહી ? ઘંટડી લાવીએ તે પહેલાં કશુંક અહીં મૂકી રાખું કે જે મારી તરફ ફેંકીને તમે મારું ધ્યાન ખેંચી શકો, ખરું ને ?'

'શું અહીંથી પ્યાલો ફેંકું ? તો તો ભારે મજા પડશે.' ક્યોકોએ વાડીનું કામ તો ચાલુ રાખવું જ એવું નક્કી થયું. વસંત પૂરી થઈ ને પર્વત પ્રદેશનો આકરો શિયાળો બેસવાની તૈયારી હતી ત્યારે દર્પણમાં શાકભાજીની વાડી બતાવવાનો વિચાર ક્યોકોને સૂઝ્યો.

તાજી હરિયાળીથી ભરેલું આખું વિશ્વ એને ફરીથી પ્રાપ્ત થયું હોય એવો આનન્દ આ દર્પણે એને કરાવ્યો. શાકભાજીના છોડમાં પડેલા કીડાને એ વીણતી તે એનાથી બરાબર દેખાતું નહોતું.ક્યોકોને ઉપર લાવીને બતાવવા પડતા. 'અળસિયાં તો હું અહીંથી જોઈ શકું છું, હં.' ક્યોકો જ્યારે ક્યારીઓ ગોડતી ત્યારે એ એને કહેતો.

સૂરજનો તડકો જ્યારે ઘરમાં પડતો ત્યારે ક્યોકોને કેટલીક વાર બીજો કશોક પ્રકાશ નજરે પડતો. પછી એ ઊંચે નજર કરતી ત્યારે એનો પતિ દર્પણમાંથી પ્રકાશ ફેંકતો. વિદ્યાર્થીકાળમાં એ ઘેરા ભૂરા રંગનો કિમોનો પહેરતો હતો તેમાંથી ક્યોકો ઈજાર બનાવીને પહેરે એવો એનો આગ્રહ હતો. ઘેરા ભૂરા રંગની ને વચમાં ધોળા પટાવાળી ઈજાર પહેરીને વાડીમાં કામ કરતી ક્યોકોને જોવાની એને મજા પડતી.

ક્યોકો જ્યારે વાડીમાં કામ કરતી ત્યારે કોઈક એને જોઈ રહ્યું છે એવું એને અડધું ભાન રહેતું. લગ્નના શરૂઆતના દિવસોમાં હતી તેના કરતાં હવે એની લાગણીઓ કેવી જુદા પ્રકારની બની ગઈ છે તે જાણીને એનું હૃદય ઉષ્મા અનુભવતું. ત્યારે તો એ માથા પાછળ નાનું દર્પણ લઈ જતી વેળાએ કોણી ઉઘાડી પડી જતી તેથી પણ શરમાઈ જતી. બીજી વારના લગ્ન પછી જ. લાંબા ગાળાની શુશ્રૂષા અને એની પછીની શોકમાંથી મુક્ત થઈને, પોતાની ઈચ્છાનુસાર શણગાર કરવા માંડ્યો. પોતે હવે અસાધારણ સુંદર લાગતી હતી તે એની નજર બહાર નહોતું. એનો બીજી વારનો પતિ એને સુંદર કહેતો હતો તે માત્ર ઉપચારને ખાતર નહોતો કહેતો તે એને હવે સમજાયું.

હવે ક્યોકો દર્પણમાંના પોતાના પ્રતિબિંબને જોઈને શરમાઈ જતી નહોતી, ખાસ કરીને નાહીને બહાર આવીને જોતી ત્યારે એને પોતાના રૂપની ભાળ મળી ગઈ હતી. પણ દર્પણમાં દેખાતા રૂપ પ્રત્યેની એના મૃત પતિએ જગાડેલી અનોખી લાગણીને એ ભૂલી શકી નહોતી. દર્પણમાં એ જે રૂપને જોતા હતા તેના અસ્તિત્વ વિશે હવે એને રજમાત્ર શંકા રહી નહોતી. હવે તો વાત એથી સાવ ઊલટી જ હતી. દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થતા એ બીજા વિશ્વની વાસ્તવિકતાને એ નકારી શકતી નહોતી. બહારના ભૂખરા શીશા જેવા આકાશ અને દર્પણમાંના રૂપેરી આકાશ વચ્ચે એને જેવો ભેદ દેખાતો હતો તેવો ભેદ એને પોતાને એની ચામડીનો જે રંગ દેખાતો હતો તે અને દર્પણમાં એનો જે રંગ દેખાતો હતો. તે : એ બેની વચ્ચે દેખાતો નહોતો. એ ભેદ કાંઈ માત્ર બે ચસ્તુ વચ્ચેના અંતરને કારણે નહોતો પડતો. એના પથારીવશ પતિની ઝંખના કદાચ એના મન પર પ્રભાવ પાડતી હશે. પણ એ જયારે વાડીમાં કામ કરતી હતી ત્યારે દર્પણમાં એને કેવી સુન્દર લાગતી હતી તે જાણવાનું હવે તો કશુંય સાધન રહ્યું નહોતું. એના મૃત્યુ પહેલાં પણ ક્યોકો પોતેય એ કહી શકતી નહોતી.

પોતે વાડીમાં કામ કરતી તે વેળાની એની છબિ, શ્વેત કમળો, મેદાનમાં રમતાં બાળકોનું ટોળું ને દૂરદૂરના હિમાચ્છાદિત પર્વતો પર થતો સૂર્યોદય, આ બધાનું એના મૃત પતિના હાથમાંના દર્પણમાં જે પ્રતિબિમ્બ પડતું તે જોવાને એ પણ ઉત્સુક બની ઊઠતી, કારણ કે એ વિશ્વને ભોગવવામાં એ એના મૃત પતિની સહભાગિની હતી. પણ એના બીજી વારના પતિના માન ખાતર એણે એની આ ઝંખના દબાવી દીધી હતી, એ ઝંખના હવે એને મન કશી શારીરિક ભૂખનું રૂપ ધારણ કરતી જતી હતી. એ વિશ્વ દૂર દૂરથી દેખાતી કોઈ અલૌકિક સૃષ્ટિ જ કેમ જાણે ન હોય !

મે મહિનામાં એક દિવસ ક્યોકોએ રેડિયોમાં વનનાં પંખીઓનો ટહુકાર સાંભળ્યો. એના મૃત પતિની સાથે એ જે પ્રદેશમાં એના અંતિમ દિવસો દરમિયાન રહેલી તે પ્રદેશનાં એ પંખીઓ હતાં. એની ટેવ મુજબ, પતિ કામે જાય કે તરત એ હાથદર્પણ ખાનામાંથી બહાર કાઢીને એમાં પડતા આકાશનાં પ્રતિબિમ્બને એ જોયા કરતી. પછીથી એ દર્પણમાંના પોતાના પ્રતિબિમ્બને જોઈ રહેતી એમ કરતાં એણે કરેલી નવી શોધથી એને ભારે અચરજ થયું. કોઈ પોતે સીધું પોતાની આંખે પોતાનું મુખ જોઈ શકતું નથી. એના પર હાથ ફેરવીને દર્પણમાં જે દેખાય છે તે જ મુખ આ છે કે નહીં એવી સૌ ખાતરી કરી લે છે. ક્યોકો થોડો વખત સુધી તો આના જ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી. માણસ પોતે પોતાનું મુખ જોઈ જ ન શકે એવું ભગવાને શા માટે કર્યું હશે ? 'ધારો કે તમે તમારું મુખ જાતે જોઈ શકો એવો કશોક ચમત્કાર થાય છે તો શું એ જોતાં વેંત જ તમે ગાંડા થઈ જશો ? પછી તમારાથી કશું થઈ જ નહીં શકે એવું બને ખરું ?'

ઘણું કરીને માનવજાતિની ઉત્ક્રાંતિ જ એવી રીતે થઈ છે કે એ એનું મોંઢું પોતે જોઈ શકતો નથી. કદાચ કેટલીક માખીઓ પોતાનું મોંઢું જોઈ શકતી હશે.

પણ કદાચ પોતાનું મોઢું બીજાને જોવા ખાતર જ હશે. પ્રેમનું પણ એવું જ નથી શું? હાથદર્પણ ખાનામાં પાછું મૂકતી વેળાએ શેતુરનું લાકડું અને એના પરની કોતરમણી વચ્ચેની વિસંવાદિતા ક્યોકોની નજરે ચઢ્યા વિના રહી નહીં. આગલું દર્પણ તો એના પતિની ચિતામાં બળી ચૂક્યું હતું, એટલે એ દર્પણ વિનાની નરી બેઠક એને વિધવા જેવી લાગી. પણ હાથદર્પણના કેટલાક ફાયદાઓ તથા ગેરફાયદાઓ પણ હતા. એનો પતિ હમેશાં એમાં એનો ચહેરો જોયા કરતો હતો. પોતાનો ચહેરો તો શું, એ મૃત્યુને જ જોતો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. એનું મૃત્યુ જો દર્પણ દ્વારા કરેલો માનસિક આપઘાત જ હોય તો ક્યોકોને માથે જ એ માનસિક આપઘાત કરવાની જવાબદારી આવી પડે. ક્યોકોને એક વાર દર્પણના આ ગેરફાયદાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો. ને તેથી એના મૃત પતિની પાસેથી દર્પણ પાછું લઈ લેવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. પણ એણે એ દર્પણ કેમે કર્યું છોડ્યું નહોતું.

'તારે મને કશું જ જોવા નથી દેવું કે શું ? જીવું ત્યાં સુધી જેને જૌઈને ચાહ્યા કરું એવું કંઈક ને કંઈક મને જોઈએ છે.' એણે કહ્યું હતું. દર્પણમાંની દુનિયાને ટકાવી રાખવાને એ પોતાની જિંદગીનું પણ બલિદાન આપવા તૈયાર હતો. ખૂબ વરસાદ પડી ગયા પછી

બંને વાડીમાંનાં ખાબોચિયાંમાં પડતા ચન્દ્રના પ્રતિબિમ્બને દર્પણમાંથી જોઈ રહેતાં. પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ પણ ભાગ્યે જ કહી શકાય એવો એ ચંદ્ર ક્યોકોના હૃદયમાં હજુ સુધી જડાઈ રહ્યો હતો.

'સ્વાસ્થ્યવાન પુરુષનો પ્રેમ જ સંગીન હોઈ શકે.' એનો બીજી વારનો પતિ જ્યારે આમ કહેતો ત્યારે ક્યોકો લજ્જાથી આંખો ઢાળીને સમ્મતિમાં માથું હલાવતી, પણ અંતરથી એની સાથે એ પૂરેપૂરી સંમત થઈ શકતી નહીં. એના પહેલી વારના પતિના મૃત્યુ પછી એને ઘણી વાર મનમાં થતું : લગ્નસુખ નહીં માણ્યાથી શો અર્થ સર્યો ? પણ એણે પાળેલો સંયમ જ પછી તો એના પ્રેમની, પ્રેમથી છલકાતા એ દિવસોની વેધક સ્મૃતિરૂપ બની રહ્યો ને પછી સહેજ સરખો પસ્તાવો રહ્યો નહીં. એનો બીજી વારનો પતિ સ્ત્રીના પ્રેમને ઝાઝી ગંભીરતાથી જોવાને કદાચ ટેવાયો નહોતો. 'તમે આટલા બધા કોમળ હૃદયના છો તો પછી તમારી પત્નીને તમે કેમ ત્યજી દીધી ?' ક્યોકો એને પૂછતી. એનો એ કદી જવાબ આપતો નહીં. એના મૃત પતિના મોટાભાઈના આગ્રહને વશ થઈને જ ક્યોકો એને પરણી હતી.ચાર મહિના મૈત્રીમાં ગાળ્યા પછી એઓ પરણ્યાં હતા. ક્યોકોનો બીજી વારનો પતિ એનાથી પંદર વર્ષ મોટો હતો.

એ સગર્ભા બની ત્યારે એવી તો ગભરાઈ ઊઠી કે એનો ચહેરો સુધ્ધાં સાવ બદલાઈ ગયો.

'મને ખૂબ બીક લાગે છે, ખૂબ બીક લાગે છે.' એમ કહીને પતિને વળગી પડી. એને સવારે મોળ આવતા ને એનું મગજ પણ સહેજ અસ્થિર થઈ ગયું હતું. ઉઘાડે પગે એ બાગમાં સરી જતી ને પાઇનની સળીઓ એકઠી કરતી. એના સાવકા દીકરાને એ ભાથાના બે ડબ્બા લઈ જવાની ફરજ પાડતી ને એ બંને ડબ્બામાં એ માત્ર રાંધેલો ભાત જ મૂકતી. શૂન્યમનસ્ક બનીને દર્પણમાં તાકતી એ બેસી રહેતી, કેમ જાણે એની આરપાર એ જોઈ શકતી ન હોય ! મધરાતે સફાળી જાગી ઊઠીને એ પથારીમાં બેસી રહેતી ને નિદ્રાધીન પતિના ચહેરા તરફ તાકી રહેતી. મનુષ્યની જિન્દગી તૃણવત્ છે એમ જાણીને એકાએક બેબાકળી બની જતી ને એના ડગલાનો કમરપટો અજાણતાં જ છોડવા લાગતી. એના વડે એ સૂતેલા પતિને કેમ જાણે ફાંસો દેવા ન માગતી હોય ! પછી તરત જ ગાંડાની જેમ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા માંડતી. એનો પતિ જાગીને હળવેથી પાટો બાંધી આપતો. ઉનાળાની રાતે પણ એ થરથર ધ્રૂજ્યા કરતી.

'તારા ગર્ભમાંના બાળક પર વિશ્વાસ રાખ ક્યોકો.' આમ કહીને એનો પતિ એને હાથમાં લઈને ઝુલાવતો.

દાકતરે એને ઇસ્પિતાલમાં રાખવાની સલાહ આપી. ક્યોકોએ આનાકાની કરી. પણ આખરે માની ગઈ.

'ભલે, હું ઇસ્પિતાલમાં જઈશ પણ એ પહેલાં મને થોડા દિવસ માટે પિયર જઈ આવવા દો.'

થોડા દિવસ પછી એને પિયર લઈ ગયો. બીજે દિવસે ક્યોકો છાનીમાની ઘરની બહાર નીકળી ગઈ ને એના મૃત પતિ સાથે રહેતી હતી તે પર્વતપ્રદેશમાં ગઈ. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતના દિવસો હતા, પહેલી વાર એના મૃત પતિ સાથે ગઈ હતી તેનાથી દસ જ દિવસ વહેલી એ આ વખતે પહોંચી ગઈ. એને મોળ આવવા લાગ્યા. ગાડીમાં એને ચક્કર આવતા હતા ને રહીરહીને ગાડીમાંથી પડતું મૂકવાનું એને મન થઈ આવતું હતું. ઊંચાણવાળા ભાગનું સ્ટેશન વટાવ્યા પછી સૂકી હવાને કારણે એને સારું લાગવા માંડયું. એણે પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવી લીધો. એને વળગેલું ઝોડ હવે જાણે ઊતરી ગયું હતું. એ ઝૂકી પડીને, અચરજથી, ઊંચાણવાળા સપાટ પ્રદેશ પરથી આજુબાજુના પર્વતો જોઈ રહી. ભૂરાશવાળી પર્વતમાળા સ્વચ્છ આકાશની પછીતે ઘેરી ભૂરાશ પકડતી; ત્યાં કોઈ નવી જ સૃષ્ટિ ધબકી રહી હતી એવું એને લાગ્યું. ઊનાં ઊનાં આંસુથી ભીની બનેલી આંખોને લૂછતી લૂછતી એ પોતે જયાં એના મૃત પતિ સાથે રહી હતી તે ઘર તરફ વળી. તે દિવસની ગુલાબી સાંજની આભામાં વન જેવું ઝળાંહળાં ઊઠયું હતું તેવું જ આજે પણ થઈ ઊઠ્યું હતું.ક્યાંકથી એક ચંડોળ પણ ગાઈ ઊઠ્યું. કોઈક એ ઘરમાં રહેતું હતું, મેડા ઉપરની બારીએ ધોળી ઝૂલવાળો પડદો ફરફરતો હતો. બહુ નજીક ગયા વિના એ ઘરભણી મીટ માંડી રહી.

'બાળક ચહેરેમહોરે તમારા જેવું જ લાગશે તો ?' પોતાના શબ્દોથી ચોંકી ઊઠીને એ પાછી ફરી, સ્વસ્થતા અને હૂંફ પામીને.

અનુ. સુરેશ જોષી

શરદશૈલ

રિયૂનોસુકે આકુતાગાવા

'ને હવે તા ચીહની વાત. એનું 'શરદશૌલ' ચિત્ર તેં ક્યારેય જોયું છે ?'

એક દિવસ સાંજે, પોતાના મિત્ર યૂન નાન- નિયેનને મળવા આવેલા વાંગ શિહ-કુએ એને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'ના, મેં તો એ ક્યારેય જોયું નથી. ને તેં ?'

મેઈ-તાઓ-જેન ને હ્યુઆંગ-હાઓ-શાન-ચીઆએ એ બંનેની જેમ તા ચીહ પણ મોંગોલ કુળનો એક મહાન ચિત્રકાર હતો. જવાબ આપતાં આપતાં યૂન નાન-તિયેનની આંખ સામેથી એ કલાકારની સુવિખ્યાત કૃતિઓની, રેતાળ તટનાં ચિત્રો ને ઉમંગભરી વસંતના ઓળિયાંની સ્મૃતિ એક પછી એક પસાર થઈ ગઈ.

'જો ને,વાત તો વિચિત્ર છે,' વાંગ શિહ-કુએ કહ્યું, 'મેં એ જોયું છે કે નહીં એની ખરેખર મને જ ખાતરી નથી. સાચેસાચ તો....'

'તેં એ જોયું છે કે નહીં એની તને જ ખબર નથી?' પોતાના મહેમાન ભણી જિજ્ઞાસાભરી મીટ માંડતાં યૂન નાન-તિયેને પૂછ્યું. 'તેં એની નકલ તો નથી જોઈ ને ?'

'ના. નકલ તો નહીં જ. મેં મૂળ ચિત્ર જોયું છે. ને એ મેં એકલાએ જ નથી જોયું. યેન-કો ને લિયેન-ચોઉ એ બંને મહાન વિવેચકોને પણ 'શરદશૈલ' સાથે સંબંધ છે.' વાંગ શિહ-કુએ ચાહનો ઘૂંટડો ભર્યો ને વિચારમગ્ન બનતાં સ્મિત કર્યું. 'એની વાત સાંભળતાં તને કંટાળો તો નહીં આવે ને ?'

'ઊલટો આનંદ થશે,' વિનયપૂર્વક માથું નમાવતાં યૂન નાન-તિયેને કહ્યું. તાંબાના દીવાની વાટ એણે સરખી કરી.

'એ વખતે (વાંગશિહ-કુએ વાત શરૂ કરી) વૃદ્ધ કલાગુરુ યૂઆન ત્સાઈ હજી હયાત હતા. એક દિવસ સાંજે ચિત્ર-કલાની ચર્ચા કરતાં એમણે પૂછ્યું કે તા ચીહનું 'શરદશૈલ' તેં ક્યારેય જોયું છે ? તું તો જાણે જ છે કે યેન-કો તો તા ચીહની કલાના ખરેખરા ભકત

હતા ને એનું એકેય ચિત્ર જોવાનું એ ચૂક્યા હોય એવું બનવાનો ખરેખર સંભવ નહોતો. પરંતુ આ 'શરદશૈલ' તો એની આંખે ક્યારેય ચડ્યું નહોતું.

'ના, મેં એ જોયું નથી.' શરમાતાં શરમાતાં એમણે જવાબ આપ્યો. 'ને એની હયાતી વિશે પણ મને તો કંઈ જ ખબર નથી.'

'તો તો,' યૂઆન ત્સાઈએ કહ્યું, 'એ જોવાની વહેલામાં વહેલી તક તું કેમેય ન ગુમાવતો. એક કલાકૃતિ તરીકે તો એ એના 'ગ્રીષ્મશૈલ' કે 'જિપ્સી આંધી' કરતાં પણ ઉચ્ચતર કોટિનું છે. ને મને તો પાકી ખાતરી છે કે એ તા ચીહનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર છે.'

'સાચેસાચ એ આવી સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ છે ? તો તો મારે એ, ગમે તેમ કરીને પણ જોવું પડશે. આ ચિત્ર અત્યારે કોના કબજામાં છે ?'

'જુન પરગણામાં વસતા કોક શ્રી. ચાંગના ઘરમાં છે. ચિન-શાનને મદિરે જવાનો મોકો તને જ્યારે પણ મળે ત્યારે તું એમને અવશ્ય મળજે ને ચિત્ર જોજે. તને વાંધો ન હોય તો હું તને એમના પર પત્ર લખી આપીશ.'

યુઆન ત્સાઈનો પત્ર મળતાં વેંત યેન-કોએ જુન પરગણાના પ્રવાસની યોજના ઘડી કાઢી. જે ઘરમાં આના જેવું મહામૂલું ચિત્ર સંગ્રહાયું હોય તે ઘરમાં જુદા જુદા યુગની અનેક મહાન કૃતિઓ પણ જરૂર હોવાની એમ એમણે વિચાર્યું ત્યાં જવા એ નીકળ્યો ત્યારે આશામાં ને આશામાં એમના હૈયાના ધબકારા અનેકગણા વધી ગયા હતા.

પણ જુન પરગણામાં આવી પહોતંજ શ્રી યઅંગનું ઘર જોઈને એ તો ડઘાઈ જ ગયા: ઘરની બાંધણી દબદબાભરી હોવા છતાં એ ખંડિયેર જેવું બની ગયું હતું. એની ભીંતે લીલ બાઝી હતી ને બગીચામાં અડાબીડ ઘાસપાન ઊગ્યાં હતાં. જેવા એ બગીચામાં દાખલ થયા તેવા જ જાણે કોક અજાણ્યાને જોઈ ચોંકી ગયા હોય તેમ, મરઘાં-બતકાં ને બીજાં પાળેલાં પંખીઓ એને ઊંચી ડોકે જોઈ રહ્યાં. એકાદ પળ તો યૂઆન ત્સાઈના વચનમાં શંખા આણ્યા વિના ને તા ચીહની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ આવા ઘરમાં ક્યાંથી ભરાઈ ગઈ એવો વિચાર કર્યા વિના એમનાથી ન રહેવાયું. એમના ટકોરાના જવાબમાં નોકરે બારણું ઉઘાડ્યું. એમણે એને 'શરદશૈલ' જોવાની આશામાં હું દૂરદૂરથી અહી આવ્યો છું એમ સમજાવ્યું ને પોતાની પાસેનો પત્ર આપ્યો.

નોકર એમને તરત જ દીવાનખંડમાં લઈ ગયો. અહીંયાં પણ લાલ સુખડનાં ટેબલ ને બેઠક સુઘડ રીતે ગોઠવ્યાં હતાં, છતાં માટીની એક ભીની વાસ દરેકે દરેક પદાર્થને ઘેરી વળી હતી ને નિર્જનતાનું સામ્રાજ્ય ફરશ પર પણ જામી ગયું હતું. એટલામાં ઘરમાલિક આવ્યા. દેખાવે એ માંદલા હતા. પણ એમની ચાલમાં પ્રસન્નતા હતી ને એમના વિવર્ણ મુખ તેમ જ સુકોમળ હાથ પર અમીરાત અંકાઈ હતી. પોતાનો ટૂંકો પરિચય આપ્યા પછી યેન-કોએ જરાયે વાર ન લગાડી ને પોતાના યજમાનને જણાવી દીધું કે તા ચીહનું સુવિખ્યાત ચિત્ર તમે મને દેખાડશો તો હું તમારો એટલો તો ઋણી

થઈશ ? એમના શબ્દોમાં એક પ્રકારની અધીરતા હતી : આ મહાન ચિત્ર એ પળે જોવામાં ન આવ્યું તો કેમ જાણે ધુમ્મસની જેમ એ એકાએક ઓગળી જવાનું હોય !

જરાય અચકાયા વિના શ્રી. ચાંગે હા પાડી ને દીવાનખંડની ખુલ્લી ભીંતે ચિત્ર ટંગાવ્યું.

'મેં જેની વાત કરી ને, એ બોલ્યા, 'એ 'શરદશૈલ' તે આ.'

પહેલી જ નજરે યેન-કોના મુખમાંથી પ્રશંસાનો ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો. એનો પ્રધાન રંગ ઘેરો લીલો હતો. એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પ્રસન્નતોયા બંકિમ ગતિએ આગળ વધતી હતી; એના પર ઠેકઠેકાણે પુલ ઝળૂંબતા હતા ને એના તટ પર નાનાં નાનાં ગામડાં પોઢ્યાં હતાં. આ સહુની પાછળ શૈલમાળાનું સર્વોચ્ચ શિખર પોતાનો પ્રભાવ પ્રસારતું હતું. ને એની ગોદમાં રૂનાં પોલ જેવાં શાંત આભલાં ઝૂલતાં હતી. શૈલરાજ ને એને પડખેની ટેકરીઓ જાણે હજી હમણાં જ વર્ષાસ્નાન કર્યું હોય એટલાં તાજગીભર્યાં લીલાં હતાં, ને એમના ઢોળાવ પર પથરાયેલાં ફૂલછોડ ને તરુવૃંદનાં રાતાં પર્ણોમાં અલૌકિક સૌન્દર્ય વિલસતું હતું. આ કોઈ મામૂલી ચિત્ર નહોતું. પણ રંગ ને રેખાનું સંવિધાન જેમાં પૂર્ણતાને શિખરે પહોંચ્યું હોય એવું ચિત્ર હતું; સૌન્દર્યની પ્રશિષ્ટ સૂઝથી અનુપ્રાણિત બનેલી કલાકૃતિ હતું.

'કેમ, કેવુંક લાગે છે ? આનંદ આવે છે ને ?' યેન-કો ભણી સસ્મિત મીટ માંડતાં શ્રી. ચાંગે પૂછ્યું.

'અરે, આ તો ખરેખર દેવાંશી છે ?' ચિત્ર સામે મુગ્ધતાથી જોઈ રહેતાં યેન-કો બોલી ઊઠ્યા. 'યૂઆન ત્સાઈની મોંફાટ પ્રશંસા કાંઈ અજૂગતી નહોતી, મેં જોયેલાં તમામ ચિત્રો આની સરખામણીમાં તો હવે ઊતરતી કોટિનાં જ લાગે છે.'

'ખરેખર ? તમને એ આટલી સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે ?'

યેન-કોથી આપોઆપ જ પોતાના યજમાન ભણી અચંબાભરી નજરે જોવાઈ ગયું. 'તમને એની શંકા છે?'

'અરે, ના, મને જરાયે શંકા છે એમ નહીં.' શ્રી. ચાંગે કહ્યું. મૂંઝવણમાં એ એક નિશાળિયાની જેમ શરમથી લાલલાલ થઈ ગયા. ચિત્રભણી લગભગ બીતાં બીતાં એમણે જોયું ને બોલવા માંડ્યું :'પણ હકીકત આમ છેઃ હું જ્યારે જ્યારે આ ચિત્રને નીરખું છું ત્યારે ત્યારે, મારી આંખો તદ્દન ખુલ્લી હોય તો પણ હું સ્વપ્ન નિહાળતો હોઉં એમ મને લાગે છે. આ ચિત્રનું સૌન્દર્યે આપણા આ જગતની કલ્પનામાં ન ઊતરે એટલું બધું ઉત્કટ છે. તમે હમણાં જે વાત કરી એનાથી આ અવનવા ભાવ મને ફરીથી થઈ આવ્યા.'

પણ પોતાના યજમાનના આ દેખીતા બચાવની યેન-કો પર ઝાઝી અસર ન થઈ. એનું લક્ષ તો ચિત્રમાં જ પરોવાયું હતું, ને શ્રી. ચાંગના ઉદ્‌ગાર તો એને વિવેચન-શકિતના અભાવ પર ઢાંકપિછોડો કરવા જેવા જ લાગ્યા.

એ પછી યેનકોએ તરત જ એ નિર્જન ઘરની વિદાય લીધી.

અઠવાડિયાં પર અઠવાડિયાં વીતતાં ગયાં, તો પણ યેનકોના મનમાં અંકાયેલી 'શરદશૈલ'ની સુરેખ છબી એવી ને એવી જ તાજગીભરી રહી. (ચાનો બીજો કપ પીધા

પછી વાંગ શિહ-કુએ વાત આગળ ચલાવી.) તા ચીહનું સર્વોત્કૃષ્ટ સર્જન નીરખ્યા પછી. એમને કોઈ પણ ભોગે હાથ કરવાની એને તાલાવેલી લાગી. ચિત્રોના એ આજન્મ સંગ્રાહક હતા, એટલે પોતાના ઘરમાં ટાંગેલી અસંખ્ય મહાન કૃતિઓમાંથી એકેય, ચાંદીના રોકડા પાંચસો સિક્કા ચૂકવીને ખરીદેલું લી વિંગ ચીઉનું, 'તરતા હિમકણ' પણ નહીં–

આ અલૌકિક 'શરદશૈલ'ની બરોબરી કરી શકે તેવું નથી એમ એ તરત સમજી ગયા.

હજી તો જુન પરગણામાં જ એમનો વિસામો હતો ત્યાં જ ચિત્રના વેચાણની મંત્રણા કરવા એમણે ચાંગને ત્યાં એક દલાલ મોકલ્યો. વાંરવાર માગણી કરવા છતાંય એ કોઈ પણ જાતની ગોઠવણ માટે શ્રી. ચાંગને ન જ સમજાવી શક્યો. દરેક વખતે એ વિવર્ણ સજ્જન તો એક જ જવાબ આપતા; 'શરદશૈલ' માટેના એમના અહોભાવનું મારે મન ભારે મૂલ્ય છે ને થોડાક દિવસ માટે ચિત્ર ઉછીનું આપવા પણ હું તદ્દન રાજી છું, મહેરબાની કરીને એ વેચવાની વાત તો મને ક્યારેય ન કરતા.

આવા નકારથી તો આવેશીલા યેનકોનો નિર્ણય ઊલટો વધુ ને વધુ દૃઢ બન્યો. 'એક દિવસે, એમણે મનોમન પ્રતિજ્ઞા કરી, 'એ મહાન ચિત્ર મારા ઘરને શોભાવતું હશે.' આખરી પરિણામમાં શ્રદ્ધા હોવાથી અંતે એમણે ઘરે પાછા ફરવાનું ને 'શરદશૈલ'ની આશા થોડો વખત મૂકી દેવાનું સ્વીકારી લીધું.

એકાદ વર્ષે પછી જુન પરગણાનો બીજો પ્રવાસ કરતાં એ ફરી એક વાર શ્રી. ચાંગને ઘરે ગયા. બધું એમને એમ જ હતું; ઘરની ભીંતે ને વાડે હજી પણ ઠેકઠેકાણે લીલ બાઝી હતી. ને બગીચો ઘાસ પાનથી ઢંકાઈ ગયો હતો. પણ એમના ટકોરાનો નોકરે જવાબ આપ્યો ત્યારે જ એમને જાણ થઈ કે ચાંગ ઘરે નહોતા. ઘરમાલિક ગેરહાજર હોવા છતાંય એમણે મને એક વાર 'શરદશૈલ' જોવા દેશો એવી માગણી કરી જોઈ, પણ એમના આગ્રહનો કાંઈ જ ભલીવાર ન વળ્યો;

નોકરે તો એકની એક વાત ઉચ્ચાર્યા કરી કે મારા શેઠ પાછા ન ફરે ત્યાં સુધી કોઈનેય દાખલ કરવાનો મને અધિકાર નથી. રોષથી ધૂંધવાઈ ઊઠેલા યેન-કોને એ ઘરની ને એના કોક સડેલા ખંડને ખૂણે પડેલા મહાન ચિત્રની વિદાય લેવી પડી.

વાંગ શિહ-કુએ પળવાર વિસામો લીધો.

'અત્યાર સુધીમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું,' એ બોલ્યો, 'તે બધું જ ખુદ યેન-કોને મોઢે મેં સાંભળ્યું છે.'

'પણ,' પોતાની શ્વેત દાઢી પસવારતાં પસવારતાં યૂન નાન-તિયેન બોલ્યા, 'યેન-કોએ 'શરદશેલ' ખરેખર જોયું હતું ?"

'એ કહેતા હતા કે મેં જોયું છે. એમણે જોયું હતું કે નહીં તે હું ક્યાંથી પાકું જાણી શકું ? જો હું તને આખી વાત કહું છું, એ પછી તું તારી જાતે જ નક્કી કરી લેજે.'

એક ધ્યાન બનીને વાંચ શિહ-કુએ વાત કહેવા માંડી. ચાના ઘૂંટડા ભરવાનું એણે હવે છોડી દીધું.

યેન-કોએ મને આ બધી વાત કરી(વાંગ શિહ-કુએ કહ્યું)ત્યારે જુન પરગણામાં ગયે એને પચાસ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. કલાગુરુ યૂઆન ત્સાઈ ક્યારના સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા ને શ્રી. ચાંગનું વિશાળ ઘર એમના વારસોની એક પછી એક એમ બે પેઢીના કબજામાં ક્યારનું આવી ગયું હતું. 'શરદશૈલ' કયાં હશે એ કહી શકાય તેમ નહોતું. એ ઓળિયાનો મોટો ભાગ તદ્દન સડી તો નહીં ગયો હોય એનો જવાબ પણ આપી શકાય તેમ નહોતું. અમારી વાતચીત દરમિયાન વૃદ્ધ યેન-કોએ એ રહસ્યમય ચિત્રનું એવું તાદૃશ વર્ણન કર્યું હતું કે હું એને ચાહું ત્યારે મારી આંખ સામે જોઈ શકું એવી પ્રતીતિ મને થઈ ગઈ હતી. ચિત્રની વિગતોએ નહીં, પણ એના અવર્ણનીય સૌન્દર્યની અખિલાઈએ એમના મનને વશ કર્યું હતું. યેનકોના શબ્દો દ્વારા એ સૌન્દર્યે એમના તેમ જ મારા હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો.

યેન-કો સાથેના મારા મેળાપ પછી એકાદ મહિનામાં જ મારે પોતાને પણ જુન પરગણા સહિત દક્ષિણના પ્રદેશના પ્રવાસે જવાનું થયું.એ વૃદ્ધ વડીલને મેં આ વાત કરી ત્યારે 'શરદશૈલ'ની શોધ કરવાનું અષમણે મને સૂચવ્યું. 'એ ચિત્ર જ્યારે ફરીથી બહાર આવશે.' એ બોલ્યા. 'ત્યારે કલાજગત માટે ખરેખર સોનાનો સૂરજ ઊગશે.'

ત્યાં સુધીમાં તો હું પણ એ ચિત્ર જોવા માટે આતુર બન્યો હતો, એ કહેવાની જરૂર ન જ હોય; પણ મારો પ્રવાસ ભરચક હતો ને શ્રી. ચાંગને ઘરે જવા જેટલો અવકાશ મને નહીં મળે એ તરત સમજાઈ ગયું. પરંતુ એ દરમ્યાન 'શરદશૈલ' એક વાંગ નામના અમીરના કબજામાં આવ્યું છે એવી વાત મારા સાંભળવામાં આવી. આ ચિત્રની વાત જાણીને શ્રી.વાંગે ચાંગના પૌત્ર પાસે પોતાનો દૂત મોકલ્યો હતો, એ દૂત સાથે ચાંગના પૌત્રે અનેક પેઢી દર પેઢી વારસામાં ઊતરી આવેલા પોતાના કુટુંબના અસલ દસ્તાવેજો ને વિધિપ્રસંગે વપરાતી વિશાળ કડાઈઓ મોકલી આપ્યાં હતાં એટલું જ નહીં પણ તા ચીહના 'શરદશૈલ'ના વણેનને બંધબેસતું ચિક્ષ પણ મોકલી આપ્યું હતું એમ કહેવાય છે. આ બધી ભેટથી પ્રસન્ન થયેલા. શ્રી.વાંગે ચાંગના પૌત્રના માનમાં એક મોટી મિજબાની આપી હતી. મિજબાનીમાં એ યુવાનને માનભર્યાસ્થાને બેસાડયો હતો ને સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓથી, ઉલ્લાસભર્યા સંગીતથી ને ખૂબસૂરત યુવતીઓના સહવાસથી રાજીરાજી કરી દીધો હતો; તે ઉપરાંત એણે એને એક હજાર સોનામહોર પણ આપી હતી.

આ વાત સાંભળીને મારું હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠ્યું, અરધા સૈકાની આસમાનીસુલતાની પછી પણ 'શરદશૈલ' હજી સુરક્ષિત હતું ! એટલું જ નહીં, મારે માટે એ સુગમ પણ બન્યું હતું.ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત લઈને હું તો તરત જ એ ચિત્રનાં દર્શને નીકળી પડ્યો.

એ દિવસ મને હજીયે એવો જ યાદ છે. આરંભાયેલા ગ્રીષ્મનો શાંત પ્રસન્ન મધ્યાહ્ન હતો ને શ્રી.વાંગના બગીચામાં ખીલેલાં પુષ્પો ગૌરવભેર ડોલી રહ્યાં હતાં. શ્રી.વાંગને મળતાંવેંત મારા મુખ પર આનંદનું સ્મિત મહોરી ઊઠ્યું. એમને વિધિપૂર્વક વંદન કરવાનું

તો મેં હજી પૂરુંયે કર્યું નહોતું. 'શરદશૈલ' અહીંયાં આ ઘરમાં જ છે એ વિચાર પણ કેવો મધુર છે !" હું બોલી ઊઠ્યો. એને ફરી એક વાર નિહાળવાનો પ્રયાસ કરતાં કરતાં યેન-કોએ કેટલાં વર્ષ વેડફી નાખ્યાં ને મારી પોતાની અભિલાષા તો હમણાં જ તદ્દન અનાયાસ બહાર પડવાની....'

'તમે બરાબર સૂભ શુકન જોઈને જ ાવ્યા છો,' વાંગે જવાબ આપ્યો.'અત્યારે હું ખુદ યેન-કોની તેમ જ મહાન વિવેચક લિયેન-ચોઉની જ રાહ જોઉં છું. અંદર આવો ને તમે પહેલાં આવ્યા છો એટલે ચિત્ર પણ પહેલું તમને જ દેખાડીશ.'

'શરદશૈલ' ને ભીંતે ટાંગવાની આજ્ઞા શ્રી. વાંગે તરત જ આપી દીધી. ને પછી તો એ બધું જ મારી આંખ સામે ઊમટી આવ્યું. નદીતીરનાં નાનાં નાનાં ગામડાં, ખીણ પર સહેલતાં શ્વેત વાદળાંનાં જૂથ, ઘડીદાર આવરણની લહરની હાર જેમ ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરતી ઉન્નત શૈલમાળાનો લીલો રંગ વાસ્તવમાં, તા ચીહે સર્જેલી સમગ્ર સૃષ્ટિ, આપણી પોતાની સૃષ્ટિ કરતાં તો ક્યાંય અપૂર્વ એવી સૃષ્ટિ. ભીંત પરના ઓળિયાનું હું એકચિત્તે પાન કરતો હતો તેમ તેમ મારા હૃદયના ધબકારા વધતા જતા હતા.

આ વાદળાં ને આ ધુમ્મસ, આ પર્વતો ને આ ખીણો એ તો નિઃશંક તા ચીહની જ સૃષ્ટિ.પીંછીનો એક એક લસરકો એક એક જીવન ધબકતું વિશ્વ બની જાય એટલી પૂર્ણતા રેખાંકનની કલામાં તા ચીહ સિવાય કોણ કરી શકે ? આટલું રહસ્ય ને આટલી સમૃદ્ધિ રંગમાં નિપજાવવાં ને સાથે સાથે પીંછી તમે જ રંગના દ્રવ્ય(પેઇન્ટ)ની તમામ કૃત્રિમતાની છાયા સરખીયે વ્યકત ન થવા દેવી એ એના સિવાય કોણ કરી શકે ? ને છતાં...ને છતાં મને એકાએક થયું કે યેન-કોએ એક વાર વર્ષો પહેલાં નિહાળેલું ચિત્ર તો આ નથી જ. ના, ના, એ નિઃશંક એક ભવ્ય ચિત્ર તો હતું જ. ને છતાં એક ભકતની મુગ્ધતાથી એણે જે અદ્વિતીય ચિત્રનું વર્ણન કર્યું હતું તે આ તો નહોતું જ એ પણ એટલું જ નિઃશંક !

શ્રી.વાંગ ને એમનાં સ્વજન મારી આસપાસ ટોળે વળ્યાં હતાં ને મારા મુખભાવ નીરખી રહ્યા હતાં, એટલે મેં સત્વર મારો ઉત્સાહ વ્યકત કરી દીધો. આ ચિત્રની વિશ્વસનીયતા વિશે એને શંકા આવે એવું સ્વાભાવિક રીતે જ મને મન નહોતું, છતાં મારા પ્રશંસાપૂર્ણ ઉદ્ગાર એને સંતોષી ન શક્યા એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું. એ જ પળે યેન-કોના આગમનની —આ 'શરદશૈલ'ની સહુ પ્રથમ વાત જેણે મને કરી – એમના આગમનની છડી પોકારાઈ. શ્રી.વાંગને એ વૃદ્ધ વડીલ વંદન કરતા હતા ત્યારે એમના અંતરતમની ઉત્કંઠા હું પામી શક્યો, પણ ઓળિયા પર એમની નજર ઠરી ન ઠરી ત્યાં જ એમના મુખ પર એક ઘેરી છાયા ફરી વળી.

'કેવુંક લાગે છે તમને, મુરબ્બી ?' એમને ધ્યાનપૂર્વક નીરખી રહેલા શ્રી.વાંગે પૂછ્યું.'અમે હજી હમણાં જ શ્રી. વાંગ શિહ-કુની ઉત્સાહભરી પ્રશંસા સાંભળી પણ ....'

'અરે, સાહેબ, આ ચિત્ર પ્રાપ્ત કરીને તો તમે ખૂબ ભાગ્યશાળી બન્યા છો.' યેન-

કોએ તરત જ જવાબ આપ્યો. 'એની ઉપસ્થિતિથી તો તમારા ઘરની બીજી તમામ સંપત્તિનું તેજ વધી જશે.'

યેન-કોનાં વિનયી વચનોથી તો શ્રી.વાંગની ચિંતા ઊલટી વધારે ઘેરી બની. મારી જેમ એમને પણ એમાં અસત્યતાનો સૂર સંભળાયો હશે. આ જ પળે સુવિખ્યાત વિવેચક લિયેન-ચોઉનું આગમન થયું ને અમે બધાંએ જરાક હાશ અનુયભવી. અમને નમન કરીને એ ઓળિયા તરફ ફર્યા ને પોતાની લાંબી મૂછો ચાવતાં ચાવતાં એને શાંત ચિત્તે નીરખવા લાગ્યા.

'મુ. યેન-કોએ પચાસ વર્ષ પહેલાં જોયેલું ચિત્ર મોટે ભાગે આ જ છે,' શ્રી.વાંગે એમને ખુલાસો કર્યો.'પણ આ કૃતિ વિશે તમારો અભિપ્રાય જાણવાનું મને ખૂબ જ મન છે. તમારો પ્રામાણિક અભિપ્રાય,' પરાણે સ્મિત કરતાં શ્રી.વાંગે ઉમેર્યું.

લિયેન-ચોઉએ વિશ્વાસ નાખ્યો ને ચિત્રને નીરખ્યા જ કર્યું. પછી એક ઊંડો શ્વાસ લઈને એ શ્રી.વાંગ તરફ ફર્યા ને બોલ્યા : 'સાહેબ, આ કદાચ તા ચીહની મહાનમાં મહાન કૃતિ છે. પેલાં વાદળાંમાં કલાકારે કેવી રંગપૂરણી કરી છે તે જરા નિહાળો. એની પીંછીમાં કેવી શકિત હતી ! એનાં વૃક્ષનો રંગ પણ ધ્યાનમાં રાખો; ને પછી આખાય સંવિધાનમાં પ્રાણ પૂરનાર પેલા દૂરદૂરના શિખરને.' બોલતાં બોલતાં લિયેન-ચોઉએ ચિત્રનાં જુદાં જુદાં આગળ પડતાં અંગ દર્શાવ્યાં, ને શ્રી વાંગના મુખ પર પહેલાં નિરાંતનો ને પછી પ્રસન્નતાનો ભાવ પ્રસર્યો.

એ દરમિયાન યેન-કો સાથે મેં છૂપો દૃષ્ટિવિનિમય કરી લીધો. 'મુરબ્બી,' મેં હળવેકથી પૂછ્યું. 'આ અસલી 'શરદશૈલ' છે ?' લગભગ કળી ન શકાય તેમ એ વૃદ્ધ વડીલે માથું ધુણાવ્યું. એ પળે એમની આંખો ટમટમી ઊઠી.

'એ બધું સ્વપ્ન જેવું જ લાગે છે,' એ ધીમેથી બોલ્યા. 'મને ખરેખર સતત એક વિચાર આવ્યા કરે છે કે શ્રી. ચાંગ કોક પ્રેત તો નહીં હોય ને !'

'તો આ છે. 'શરદશૈલ'ની વાત.' થોડો વિસામો લઈ વાંગ શિહ-કુએ કહ્યું ને ચાનો ઘૂંટડો ભર્યો. 'એ પછી કહેવાય છે કે શ્રી.વાંગે એનો તાગ કાઢવા બધી જ જાતની પૂછપરછ કરી. શ્રી. ચાંગને એ મળ્યા, પણ એમણે જ્યારે 'શરદશૈલ'ની વાત એની પાસે કાઢી, ત્યારે એ યુવાને બીજી કોઈ અનુકૃતિની વાતને સાવ નકારી કાઢી.એટલે આટલાં બધાં વર્ષો પહેલાં યેન-કોએ જોયેલું 'શરદશૈલ' અત્યારે ક્યાંક ગોંધાતું પડ્યું હશે એનો જવાબ કોઈ જ આપી શકે નહીં, કે કદાચ એ આખીય વાત એ વૃદ્ધના સ્મૃતિદોષને જ આભારી હોય. તેમ છતાં, 'શરદશૈલ'ને જોવા માટે જ યેન કો શ્રી. ચાંગને ઘરે ગયા હતા એવી એમની વાત ને નક્કર સત્યનો આધાર નથી એમ તો ન જ કહી શકાય.'

'ભલે, પણ એ અવનવા ચિત્રની સ્મૃતિ યેન-કોના મનમાં તો હંમેશને માટે અંકાઈ ગઈ છે એમાં તો જરાય શંકા નથી. ને તારા મન પર પણ અંકાઈ ગઈ છે.'

'હા,' વાંગ શિહ-કુએ કહ્યું, 'આટલાં બધાં વર્ષો પહેલાં યેન-કોએ વર્ણન કર્યું એ

શૈલરાજનાં અંગાંગનો ઘેરો લીલો રંગ મને આજેય એવો ને એવો જ દેખાય છે. આ ને આ પળે જાણે એ ચિત્ર મારી આંખ સામે જ હોય એમ હું ફૂલછોડનાં રાતાં પર્ણો જોઈ શકુ છું.'

'તો તો એનું અસ્તિત્વ ક્યારેય ઉદ્ભવ્યું ન હોય તો પણ શોક અનુભવવાનું ખરેખર ઝાઝું કારણ નથી !'

એ બંને જણે હાસ્ય કર્યુ ને આનંદમાં આવી જઈ તાળી પાડી.

અનુ. જયંત પારેખ

નરકપરદો

આકુતાગાવા રિયુનોસુકે

હોરિકાવાના રાજા જેવો બીજો કોઈ માણસ કદી પણ થશે કે કેમ એની મને શંકા છે. એમના જેવો બીજો કોઈ જાણે થયો નથી જ. કોઈ કોઈ તો એમ કહે છે કે એમના જનમ પહેલાં રાજમાતુશ્રીને સપનામાં ઈન્દ્ર ભગવાને દેખા દીધી હતી. ગમે તેમ પણ એટલું સાચું કે જનમ ધર્યો તે દિવસથી છેક સુધી રાજાસાહેબ અતિશય અલૌકિક માણસ રહ્યા છે. તેઓનું એકે કામ સાધારણ નહીં; રોજ ઊઠીને લોકોને તેઓ ચમકાવતા રહેતા. હોરિકાવાગઢની ભવ્યતા તો તમે ફક્ત એની રૂપરેખા જુઓ તોય ઊડીને આંખે વળગે એવા દરબારગઢની મનમાં કલ્પના પણ કરવી એ કોઈ કાચાપોચા માણસનું કામ નહીં.

પણ રાજાસાહેબનો ઇરાદો પોતાની એકલાની કીર્તિ વધારવાનો જરાય નહીં; તેઓ મોટા મનના હતા, હલકી વરણનું પણ ધ્યાન રાખે; પોતે ભોગવે ત્યારે આખો દેશ પન ભેગો ભોગવે એવું ઇચ્છે.

હિગાશી સાન્જોના પ્રખ્યાત કાવારા મહેલની જ વાત લઈએ. કહે છે કે દીવાન તોરુનું ભૂત ત્યાં રોજ ધમસાણ કરતું. છેવટે રાજાસાહેબે તેને મંતર મારીને હાંકી કાઢ્યું. રાજધાનીમાં તો એમની એવી બોલબાલા હતી કે સ્ત્રીપુરુષ, આબાલવૃદ્ધ તમામ એમને સાક્ષાત્ ભગવાનનો જ અવતાર માનતાં ને તે કંઈ અમથાં નહીં. એક વાર, તેઓ વસંતપંચમીના ઓચ્છવમાંથી પાછા આવતા હતા ત્યારે એમનો બળદ વકર્યો ને રસ્તે જતા એક ડોસાને વગાડ્યું. પણ કહે છે કે ડોસો તો બે હાથ જોડીને 'ધન્ ધન્' બોલવા મંડ્યો ને ખરેખર જ રાજાસાહેબના બળદે એને પાડી નાંખ્યો તેને પોતાનું ધન્ય ભાગ્ય માનીને એમનો પાડ માનવા મંડ્યો !

આમ, રાજાસાહેબની જિંદગીમાં અનેક પાવન પ્રસંગોનો મસાલો પડ્યો છે. એક સમારંભમાં એમણે ત્રીસ સફેદ ઘોડા દાનમાં આપી દીધા; બીજી વાર વળી નગારાના પુલમાં જીવતો થાંભલો કરવા માટે પોતાના માનીતા ખવાસ છોકરાનો ભોગ આપી દીધો.

તેઓની બધી દંતકથાઓ કહેવા બેસું તો તો પાર જ ન આવે. આ દંતકથાઓ તો અસંખ્ય છે, પણ મહેલના સહુથી કીમતી અસબાબ સમો પેલો નરકપરદો કેમ ચીતરાયો એ વાતની તોલે આવે એવી વાત તો બીજી એકે નહીં. એને યાદ કરતાં જ માથાના મોવાળા ખડા થઈ જાય છે. રાજાસાહેબનું આમ તો કદી રૂવાંડુંયે ફરકે નહીં, પણ તે વખતે તો તેઓ ખુદ હબક ખાઈ ગયેલા લાગેલા. તો પછી એમના અમે બધા બે બદામના નોકર તો કેટલા બધા શિયાવિયા થઈ ગયા હોઈશું, વિચાર તો કરો. આ જનમમાં તો ઠીક, અમે આવતા ભવમાંય પૂળો મૂકવાની બીકથી કાંપતા હતા. મારી જ વાત કરું, તો હું વીસ વરસથી એમની ચાકરીમાં હતો, પણ એ ભયંકર બનાવ સગી આંખે જોયો ત્યારે મને થયું કે આવું તો કોઈ કાળેય નહીં બન્યું હોય. પણ એની વાત કરવા માટે મારે પહેલાં નરક-પરદો ચીતરનારા યોશિહિદેની વાત કરવી પડશે.

૨

હું ધારું છું કે યોશિહિદેને આજેય ઘણા યાદ કરતા હશે. એના જમાનામાં એની ટક્કરનો કોઈ ચિતારો નહોતો, તે વખતે હું માનું છું કે એ પચાસની લગભગ હશે. એ સ્વભાવે અતડો હતો. અને દેખાવે બેડોળ, બેઠી દડીનો, જાણે હાડકાં ને ચામડાનો થેલો. તેમાં પાછા એના જવાન માણસ જેવા રતુમડા હોઠ તો એના દેખાવને હતો તેથીયે ભૂંડો કરી મૂકતા. કેમ જનાવર જ જોઈ લ્યો ! કોઈ કોઈ તો કહેતા કે એ એની લાલ રંગવાળી પીંછી હોઠે ટેકવતો, પણ મને એની ખાતરી નથી. બીજા વધારે કઠોર લોકો વળી કહેતાં કે એનો દેખાવ ને હલનચલન જોઈને વાંદરું જ સાંભરે. અને તે પરથી તો મને આ વાત સાંભરી છે. યોશિહિદેની એકની એક દીકરી યુઝુકી પંદર વરસની મોહક બાળા હતી. રંગેરૂપે એ એના બાપ પર જરાયે નહોતી પડી. તે વખતે એ હોરિકાવામાં દાસી તરીકે કામ કરતી. છેક નાનપણમાં જ એની મા મરી ગઈ તેથી કદાચ હશે, પણ યુઝૂકી એની ઉંમર કરતાં ઘણી વધારે સમજણી ને લાગણીવાળી હતી. એટલે રાણીસાહેબના એના પર ચાર હાથ હતા અને એટલે બીજાં નોકરચાકરના તો હોય જ.

તે દિવસોમાં બનવાકાળ તે કોઈ કે એક પાળેલો વાંદરો નજર કર્યો. તોફાની કુંવરસાહેબે એને 'યોશિહિદે' જ કહેવા માંડ્યો. ગમે તેમ એ વાંદરો જોતાં જ હસવું આવે એવો તો હતો જ; તેમાં પાછું આવું નામ પડ્યું, એટલે તો પછી મહેલમાં એને જુએ તે દાંત કાઢે. પણ એ લોકો કાંઈ એટલેથી અટક્યા નહીં, એની પાછળ જ લાગ્યા. એ બાગમાં ઝાડ પર ચડતો હોય કે મહેલમાં પાથરણાં બગાડતો હોય. એ જ્યાં હોય ને ગમે તે કરતો હોય, તોય એની સામે 'યોશિહિદે' 'યોશિહિદે'ની બૂમો પાડી પાડીને લોક એને ખીજવતા.

એક દિવસ યુઝુકી કંઈક કાગળ પહોંચાડવા જતી હતી, ત્યાં તો પેલો વાંદરો દેખાયો. એ જીવ લઈને નાસતો હતો, એના પગનું હાડકું ઊતરી ગયું લાગતું હતું. કારણ એ

ખોડંગાતો હતો ને થાંભલા પર રોજની જેમ સપાટાબંધ ચડી શકતો નહોતો. એની પાછળ કુંવરસાહેબ સોટી સમસમાવતા ને બૂમો પાડતા આવ્યા, 'પકડો એ ચોટ્ટાને ! નારંગી-ચોરને પકડો !' યુઝુકી સહેજ ખમચાઈ ગઈ, પણ તેથી તો એ નાસતા વાંદરાને તક મળી ગઈ. એ દયામણી ચીસો પાડતો પાડતો એના પાલવને વળગી પડ્યો. યુઝુકીના દિલમાં પણ એવું તો પુર ઊમટ્યું કે ઝાલ્યું ન રહે. એના એક હાથમાં કાગળ એમનો એમ અધ્ધર રહ્યો ને બીજા હાથે એનાં કિરમજી કિમોનોની બાંય અર્ધગોળકારે ફરકાવતાંકને એણે વાંદરાને હળવેથી ઉપાડી લીધો.પછી કુંવરસાહેબ પાસે ઘૂંટણિયે પડીને એણે રૂપાની ઘંટડી જેવા અવાજે કહ્યું : 'આપની ક્ષમા જાચું છું. આ તો છેવટે જાનવર છે. એની દયા જાણીને માફ કરો, મારા માલિક !'

પણ કુંવરસાહેબ તો ધૂઆંફૂઆં થતો આવ્યો હતો; એણે ઘૂરકિયું કરીને ધમ્ ધમ્ પગ પછાડ્યા.'તું શું કામ આડી આવે છે ? એ બદમાશ નારંગી ચોરીને નાઠો છે.'

'પણ એ તો જાનવર છે માલિક !' એણે ફરી એનું એ કહ્યું; પછી થોડું રહીને ગમગીન ચહેરે સહેજ મલકીને બોલી, 'અને આપ તો એને યોશિહિદે કહો છો એટલે કેમ જાણે મારા બાપને સજા થતી હોય એવું લાગે છે. મારાથી એ જોયું જતું નથી.'

શી ખબર યુઝુકીનીયે શું છાતી ચાલી ! કુંવરસાહેબના હાથ હેઠા પડી ગયા.

'વારુ, તું તારા બાપને બચાવવા નીકળી હો, તો જા હું એને જતો કરું છું.' એમણે કટાણે મોંએ કહ્યું, 'જો કે આ કાંઈ મને અદલ ઈન્સાફ તો જાણે નથી લાગતો.'

સોટી ફંગોટીને એ આવ્યા હતા તે જ બારણેથી પાછા જતા રહ્યા.

૩

તે દિવસથી યુઝુકી અને વાંદરાનાં દિલ એકગાંઠ થઈ ગયાં. કુંવરસાહેબાએ યુઝુકીને એક રેશમી લાલ દોરો આપેલો તે લઈને એણે વાંદરાને ગળે સોનાની ઘંટડી બાંધી. વાંદરો પણ યુઝુકીને પળવાર આંખથી આઘી થવા દે નહીં. દાખલા તરીકે, એક વાર એ સખત શરદીથી પટકાઈ પડી ત્યારે રડમસ મોઢું કરીને એ એના ઓશીકા પાસે જ નખ કરડતો પૂતળાની જેમ બસ બેસી જ રહ્યો.

બીજી નવાઈની વાત એ હતી કે તે દિવસથી વાંદરાને કોઈ અગાઉ જેવી ખરાબ રીતે પજવતું નહીં. ઊલટું, લોકો એની સાથે ગેલ કરવા મંડ્યા અને ખુદ કુંવરસાહેબ પણ કોઈ કોઈ વાર એની સામે કંઈક ફળફળાદિ ઉછાળતા. એક વાર તો તેઓ એક સિપાઈને વાંદરાને લાત મારતો જોઈ ગયા ને એમનો પિત્તો એવો તો ગયો. અને રાજાસાહેબની વાત કરીએ તો એમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે એમનો કુંવર વાંદરાનો રક્ષક બન્યો છે ત્યારે એમણે યુઝુકીને એ વાંદરાને તેડીને પોતાની સામે હાજર થવા કહેવડાવ્યું. આ વખતે જ એણે વાંદળાને કેમ પાળ્યો, તે એમણે જાણી લીધું હશે.

'તું તો ભારે પિતૃભક્ત છોકરી લાગે છે, મારે તને તે બદલ બક્ષિસ આપવી પડશે,' એમ કહીને એમણે યુઝુકીને સારે દિવસે પહેરવા જેવો જાંબુડિયો કિમોનો આપ્યો. એણે બક્ષિસ લઈને મુજરો કર્યો તે જોઈને વાંદરાએ પણ ખૂબ ઠાવકાઈ ને અદબથી મુજરો કર્યો. રાજાસાહેબ તો ખુશખુશ થઈ ગયા. આમ એ છોકરી વાંદરાની દોસ્તી કરીને રાજાસાહેબની લાડકી થઈ પડી. કારણ એમના દિલમાં એની પિતૃભકિતની કદર પેદા થઈ, લોકવાયકા મુજબ એમને એનું ઘેલું લાગ્યું હતું એટલે કંઈ એમણે એને ભેટ નહોતી આપી. એ વાયકા માટે કદાચ કંઈક મળ્યુંયે હોય, પણ એ વાત તો હું જરા રહીને કરીશ. હમણાં તો એટલું કહી દેવું પૂરતું છે કે હોરિકાવાના રાજાસાહેબ કાંઈ એવી માટીના નહોતા જે નાચીજ ચિતારાની છોકરીના પ્રેમમાં પડી જાય, એ ગમે તેટલી રૂપાળી હોય તેથી શું થયું ?

આમ માનપાન પામીને યોશિહિદેની દીકરી એમની હાજરીમાંથી પાછી ફરી. અને એ શાણી ને સારી હતી એટલે બીજી દાસીઓને એની અદેખાઈ પણ ન આવી. ઊલટું એ ને એનો વાંદરો સહુ કોઈનાં અગાઉ નહોતાં એટલાં માનીતાં થઈ પડ્યાં. ખાસ કરીને કુંવરીસાહેબા તો એ બંને પર એવાં ફિદા થઈ ગયાં કે યુઝુકીને રાત ને દિવસ પોતાની પાસે જ રાખવા મંડ્યાં. માફામાં બેસીને આનંદપર્યટન પર નીકળે ત્યારે યુઝુકી વિના એમને ના ચાલે તે ના જ ચાલે.

પણ આપણે થોડી વાર માટે દીકરીની વાત પડતી મૂકીને બાપ તરફ નજર કરી લેવી જોઈએ. યોશિહિદેનો નામેરી વાંદરો તો જોતજોતામાં બધાંનો લાડકો થઈ પડ્યો. પણ એ મહાન ચિતારો પોતે તો સહુને અણગમતો જ રહ્યો. અણગમો પણ મહેલનાં લોકો પૂરતો જ, બાકી યોકોગાવાનો મહંત તો એને રીતસર ધિક્કારતો જ હતો. અને યોશિહિદેનું નામ પડતાં બરાબર એને શેતાન સામો મળ્યો હોય એમ એના ચહેરાનો રંગ બદલાઈ જતો.(હા,લોક ઘૂસપૂસ વાતો કરતાં તે જો ખરું હોય તો યોશિહિદેએ મહંતનું ઠઠ્ઠાચિત્ર દોર્યું ત્યારથી છેક આવું તો થયેલું, પણ વાયકામાં ખરું શું ને ખોટું શું તે કોણ કહી શકે ?) તે જે હોય તે, એટલું નક્કી કે ચિતારા વિશે તમે ગમે તેને પૂછો તો એ મોં જ બગાડવાનો. એનું ભૂંડું નહીં બોલનારાં બે ચાર લોકો હતાં – થોડા એના ચિતારા દોસ્તો ને બીજા એનાં ચિત્રોને જ જાણનારા ને એને. ચિતારાને ખુદને, તો નજરેય નહીં ઓળખનારા કદરદાનો.યોશિહિદે માત્ર દેખાવે જ ભૂંડો નહોતોઃ એની ટેવો તો લોકોને એના મોંઢા કરતાંયે અળખામણી થઈ પડેલી. બધા એની નિંદા કરતા તેમાં એના પોતાના સિવાય કોઈનોય વાંક કાઢી શકાય તેમ નહોતું.

૪

એ કંજૂસ હતો. એ મિજાજી હતો, એ બેશરમ હતો, એ આળસુ હતો, એ લોભિયો હતો, પણ ભૂંડામાં ભૂંડું તો એ કે એ મિથ્યાભિમાની હતો, એ બીજાને તો મગતરાં

જ માનતો. પોતે દેશનો સહુથી મહાન ચિતારો છે તેની એને ખાતરી હતી.

એને પોતાની આવડતનું અભિમાન ફક્ત હોત તો કંઈ એટલું બધું બગડી ન જાત, પણ એ તો બધી વાતમાં નાકનું ટીચકું ચડાવતો. સમાજના રીતરિવાજો ને સવલતોનીય ઠેકડી ઉડાડતો.

એટલે 'સુંદરતાની દેવી'નું ચિત્ર દોરતી વખતે એણે છેક બજારુ સ્ત્રીનો નમૂનો લઈને ચહેરોમહોરો દોર્યો અને પુણ્યશ્લોક ફયુડો રાજાનું ચિત્ર દોરતી વખતે કોઈક જેલમાંથી છૂટી આવેલા દુષ્ટ ડાકુનું ડાચું ચીતર્યું, એ અદલ એના સ્વભાવ મુજબની જ વાંકાઈ હતી. એણે પસંદ કરેલા નમૂના જોઈને તો ગમે તે માણસ આંચકો ખાઈ જાય. એને જ્યારે ઠપકો આપવામાં આવ્યો ત્યારે એણે તો ટાઢે કોઠે કહ્યું, 'મેં મારી પીંછીથી જે દેવો અને બુદ્ધોને જીવન બક્ષ્યું છે તે જો મને સજા કરે તો નવાઈ !'

એના ભયંકર ભાવિનો વિચાર કરીને એના શિખાઉ ચેલાઓ થથરી ગયા અને ઘણાએ તો એની ચિત્રશાળા છોડીને ચાલતી જ પકડી. આ બધું એનું ગુમાન હતું. એ પોતાની જાતને જાપાનનો મહાનમાં મહાન માણસ માની બેઠો હતો.

ટૂંકમાં એને બેનમૂન શક્તિઓ મળી હતી, પણ એ એની હેસિયત કરતાં ઘણી વધારે હુંફાદથી વર્તન કરતો. જે ચિતારાઓને એની સાથે બનતું નહીં તે તો એમ જ કહેતા કે એ ચિતારો કે દિનો ? એ તો ધુતારો, એની રેખા જુઓ, રંગ જુઓ. જોયાં છે ક્યાંય એવાં ઢંગધડા વિનાનાં રંગ ને રેખા ! જૂના જમાનાના વિખ્યાત ચિતારાઓએ દેવદ્વાર પર ચીતરેલાં ચિત્રો તરફ નજર તો કરો ! ચાંદનીમાં પ્લમનું ફૂલ ચીતર્યું હોય તે એવું તો આબેહૂબ કે તમને એની મહેક આવે મહેક ! ને પાવો વગાડતો ગોવાળ ચીતર્યો હોય તો તમને કેમ જાણે એનો પાવો જ સંભળાવા માંડે ! એ રીતે એ લોકો સુંદરતાનો પાર પામ્યા ને કીર્તિ કમાયા, પણ યોશિહિદેનાં ચિત્રો તો ભયંકરતાથી ને અળખામણાપણાથી જ કાયમ જગબત્રીસીએ ચડતાં. દાખલા તરીકે, એણે રયુગાઈ મંદિરને બારણે, 'જીવન-મૃત્યુનાં પાંચ પાસાં' છેક કેવાં ચીતર્યા ! લોક બોલવા મંડ્યાં; આ બારણે થઈને નીકળો તો ત્યાં ચીતરેલાં દેવ-દેવતાનાં નિસાસા ને ડૂસકાં તમને સંભળાયા વિના નહીં રહે. બીજા કેટલાક કહેતા કે તમને સડતાં મડદાંની બદબૂ આવ્યા વિના નહીં રહે, અથવા બીજી વાર જ્યારે એણે રાજાસાહેબના હુકમથી એમના રણવાસની કેટલીક સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો દોર્યાં, ત્યારે એ બધી જ સ્ત્રીઓ ત્રણ વરસની અંદર અંદર ખાટલે પડી. કેમ જાણે એમનો જીવ જ કોઈએ બાંધી લીધો ન હોય ! અને મરી છેવટે મરી પણ ગઈ. યોશિહિદેનું ભૂંડું બોલનારાને મન આ હકીકત એ વાતની અફર સાબિતીરૂપ હતી કે એ ચિતારો એનાં ચિત્રો મેલી વિદ્યા વડે ચીતરતો હતો.

યોશિહિદેને એની વિકૃતિઓની આ નામચીની જાણીને મોજ પડતી. એક વાર, રાજાસાહેબે એને મજાકમાં કહ્યું, 'તને કદરૂપું જ ગમતું લાગે છે.' ત્યારે યોશિહિદેના અકુદરતી રીતે લાલ લાગતા હોઠ ભૂંડુંભખ હસી ઊઠ્યા ને એ તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યો.

'જરૂર ગમે છે. ભીંતે લપેડા કરનારાઓને સાચા કુરૂપની સુંદરતા કયે દિ સમજાવાની!'

પણ આ કહ્યું કહેવાય નહીં એવા છેક જ બેફામ બોલનારા માણસની કાળી બરછટ માણસાઈના પોતમાં પણ એક કૂણો સોનેરી તાંતણો હતો.

૫

અને તે એની એકની એક દીકરી માટેનું એનું વહાલ. જિગર નીચોવીને એ યુઝુકીને વહાલ કરતો. હું આગળ કહી ગયો તેમ યુઝુકી કોમળ છોકરી હતી અને એ એના બાપને દેવની જેમ પૂજતી. પણ એના બાપનું વહાલ પણ કંઈ દીકરીની ભક્તિથી ઊતરે એવું નહોતું. આ માણસ જે કદી કોઈ મંદિરમાં રાતી પાઈ પણ મૂકતો નહીં, એણે એની દીકરી માટે આવો ફક્કડ કિમોનો કરાવવામાં અને વાળમાં ભેરવવાના સરસ મઝાના ચાક ઘડાવવામાં ખરચ સામું જોયા વિના પૈસા ઉડાડ્યા. તે વખતે અમે લોકો તો આંખો ચોળીને જોઈ જ રહેલા !

પણ યોશિહિદેના વહાલમાં ફક્ત લાગણી સિવાય બીજું કાંઈ ન મળે. જેમ કે દીકરી માટે સારો વર શોધવાનો તો એને વિચારેય નહોતો આવતો. છતાં જો કોઈ એની દીકરી સામે આંખ સરખી ઊંચી કરે તો એ મવાલીઓ રોકીને પણ એનું કાટલું કાઢાવી નાંખતાં પાછું વાળીને જુએ નહીં. એટલે જ્યારે યુઝુકી રાજાસાહેબનો હુકમ માથે ચડાવીને હોરિકાવામાં ચાકરીએ રહી ત્યારે યોશિહિદેને બહુ જ ખરાબ લાગ્યું. રાજાસાહેબ પાસે એ હાજર થયો ત્યારે પણ મોં ચડાવીને જ ઊભો રહ્યો. એવી જે ગુલબાંગ ઊડી કે રાજાસાહેબે બાપની ઉપરવટ જઈને પણ એના ફૂલને રગદોળ્યું, તે ઘણે ભાગે તો યોશિહિદેની આ નાખુશી લોકનજરે ચડી એટલે જ.

એ અફવા ખોટી જ હોય તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે યોશિહિદે મમતાનો માર્યો એની દીકરી રાજાસાહેબના રણવાસમાંથી છૂટીને એની પાસે પાછી આવે તેને માટે તરફડતો હતો. પછી યોશિહિદેને જ્યારે જ્ઞાનના દેવનું ચિત્ર દોરવાનું સોંપાયું ત્યારે એણે રાજાસાહેબના માનીતા ખવાસને નમૂના તરીકે બેસાડ્યો અને રાજાસાહેબ પ્રસન્ન થઈ જાય તેવું સુંદર ચિત્ર દોરી આપ્યું. રાજાસાહેબે કૃપા કરીને કહ્યું, 'આના ઇનામ તરીકે તું જે માગે તે આપું. બોલ શું જોઈએ તારે ?' યોશિહિદેએ લળી લળીને રાજાસાહેબનો આભાર માન્યો; પણ તમે શું ધારો છો. એણે કેવી ગુસ્તાખ અરજ ગુજારી હશે ? એણે તો અરજ કરી કે એની દીકરીને રાજાસાહેબની ચાકરીમાંથી છૂટી કરવામાં આવે ! પોતાની દીકરીને ચાકરીમાં રાખવાની અરજ કરવી એ પણ જ્યાં અવિવેકમાં ખપે, ત્યાં યોશિહિદે સિવાય તે બીજો કયો મૂરખ દીકરીને છૂટી કરવાની વિનંતી કરે ? ભલે ને એ દીકરી ગમે તેટલી વહાલી હોય તેમાં શું થયું ? આ સાંભળીને શાંતિના સાગર જેવા રાજાસાહેબ પણ અકળાઈ ઊઠ્યા, અને ચુપચાપ યોશિહિદેના ચહેરા સામું એકાદ લાંબી ક્ષણ સુધી તાકી રહ્યા.

'નહીં' એમના મોંમાંથી થુથુકાર નીકળી પડયો ને એ ચડપ ઊભા થઈ ગયા.આવું જ ફરી ચાર કે પાંચ જુદે જુદે વખતે બન્યું. આજે યાદ કરું છું ત્યારે સમજાય છે કે એક પછી એક પ્રસંગે રાજાસાહેબની યોશિહિદેના ચહેરા પર તકાયેલી નજર વધુ ને વધુ ટાઢીબોળ થતી ગયેલી. એમ હોય કે આને જ લઈને યુઝુકીને એના બાપની સલામતીની ચિંતા થતી હતી. કારણ ઘણીય વાર એ એની ઓરડીમાં એની બાંયમાં દાંત ભેરવીને ધ્રૂસ્કાં ખાતી સંભળાતી. રાજાસાહેબ યોશિહિદેની દીકરીના પ્રેમમાં પડી ગયા છે એવી ઉટપટાંગ વાત જોરશોરથી ચોમેર ચાલી એનું કારણ નક્કી આ જ હતું. એક જણે તો ત્યાં લગી ચલાવ્યું કે યુઝુકી રાજાસાહેબની ઈચ્છા આગળ નમી નહીં તેને લઈને જ તો નરકપરદો હસ્તીમાં આવ્યો ! પણ એ તો કાંઈ સાચું હોવાનો સંભવ ન ગણાય.

અમે તો માનીએ છીએ કે રાજાસાહેબે એને છૂટી ન કરી તે ફકત યુઝુકીની દયા જાણીને. એમને એની હાલત પર દયા આવતી હતી. એને આવા કઠોર બાપ પાસે મૂકવી તે કરતાં એને ઊની આંચ ન આવે એવા મહેલમાં જ રાખવાની એમની દાનત હતી. એમાં તો એમના તરફે દયામાયા સિવાય બીજું કશું જ નહોતું. છોકરીને રાજાસાહેબ તરફથી અવારનવાર ભેટસોગાદો મળતી પણ તેથી એ એમની રખાત હતી એમ કહેવું તો સાવ વધારે પડતું જ ગણાય. ના, એવું તદ્દન બિનપાયાદાર જૂઠાણું તો ન ચલાવાય.

તે જે હોય તે, યોશિહિદેએ તો દીકરી પાછી માગીને રાજાસાહેબની ખફામરજી જ વહોરી લીધી. ત્યારબાદ હોરિકાવાના રાજાએ યોશિહિદેને અચાનક બોલાવી મંગાવ્યો અને એમના મનમાં જે હોય તે, પણ એમણે એને નરકનાં કુંડાળાંવાળો પરદો ચીતરી લાવવા ફરમાવ્યું.

૬

હું જ્યારે નરકનાં કુંડાળાંનો પરદો કહું છું ત્યારે મારી આંખો સામે એ ભયાનક દૃશ્યો તરી આવે છે. બીજાઓએ પણ નરકપરદા તો દોર્યા છે, પણ યોશિહિદેએ તો પહેલી આકૃતિ આંકી ત્યારથી જ એની વસ્તુ બીજા બધાથી નિરાળી થવાની એ વાત નક્કી હતી. પહેલા પાંદડાને એક ખૂણે એણે દશ ચિત્રગુપ્તો અને એમનાં કુટુંબકબીલાને બારીક પીંછીએ ચીતર્યા, અને બાકીનું તો બધું જ - શું કહું ? – તલવારના જંગલમાં લાગેલા દાવાનળનાં બસ વમળો હતાં. હકીકતે નરકના અમલદારોનાં કપડાં, જે પીળાં ને વાદળી ટપકાંવાળાં હતાં તે સિવાય તમામ વસ્તુ ભડકે બળતા રંગની હતી, અને વચ્ચોવચ કાળી મેંશ ધુમાડી નાચતી હતી અને તણખા તો જાણે ઊડતા કોલસા !

એની એકલી રેખાઓ જોઈને જ માણસ મોંમાં આંગળા ઘાલી જાય, પણ એ વેરની ભડભડતી આગમાં આળોટતાં ને તડફડતાં પાપીઓ તો એવાં દોર્યાં હતાં કે નરકના કોઈ ચિત્રમાં કોઈ કાળેય તમે નહીં જોયાં હોય. ઊંચામાં ઊંચા કુળના નબીરાઓથી માંડીને

હલકામાં હલકા ભિખારી સુધીના એકેએક પ્રકારના માણસ એ ચિત્રમાં જોવા મળે તેમ હતું. દરબારી ઠાઠમાં હજુરિયાઓ, રણવાસના રંગરાગ સજેલી મનમોહક સુંદરીઓ, માળા જપતા ને મંતર ભણતા મહંતો, ઊંચી વ્યાસપીઠે ચઠીને બેઠેલા વિદ્વાનો, ભાતભાતનાં સફેદ વસ્ત્રો સજેલી નાની બાળાઓ, જાદુઈ લાકડીઓ ઘુમાવતા માયાવી બાવાઓ, - - હું નામ તે બધાંનાં કેટલાંકનાં લઉં ? એમાં એ તમામ હતાં. ભડકા ને ધુમાડાથી ઘેરાયલા, ઘોડા ને બળદના માથાવાળા દારોગાઓ એમને રિબાવતાં હતાંઃ વંટોળિયામાં પાંદડાં આમતેમ ઊડે તેમ આ બધા જીવ દશે દિશામાં ઊડતા હતા. સાચાંજૂઠાં જોશ જોનારી બાવીઓયે એમાં હતી. એમના બાબરા ચીપિયામાં ભેરવાયેલા હતા ને અંગો એવાં તો તાણીને બાંધ્યાં હતાં કે કરોળિયાના પગ કરતાં પણ વધારે કડકડતા લાગે. સુંવાળા રાજકુંવરોને ચામાચીડિયાંની જેમ ઊંધે માથે ટિંગાડેલા હતા ને એમની છાતીમાં ભાલા ભોંકેલા હતા. એમને લોખંડી જંજીરો વડે ફટકારવામાં આવતા હતા અને લોઢીપથ્થરના ગચ્ચાઓ હેઠળ કચડવામાં આવતા હતા. એમને ભૂખળવાં રાક્ષસી પક્ષીઓ અણિયાળી ચાંચો વડે ફોલી ખાતાં હતાં અને ઝેરી અજગરો એમને ગળી જતા હતા. કુલ્લે કેટલા પાપીઓ એમાં ચીતરેલા હતા તેની તો મારી પાસે કશી ગણતરી નથી અને એમના પર નંખાયેલાં તમામ વીતકોય હું ગણાવી શકું તેમ નથી.

પણ એ બધાંયમાં ઊડીને આંખે વળગે તેવું એક દૃશ્ય હતું તે તે મારે કહેવું જ પડવાનું.તલવારનાં ઝાડનાં ટોપકાં ઉપરથી કોઈ જનાવરની વિકરાળ દાઢો જેવાં દેખાતાં હતાં. તે દરેકની ઉપર બબ્બે ત્રણત્રણ જીવ વીંધાયેલા તડફડતા હતા.એ ટોપકાં પર આકાશમાંથી એક બળદજોડ્યો રથ પડતો હતો. રથના માફાના પરદા નરકના વાયરાથી ઊડાઊડ થતા હતા અને અંદર કોઈ મહારાજાની માનીતી સુંદરી બેઠેલી હતી. એનાં વસ્ત્રો ભપકાદાર હતાં. એના લાંબા કાળાભમ્મર વાળ જ્વાળાઓ વચ્ચે ફરફરતા હતા, એનો ઊજળા શંખ જેવો કંઠ લચકી પડ્યો હતો ને એનો દેહ વેદનાથી આમળા ખાતો હતો. બળતા રથમાં બેઠેલી એ સ્ત્રીનું દૃશ્ય નરકની આગન ત્રાસને તાદૃશ કરી નાંખતું હતું. આખાયે ચિત્રમાં પથરાયેલો ત્રાસ આ એક દૃશ્યમાં કેમ જાણે ઠુંસાઈ ગયો હતો. એ દૃશ્ય ચીતરવામાં ચિતારાએ એના દિલનો બધો આતશ ઠાલવી નાંખ્યો હતો. દૃશ્ય એટલું તો આબેહૂબ બન્યું હતું કે એની તરફ નજર કરનારના કાનમાં એ સુંદરીની છાતી ચીરી નાંખે તેવી ચિચિયારીઓના ભણકારા વાગવા માંડતા.

ઓહ, આને જ માટે, આ જ દૃશ્યને માટે પેલો ત્રાસજનક બનાવ બન્યો હતો ! તે વિના ખુદ યોશિહિદે પણ નરકની વેદનાઓને આવી હાજરાહજૂર તો શેનો ચીતરી શક્યો હોત ? આ પરદાને પૂરો કરવા માટે યોશિહિદેએ એવું તો દર્દનાક નસીબ હાથે કરીને વહોરી લીધું કે છેવટે એને આપઘાત કરવો પડ્યો. કારણ એણે આ જે નરક ચીતર્યું તે એ જ નરક હતું જેમાં દેશનો એ સહુથી મહાન ચિતારો, એક દિવસે સગે હાથે જ હોમાવાનો હતો.....

કદાચ હું નરકપરદાની બેમિસાલ કહાણી કહેવામાં વધુ પડતી ઉતાવળ કરી રહ્યો છું; વાતનો ખોટો છેડો મેં પહેલા કહી પાડ્યો હોય એમેયે બને. માટે મને યોશિહિદેની પેલી વાત પર જ પાછો આવી જવા દો, જ્યારે રાજાસાહેબે એને નરકનું ચિત્ર દોરવા ફરમાવ્યું હતું.

૭

પાંચ કે છ મહિના સુધી યોશિહિદે એ પરદો ચીતરવામાં એવો તો ગરકાવ થઈ ગયો કે એ મહેલમાં દેખાયો સુધ્ધાં નહીં. એની દીકરી એને આટલી બધી વહાલી હતી છતાં એ પરદો ચીતરવામાં પડ્યો પછી એય એને ન સાંભરી. એ શું નવાઈ જેવું નથી લાગતું ? એનો શિખાઉ ચેલો તો કહેતો કે યોશિહિદે કામે લાગે ત્યારે એવું જ લાગતું કે જાણે શિયાળવી એને મૂઠ મારી ગઈ ન હોય, તે વખતે તો યોશિહિદે વિશે કંઈ તરેહવાર વાતો સંભળાતી. કોઈ કહેતું કે એણે કોઈક જબરા દેવતા સામે સોગંદ લીધા છે એટલે એ તો મેલી વિદ્યા સાધીને નામ કમાવા નીકળ્યો છે. એ વાતનો પુરાવો શો ? એ જ કે તમે જો એની ચિત્રશાળામાં ડોકિયું કરવાની હિંમત ભીડો તો ત્યાં તમે નક્કી એને ભૂતાળવાં શિયાળોથી વેરાયેલા જોવાના. આમ એ એક વાર પીંછી ઉપાડે પછી એ ચિત્ર પૂરું કરે ત્યાં સુધી બધું જ ભૂલી જતો. દિવસરાત એ એક ઓરડીમાં બારણાં વાસીને ભરાઈ રહેતો. સૂરજનું મોં પણ જોતો નહીં. અને જ્યારે એણે નરકપરદો ચીતર્યો ત્યારે તો એણે એકાગ્રતાની અવધિ કરી નાંખેલી.

એની બારીઓ દિવસે પણ બંધની બંધ જ રહેતી અને એ એક તિરપાઈ પર ગોઠવેલા કોડિયાને અજવાળે એના ખાનગી રંગોની મેળવણી કરતો. એ એના મદદનીશોને ભાતભાતનાં સુંદર સુંદર કપડાં પહેરવા ફરમાવતો અને દરેકનું ચિત્ર અતિશય કાળજીપૂર્વક ઉતારી લેતો. પણ આ બધું વર્તન કાંઈ 'નરકપરદા'ને માટે જ ખાસ નહોતું, એ તો દરેક ચિત્ર કરતી વખતે એટલી જ જહેમત ઉઠાવતો. 'જીવન-મૃત્યુનાં પાંચ પાસાં' ચીતરતો હતો તે વખતે રસ્તા પાસે પડેલું એક મડદું એની નજરે ચડેલું. કોઈ પણ સાધારણ માણસ મોં આડું કરીને ત્યાંથી નીકળી જાત પણ યોશિહિદે તો ટોળામાંથી રસ્તો કરીને મડદાને પડખે જઈને બેઠો ને આરામથી એ સડેલો ચહેરો ને હાથપગ હૂબહુ ઉતારી લીધા.

એની ભયંકર એકાગ્રતા હું વર્ણવું કેવી રીતે ? ગમે તેટલું કહું તોય તમારામાંથી કેટલાંકને તો ગળે નહીં જ ઊતરવાનું, હું વિગતે તો કહી શકતો નથી. એટલે હું ઊડતો ખ્યાલ જ આપી દઉં.

એક દિવસે શિખાઉ ચેલો રંગો મેળવતો હતો. ત્યાં અચાનક યોશિહિદેએ દેખા દીધી. 'મારે થોડીક ઊંઘ કાઢી લેવી છે,' એ બોલ્યો. 'પણ આજકાલ ખરાબ સપનાંથી મારી ઊંઘ બગડે છે.'

આમાં અસાધારણ ખાસ કશું નહોતું, એટલે ચેલાએ ટૂંકમાં નરમાશથી કહ્યું, 'જરૂર

ગુરુજી,' ને ત્યારેય એનો હાથ તો રંગ મેળવતો જ રહ્યો. એટલે ચિતારો પાછો બોલ્યો ને તે વખતે એના અવાજમાં જે એકલતા ને દગદગો વરતાયો તે સાવ નવી નવાઈનાં હતાં. 'મારું એમ કહેવું છે કે હું આડો પડું તે વખતે તું મારા ઓશીકા પાસે બેસ.'

યોશિહિદેને ખરાબ સપનાં આટલાં બધાં પજવતાં હોય એ વાત ચેલાને અસાધારણ લાગી. છતાં માગણી સીદીસાદી હતી. અને એણે તરત જ હા પાડી. તોયે યોશિહિદેએ ચિંતાતુર અવાજે એને ઝટપટ અંદર આવવા કહ્યું. અને જો બીજો કોઈ શિષ્ય આવો પરદો ચીતરતો હતો તે ઓરડીમાં કેમ જાણે રાત જ હોય તેમ તમામ બારી-બારણાં ચપોચપ બંધ કરેલાં રહેતાં અને એક દીવો સાધારણ રીતે બળતો રખાતો. પરદો ઓરડાની ભીંત આડે ખડો હતો; હજી તો ફક્ત રેખાંકન પૂરું થયું હતું, યોશિહિદે તદ્દન થાકી ગયેલા માણસની જેમ ઓશીકા પર એની કોણી ટેકવીને શાંતિથી ઊંઘી ગયો. પણ કલાકેય નહીં થયો હોય, ત્યાં તો ચેલાના કાનમાં શી ખબર કેવોયે નઠારો બબડાટ સંભળાવા લાગ્યો. 'જો હું ઊંઘતો હોઉં ત્યારે એને ઓરડીમાં આવવા દેવો નહીં.' એણે સહેજ ખમચાટ સાથે કહ્યું. 'ઓરડીમાં' એટલે કે એ જ્યાં પરદો ચીતરતો તો તે ઓરડીમાં.

૮

શરૂઆતમાં તો ફક્ત કશોક અવાજ હશે એમ લાગ્યું, પણ થોડી વારમાં ચોખ્ખા શબ્દો કાને પડ્યા, કેમ જાણે તણાતું માણસ પાણીમાં કણસતું ન હોય. 'શું....તું મને બોલાવે છે ? ક્યાં.... નરકમાં ? નરકની આગમાં.....કોણ એ ? આપશ્રીનો પરિચય ? આપશ્રીનું શુભ નામ ? કોણ તે હું જાણતો હોત તો.....'

ચેલાના રંગ મેળવતા હાથ આપમેળે થંભી ગયા : એને થયું કે ગુરુજીની ખાનગી બાજુ પર એની નજર પડી જાય છે. એણે ચિતારાના મોં પર નજર માંડી. કરચલીવાળો એ વહેરો ફીકોફસ હતો; એના પર પસીનાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝ્યાં હતાં, હોઠ સુકાયેલા હતા, ગણ્યાગાંઠ્યા દાંત દેખાડતું મોં ઉઘાડું ફટ હતું, જાણે હવા લેવા ઝાવાં નાંખતું ન હોય ! ને કેમ જાણે દોરીસંચારથી સળવળતું હોય તેવું પેલું શું હતું, અરે એમની જીભ કે ?

“કોણ તે હું જાણતો હોત તો... ઓહ, આપશ્રી છો ને ? મેં ધારેલું જ....! આપ મને મળવા પધાર્યા છો. એટલે કે મારે આવવાનું છે. મારે નરકે જવાનું છે !... મારી દીકરી નરકમાં મારી રાહ જુએ છે !”

તે પળે એક વિચિત્ર આછી છાયા પરદા પર ઊતરતી જણાઈ. ચેલો એવો તો છળી ગયો. અલબત એણે તરત જ ગુરુને જોર જોરથી ઢંઢોળ્યા, પણ યોશિહિદે હજીય ભયંકર સપનામાં જ સપડાયેલો હતો. એનો બબડાટ ચાલુ હતો. એમાંથી જાગવાની શકિત એનામાં દેખાતી નહોતી. એટલે ચેલાએ હામ ભીડીને પીંછીઓ ધોવાનું પાણી લઈ યોશિહિદેના મોં પર છાંટ્યું.

'એ રાહ જુએ છે. આ રથમાં બેસી જા. આ રથમાં ચડીને નરકમાં પહોંચી જા.' આવા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તો યોશિહિદેનો ઘાંટો બોદાઈ ગયો, જાણે એનું ગળું ઘોંટાતું ન હોય. ઘણી વારે એણે આંખો ખોલી. ત્રાસથી એ એવો તો રેબઝેબ થઈ ગયો હતો ! પછી અચાનક જાણે કોઈએ એના ડીલ પર સેંકડો સોયો ભોંકી ન હોય, તેમ એ છલાંગ મારીને ઊભો થઈ ગયો. શમણાંની બિહામણી ભૂતાવળ એની આંખો સામે તરવરતી હશે. એનો ચહેરો બેબાકળો દેખાતો હતો, એનું મોં અધખૂલું જ હતું, એ સૂનમૂન હવામાં જ એકીટશે તાકી રહ્યો હતો. પણ થોડીવારે એના હોશકોશ પાછા આવવા લાગ્યા. 'હવે મને ઠીક લાગે છે. તું જઈ શકે છે,' એણે કરડાકીથી કહ્યું, ચેલો ગયો ન હોત તો એ નક્કી એની ધૂળ ઝાટકી નાંખત, એટલે એ તો પળનાયે વિલંબ વિના ઓરડીમાંથી બહાર નીકળી ગયો. દિવસનું ધોળું હૂંફાળું અજવાળું ચેલાએ જોયું ત્યારે કેમ જાણે ખરાબ સપનામાંથી જાગતો હોય તેમ એનો જીવ પણ હેઠો બેઠો.

પણ આ જ કંઈ ખરાબ ઘટના નહોતી. એક મહિના પછી બીજા એક ચેલાને પછવાડેના ઓરડામાંથી તેડું આવ્યું. હંમેશની જેમ યોશિહિદે એની પીંછીઓ કરડતો દીવાને ઝાંખે અજવાળે બેઠો હતો. એ એકદમ એના ચેલા તરફ ફર્યો 'ફરી કપડાં કાઢી નાંખ તો.'

અગાઉ કેટલીયે વાર આવો હુકમ બજાવી ચૂકેલો એટલે ચેલાએ તરત હુકમ માથે ચડાવ્યો. પણ એ ચિતારાએ એને નખશિખ નાગો જોયો ત્યારે એનો ચહેરો વિચિત્ર રીતે વિકૃત થઈ ગયો. 'મારે જંજીરમાં જકડાયેલો માણસ જોવો છે. થોડો વખત હું કહું તેમ કર,' એણે હમદર્દીનો છાંટોયે બતાવ્યા વિના ટાઢાહિમ જેવા અવાજે કહ્યું, આ ચેલો હૃષ્ટપુષ્ટ માણસ હતો, ને એક કાળે એને પીંછી કરતાં તલવાર ફેરવવાનું સૂતરું લાગેલું, પરંતુ આ માગણીથી એને નવાઈ લાગી. પાછળથી એણે ઘણી વાર આ પ્રસંગ સંભારીને કહેલું કે 'મને થયું કે શું ગુરુજીનું માથું ભમી ગયું તો નથી ? મને મારી નાંખવા તો નહીં માંગતા હોય ?' પણ યોશિહિદે તો એને આનાકાની કરતો જોઈને ધીરજ ગુમાવી બેઠો અને ક્યાંકથી ખખડતી સાંકળ કાઢીને સામો આવી ગયો; પેલાને હા-ના કરવાનો મોકો મળે તે પહેલાં જ એના પર તૂટી પડ્યો ને એની પીઠ પર ચડી બેસીને એના હાથ પાછળ આમળી લીધા ને આખે શરીરે કચકચાવીને સાંકળ બાંધી લીધી. દરદ સહન થાય એવું નહોતું, કારણ પાછો એણે સાંકળનો છેડો પકડીને સાવ પાશવી રીતે એવો તો ઝટકો માર્યો કે ચેલો પડખાભેર ગબડી પડ્યો અને પછી ચત્તોપાટ પડ્યો રહ્યો.

૯

એના પોતાના જ વર્ણન પ્રમાણે એ ત્યાં દારૂનું પીપ આડું પાડી નાંખ્યું હોય તેમ પડ્યો રહ્યો. કારણ ચિતારાએ એના હાથપગ નિર્દય રીતે મચડીને બાંધી દીધા હતા, એટલે

ફક્ત એનું માથું જ એ આમતેમ ફેરવી શકતો હતો. એ જાડો હતો એટલે એનું લોહી ફરતું બંધ થયું ને એના ચહેરા પર ને ચામડી પર જ્યાં ત્યાં સપાટી પર ધસી આવ્યું. પણ આ બધાથી યોશિહિદેનું રૂવાંડું સરખું ન ફરક્યું. એ તો એ 'પીપડા'ની ચારે બાજુ ફરી ફરીને એક પછી એક રેખાચિત્રો દોરવા મંડ્યો. ચેલાની યાતનાનું આથી વધારે વર્ણન કરવાની જરૂર મને નથી લાગતી.

જો એક ઘટના ન બની હોત તો આ જુલમ લાંબો ચાલ્યો હોત. ચેલાને સદ્ભાગ્યે — કે પછી દુર્ભાગ્યે — કાળા તેલના પાતળા રેલા જેવું કશુંક ખૂણામાં પડેલી એક બરણી પાછળથી સરકી આવ્યું. શરૂઆતમાં તો એ તેલના રેલાની જેમ ધીમું ધીમું ખસતું હતું, પણ પછી તો એ જોતો જ રહ્યો ને સરસરાટ પેલું તો ચળકતું ચળકતું એના નાક સુધી આવી લાગ્યું, 'સાપ ! સાપ !' એણે ચીસાચીસ કરી મૂકી. એને લાગ્યું કે એના શરીરનું તમામ લોહી પલકમાં જ થીજી જશે. ને એમાં નવાઈ જેવું પણ શું હતું ? એકાદ પળ વધારે જાત તો એ સાપ લોઢાની જંજીરથી ચીરાઈ જતા એના માથાને એની લપકારા મારતી ઠંડીગાર જીભ વડે ચાટવા પણ મંડી ગયો હોત. હૈયાસૂનો યોશિહિદે પણ હવે તો ચમકી ગયો હોવો જોઈએ. એણે પીંછી પડતી મૂકીને વીજળીવેગે ચપ દઈને સાપને પૂંછડીએથી પકડી લૌધો ને ઊંધે માથે અધ્ધર કરી દીધો. સાપે ફેણ ઊંચી કરીને વીંટા વળી વળીને ઉપર ચડવા ફાંફાં માર્યા, પણ એ યોશિહિદેના હાથ સુધી પહોંચ્યો નહીં.

'તેં મારો લસરકો ચુકાવ્યો,' ખોટું લગાડીને ઠપકો આપતો હોય તેમ યોશિહિદે બોલ્યો અને ઓરડાને ખૂણે એક બરણીમાં સાપને છોડીને પછી કટાણે મોંએ પેલાની સાંકળ છોડી. એણે એને છોડ્યો એટલું જ, આભારનો એક શબ્દ પણ એ પીલાઈ ગયેલા માણસને સાંભળવા ન મળ્યો. 'ચેલાને સાપ કરડતો હોત તો કરડત તેમાં શું ? પણ આ તો લસરકો ચૂક્યો !' એમ વિચારીને યોશિહિદેને ગુસ્સો ચડ્યો હતો એમ દેખાતું હતું. પાછળથી એ લોકોએ સાંભળ્યું કે એ તો સાપને ત્યાં નમૂના તરીકે રાખતો જ હતો.

આ કિસ્સા પરથી તમને યોશિહિદેની ઘેલછાનો ને એની ભીષણ તન્મયતાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. ગમે તેમ હું એક બીજો ભયંકર અનુભવ વર્ણવી જ દઉં. એમાં એક તો ઊગીને ઊભો થતો ચેલો માંડમાંડ મરતો બચેલો. એની ઉંમર તે વખતે માંડ ૧૩ કે ૧૪ વર્ષની હશે. એનો ચહેરો છોકરી જેવો કૂમળો હતો ને વાને એ ગોરો હતો. એક રાતે એને અચાનક ગુરુજીની ઓરડીમાંથી તેડું આવ્યું. દીવાને અજવાળે એણે યોશિહિદેને કોઈક અજાણ્યા પંખીને ખવડાવતો જોયો. પંખી બિલાડી જેવડું મોટું મસ હતું. યોશિહિદેના હાથમાં લોહી નીંગળતો માંસનો કટકો હતો. એની આંખો મોટી, ગોળ ને પીળી હતી તે એના માથાની બંને બાજુ પીંછાં જેવા કાન ફૂટેલા દેખાતા હતા. એ બિલાડીને બહુ જ મળતું આવતું હતું.

૧૦

યોશિહિદેને એના કામમાં કોઈ માથું મારે તેનો કાયમ કંટાળો હતો. સાપના મામલામાં બનેલું તેમ એના ચેલાઓને પણ એની ઓરડીમાં શું છે ને શું નથી તેની કદીએ ખબર સરખી પડતી નહીં. એટલે કોઈ વાર ચાંદીનાં પાત્રો. તો કોઈ વાર ખોપરીઓ એવી તો ચિત્રવિચિત્ર ચીજો એના મેજ પર ગોઠવાયેલી જણાતી ને એ બધા નમૂનાને આધારે એ ચિત્રો ખેંચ્યે જતો. આ બધી વસ્તુઓ એણે ક્યાં રાખેલી તેની કોઈને ખબર પડતી નહીં. એવી અફવા ઊડેલી કે એને કોઈક જબરો યક્ષ દૈવી સહાય કરે છે તે આવા જ સંજોગોને કારણે.

એટલે પેલા ચેલાએ આવું અજાણ્યું પંખી મેજ પર જોયું ત્યારે પણ એણે તો ધારી લીધું કે એ તો 'નરકપરદા'ને માટે જરૂરી હશે માટે આણેલું હશે. એણે ચિતારાને નમન કરીને અદબભેર પૂછ્યું, 'શી આજ્ઞા છે ગુરુજી ?' યોશિહિદે કેમ જાણે એને સાંભળતો જ ન હોય તેમ એના રતૂંમડા હોઠ ચાટતો ને દાઢી ઝટકાવતો પેલા પંખી તરફ ફર્યો. 'આ પાળેલું નથી કે ?" આવું કહેતાં કહેતાં ચેલો એ કાનવાળા બિલ્લી જેવા પંખી સામે ભૂતને જોતો હોય એમ તાકી રહ્યો હતો. યોશિહિદેએ એની સામે ઘૂરકિયું કરીને જવાબ આપ્યો, 'શું ! આવું પંખી કોઈ દિવસ જોયું જ નથી ? રાજધાનીમાં રહેનારાની આ જ પંચાત. આ તો શિંગડિયું ઘુવડ છે. એક શિકારી મને બેત્રણ દિવસ પર આપી ગયો. પણ આના કરતાં વધારે નરમ પંખી ભાગ્યે જ જોવા મળે.'

આમ કહેતાં એણે હળવેથી હાથ ઊંચો કરીને પંખીની પીઠ પર ફેરવવા માંડ્યો. પંખી હમણાં જ માંસ ખાઈ રહ્યું હતું. ચિતારાએ હાથ તો ફેરવ્યો પણ તે ઊલટી દિશામાં. ઘુવડે એક ટૂંકી વેધક ચિચિયારી પાડી, મેજ પરથી ઊડ્યું, પંજા લાંબા કર્યા, અને ચેલાના ચહેરા પર તૂટી પડ્યું. ગભરાટના માર્યા ચેલાએ પોતાની બાંય ઊંચી કરીને મોં આડી ઢાલની જેમ ધરી. એમ ન કરત તો નક્કી એનો ચહેરો બુરી રીતે ઉઝરડાઈ ગયો હોત. બૂમો પાડતાં પાડતાં એણે ઘુવડને હાંકી કાઢવા એની બાંયોથી ઝપટ મારવા માંડી, પણ એ તો ચિચિયારીઓ પાડતું ગયું ને એની નબળાઈનો લાભ લઈને ફરી તૂટી પડ્યું. ગુરુની હાજરીનું ભાન ગુમાવીને એ છોકરો તો બાપડો બાવરો બાવરો થઈને એ સાંકડી ઓરડીમાં આમથી તેમ નાસભાગ કરવા માંડ્યો; ઊભા થઈને એણે ઘુવડનો હુમલો ખાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ને બેસીને એને હાંકી કાઢવાની મથામણ કરી. ભૂંડુંભખ પંખી એના શિકારને માથે ઘડીક ઊંચે તો ઘડીક નીચે ઝઝૂમવા લાગ્યું ને લાગ મળે કે તરત એની આંખો ખેંચી કાઢવા ચાંચો મારવા માંડ્યું. એની પાંખોની ઝૂડાઝૂડના કોલાહલ સાંભળીને સડતાં પાંદડાની બદબૂ કે ધોધના ઝંટકાવ જેવી અમાનુષી લાગણી થવા લાગી. એ લાગણી ત્રાસદાયક હતી, ઊલટી આવે તેવી. ચેલાને જાણે લાગ્યું કે ઝાંખો દીવો એ ચાંદાનું આછું અજવાળું છે અને એ ઓરડી એ કોઈ દૂર દૂરના પહાડની અપશુકનિયાળ બંધિયાર હવાના ખાબડામાં સબડતી કોઈ ખીણ છે.

પણ ચેલાને અંગેઅંગે જે ત્રાસત્રાસ વછૂટ્યો તે કાંઈ ફકત આ શિંગડિયા ઘુવડના હુમલાથી જ નહીં. એના માથાના વાળ ખડા થઈ ગયા તે તો ચિતારા યોશિહિદેને જોઈને. એ તો ટાઢે કલેજે આ બધી હોહા જોતો રહ્યો. અને પછી એના કાગળનું ભૂંગળું ધીમે ધીમે ખોલીને એણે તો નિરાંત જીવે આ છોકરી જેવા કિશોરને પેલું ભયંકર પંખી પીંખી ખાતું હતું તેનું સનેપાતિયું ચિત્ર દોરવા માંડ્યું.ચેલાએ આંખને ખૂણેથી નજર કરીને જ્યારે આ જોયું ત્યારે એ છેક જ અકથ્ય ત્રાસમાં ડૂબી ગયો, કારણ એને થઈ ગયું કે આ ચિતારાને ખાતર આજે તો હવે એના જાનનો જ ભોગ લેવાશે.

૧૧

આ કંઈ માની શકાય એવું નથી એમ તમે નહીં કહી શકો. યોશિહિદેએ જાણી જોઈને જ ચેલાને તે રાતે બોલાવેલો જેથી ઘુવડને તેના પર છોડીને એની બેબાકળી નાસભાગનું ચિત્ર દોરી શકાય. એટલે તો જ્યારે પેલા ચેલાએ એનો ગુરુ શું કરવા બેઠો હતો એ જોયું ત્યારે તમામ હિંમત હારી બેઠો ને બાંયોમાં માથું ઢાંકીને બધું જ ભાનસાન ખોઈને મોંમાં આવી તેવી મરણચીસો પાડતો પાડતો બારણાની બાજુના ખૂણામાં કોકડું વળીને ભરાઈ ગયો. એટલે યોશિહિદે સહેજ ઝુંઝલાઈને ઊભો થઈ ગયો. પણ તે જ વખતે ઘુવડની પાંખોના થપાટા વધી ગયા અને કશુંક ફાટતું હોય કે ફંગોટાતું હોય એવા ચોંકાવનારા અવાજો થવા લાગ્યા. પેલો ચેલો તો ધબકતી છાતી ક્યારે બંધ પડી જશે તેના ગભરાટમાં પડ્યો હતો તોયે આ સાંભળીને શું થયું તે જોવા આપમેળે જ એનાથી માથું ઊંચું થઈ ગયું. ઓરડી અમાસની મધરાત જેવી અંધારી ઘોર હતી ને એ અંધારું ચીરતા ચેલાઓને બોલાવવા માટેના યોશિહિદેના કર્કશ ઘાંટા સંભળાતા હતા.

તરત જ એક જણે દૂરથી 'આવ્યો જી' કરીને જવાબ વાળ્યો ને પળવારમાં તો એ દીવો લઈને દોડી આવ્યો. દીવાના ધુમાડીઘેરા અજવાળામાં એણે નજર કરી તો તિરપાઈવાળો દીવો ઊંધો પડી ગયો હતો અને ઘુવડ તેલમાં તરતી સાદડીઓ પર એની એક પાંખ વેદનાનું માર્યુ પછાડતું હતું. યોશિહિદે મેજની પાછળ અધૂકડો બેઠો હતો. એ ડઘાઈ ગયેલો દેખાતો હતો અને કાળા માથાના માનવી અક્ષરેય સમજે નહીં એવું કશુંક બબડતો હતો. આમાં જરાયે મીઠુંમરચું નથી ભભરાવ્યું. કાળોમેંશ જેવો એક સાપ સરસરાટ ઘુવડની આસપાસ એની ચૂડ જમાવતો હતો. ઘુવડની ડોક અને એક પાંખ એની ચૂડમાં સપડાઈ ગયાં હતાં એમ જણાતું હતું કે ચેલો કોકડું વળીને ખૂણે ભરાયો ત્યારે પેલી સાપવાળી બરણી ઊથલી પડેલી અને સાપ બહાર નીકળી આવેલો. ઘુવડ એના પર સહેજસાજ તરાપ મારવા ગયેલું, આ જ પેલા ખડખડાટ ને ઘોંઘાટનું કારણ હતું. બે ચેલાઓ એકમેકનું મોં તાકતા બાઘા બનીને ઠૂંઠાં જેવા ઊભા ઊભા ક્યાં સુધી તો આ ઘોર દૃશ્ય પર નજર ફેંકતા રહ્યા. પછી એકે શબ્દ બોલ્યા વિના એ લોકો યોશિહિદેને

જેમ તેમ નમન કરીને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા. તે પછી પેલા સાપનું ને ઘુવડનું શું થયું તેની કોઈનેય કશી ખબર ન પડી.

આવા તો બીજા ઘણા બનાવો બન્યા. એક વાત કહેવાનું હું ચૂકી ગયો; યોશિહિદેને પાનખરને આરંભે પરદો ચીતરવાની વરદી મળેલી. ત્યારથી માંડીને શિયાળો ઊતરતાં સુધી એના ચેલાઓ એના આવા બધા અઘોરી વર્તનથી સતત ધ્રૂજતા રહેતા, પણ શિયાળાની આખરે યોશિહિદે ચિત્રમાં ક્યાંક ગૂંચવાતો જણાયો. એની વર્તણૂક સાવ શનિશ્ચર જેવી થઈ ગઈ ને બોલે તે તો કુહાડાફાડ. ચિત્રનું રેખાંકન પોણા ભાગનું પતી ગયું પછી ક્યાંક ખોટકાઈ પડ્યું હતું. હકીકતે એ કદી પૂરું થાય તેવી કશી બારી જ જણાતી નહોતી.

પરદાનું કામ શાથી અટક્યું તેની કોઈનેય ખબર નહોતી અને કોનો દિ' ફર્યો હોય તે તપાસ કરવા જાય? અત્યાર સુધી તો ચેલાઓ જે કંઈ થયું તેનાથી ફફડતા હતા, તોયે એમની આંખો તો એની ઓરડી પર જ ચોંટેલી રહેતી, પણ હવે તો ગુરુજીથી હજાર હાથ છેટે રહેવામાં જ ખેરિયત માનતા.

૧૨

એટલે આ ગાળા વિશે કાંઈ ઝાઝું કહેવા જેવું નથી. પણ જો કંઈક કહેવું જ પડે તેમ હોય, તો એટલું કહી શકાય કે એ જક્કી ડોસલો કશાંક અગમ્ય કારણોસર વાતેવાતે આંસુ સારવા મંડી પડતો અને લોકો કહેતા કે આસપાસ કોઈ નથી એમ એને લાગે ત્યારે તો છૂટે મોંએ રડી પડતો પણ જણાયો હતો. દાખલા તરીકે, એક દિવસે એક ચેલો બગીચામાં કંઈક કામે ગયેલો. યોશિહિદે એક પગથી પર સૂનમૂન ઊભોઊભો આકાશ ભણી છલકાતી આંખે મીંટ માંડી રહ્યો હતો. અને આકાશમાં તો આવતી વસંતનાં એંધાણ વરતાવા માંડયાં હતાં. ચેલો તો એવો મુંઝાયો કે એક શબ્દ બોલ્યા વિના બિલ્લીપગે ત્યાંથી નાસી જ છૂટ્યો. સડેલા શબને નમૂના તરીકે વાપરનારો આ ઘમંડી માણસ છેક આમ નાના છોકરાની જેમ રડે તે કાંઈ સામાન્ય વાત તો ન જ કહેવાય?

ડાહ્યા માણસની તો અક્કલમાંયે ન ઊતરે એવા ઝનૂનથી યોશિહિદે જ્યારે પડદો ચીતરતો હતો. ત્યારે લોકોએ એ વાતની નોંધ લીધેલી કે એની દીકરી જાણે જીવન હારી બેઠી હોય એમ એનો ચહેરો પડી ગયેલો જણાતો હતો અને ઘણીવાર માંડમાંડ આંસું ખાળતી એમ લાગતું હતું. ઊજળી વાનના નરમ છોકરીની આવી દશા થાય છે ત્યારે એની આંખોનાં પોપચાં ભારે થઈ જાય છે, આંખની આસપાસ કાળાં કુંડાળાં દેખાવા માંડે છે ને એનો ચહેરો પહેલાં કરતાં પણ ઉદાસ દેખાય છે. પહેલાં તો લોક બોલતાં કે એને કોઈની પ્રેતની પીડા વળગી છે; કેટલાક એના બાપનો વાંક કાઢતા; પણ થોડા વખતમાં જ વાત ઊડી કે હોરિકાવાના રાજાસાહેબ એને વશ કરવા માંગે છે. પછી તો કેમ જાણે ઓચિંતા જ બધા એ છોકરીને ભૂલી ન ગયા હોય તેમ એને વિશેની તમામ વાતો બંધ પડી ગઈ.

તે જ દિવસની વાત છે. મોડી રાતે એકવાર હું મહેલના બાગની એક પગથી પરથી પસાર થતો હતો. ત્યાં અચાનક ક્યાંકથી યોશિહિદેનો વાંદરો ફૂટી નીકળ્યો ને મારા ઝભ્ભાની ચાળ જોરજોરથી ખેંચવા લાગ્યો. મને યાદ આવે છે: એ રાત હૂંફાળી હતી. ઉજળો ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો અને પ્લમનાં પુષ્પો કયારનાંયે મહેકવા મંડયાં હતાં. વાંદરાએ દાંતિયાં કર્યા એના નાકનું ટેરવું સંકોડયું અને કેમ જાણે એનુ ભેજું ચસકી ગયું હોય તેમ ચાંદનીમાં સાવ જંગલીની જેમ ચીસાચીસ કરવા મંડ્યો.મારો નવો ને નવો એ આમ ખેંચતો હતો એટલે મને તો ભારે ચીઢ ચઢી. એને લાત મારીને મેં ઝભ્ભો છોડાવ્યો ને હું ત્યાંથી જતો જ રહેતો હતો, પણ ત્યાં મને યાદ આવ્યું કે વાંદરાને આવી રીતે મારવાને કારણે તો પેલા સામુરાઈ પર કુંવરસાહેબની ખફામરજી ઊતરી પડી હતી. ઉપરાંત વાંદરાની વર્તણૂક પણ સાવ અસાધારણ લાગતી હતી. એટલે એ મને જે દિશામાં ખેંચતો હતો તે તરફ મેં દસબાર કદમ ભર્યા.

ત્યાં પગથી વળાંક ખાતી હતી ને તે જગ્યાએથી ચાંદરણામાં ઝાંખું ઊજળું સરવર જળ નજરે ચડતું હતું. ત્યાં જ નજીકના કોઈ ખંડમાં લોક લઢતાં હોય એવી ગડબડ મારે કાને પડી. તે સિવાય ચોમેર નીરવ શાંતિ હતી. એ કોલાહલ સાંભળીને હું થંભી ગયો. મને થયું કે કોઈ બદમાશો ઘૂસી આવ્યા લાગે છે. એટલે હું એમને સવાદ ચખાડવા બારણા તરફ આગળ વધ્યો.

૧૩

પણ વાંદરાને મારાં પગલાં બહુ ધીમાં લાગ્યાં હશે. અધીરાઈનો માર્યો એ મારી આસપાસ બેચાર ચક્કર મારીને કેમ જાણે એનું જ ગળું કોઈ દબાવતું ન હોય તેમ કિકિયારીઓ પાડવા મંડ્યો ને પછી તો ભોંય પરથી ઠેકડો મારીને મારે ખભે જ ચડી બેઠો. એના નહોરથી બચવા મેં માથું ઉછાળ્યું પણ એ તો ભોંયે ન પડી જવાય તે માટે મારી બાંયને ઝાડની જેમ વળગી પડ્યો. હું લથડિયું ખાઈ ગયો ને બારણા પર ધમ્ કરતોકને પછડાયો. એટલે તો પછી બિલ્લીપગલે જવાપણું રહ્યું જ નહીં. મેં તરત જ બારણું ખોલી નાંખ્યું. ઓરડો સાવ અંધારો હતો ત્યાં ચાંદનીનો ઉજાસ પણ નહોતો આવતો. હું અંદર ધૂસવા જ જતો હતો ત્યાં તો મારી આંખ સામેથી કશુંક દોડતું દોડતું પસાર થયું, આ શું? – કેમ જાણે ધનુષ પરથી છૂટી હોય તેમ સર્ર્ર્ કરતીકને એક છોકરી ખંડને સામે ખૂણેથી ધસી આવી. મારી સાથે ભટકાતાં ભટકાતાં માંડ બચી ને ખંડની બહાર ઊંમરે જ ફસડાઈ પડી. ધમણની જેમ એનો શ્વાસ ચાલતો હતો. એણે મારા મોં પર નજર માંઢી. હજીય એની આંખો કશોક ઓથાર જોતી હોય તેમ એ થરથર થરથર કાંપતી હતી.

શું કહેવાની જરૂર છે કે એ યુઝુકી હતી? તે રાતે એનાં રંગરૂપ કાંઈ જુદાં જ હતાં. એ કાચની પૂતળી જેવી લાગતી હતી. એની આંખો ચમકતી હતી, એના ગાલ લાલઘૂમ

હતાં. એનાં અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોમાં, એણે અગાઉ કદી નહોતું ખેંચ્યું તેવું ધ્યાન એ ખેંચી લેતી હતી. શું આ જ યોશિહિદેની ઘસાતી જતી દીકરી હતી? હું બારણાને અઢેલીને દૂધ જેવી ચાંદનીમાં નહાતી એની સુડોળ આકૃતિ સામે ઘગડીભર નીરખી રહ્યો. પછી જે દિશામાં કોઈકના બીધેલાં પગલાં શમી ગયાં હતાં તે દિશા ચીંધીને મેં એને આંખને ઈશારે જ પૂછ્યું. 'શું હતું ?'

પણ એણે તો ફકત હોઠ કરડ્યા, માથું ધુણાવ્યું અને અક્ષરેય બોલી નહીં. કશીક અસાધારણ ઘટનાથી એનાં ગાત્ર ગળી ગયાં હતાં. એટલે એના કાન પાસે મોં લઈ જઈને પૂછ્યું, 'કોણ હતું ?' પણ એ છોકરી તો તોયે માથું જ ધુણાવતી રહી. એની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ ચાલ્યાં ને એની લાંબી પાંપણો પર તોળાઈ રહ્યાં. એના દાંત એના હોઠ પર વધુ જોસથી ભીંસાઈ રહ્યા.

હું કાયમનો બુધ્ધુ તે બુધ્ધુ જ રહ્યો. કોઈ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી ન થાય ત્યાં સુધી મારા ભેજામાં ન ઊતરે તે ન ઊતરે. આને શું કહેવું તેની મને કશી ગમ ન પડી અને હું થોડી વાર એની છાતીના ધબકારા ગણતો ઊભો રહ્યો. પણ તે તો એટલા માટે કે મને લાગ્યું કે એને બહુ પૂછપરછ કરવી સારી નહીં.

આ બધું કેટલો વખત ચાલ્યું તેનું મને ધ્યાન નથી. છેવટે મેં પેલું ખુલ્લું જ રહી ગયેલું બારણું બંધ કર્યું. અને છોકરી તરફ નજર કરી. એનો શ્વાસ હવે કંઈક હેઠો બેઠો હતો, મેં એને જેટલી બને તેટલી વધુ નરમાશથી કહ્યું, 'તું હવે તારી ઓરડીમાં જ પાછી જાય તે સારું' એમ કહીને, મારે જે નહોતું જોવું જોઈતું તે જોવાઈ ગયું, જો કે મને જોનાર કોઈ ત્યાં કોઈ નહોતું તે છતાં મૂંઝારો અનુભવતો હું જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં જ પાછો ફર્યો. પણ હું દસેક કદમ પણ નહી ગયો હોઉં ત્યાં ફરી કોઈકે મારા ઝભ્ભાની ચાળ પકડી, આ વખતે કંઈક નરમાશથી. ચમકીને હું ઊભો રહી ગયો ને પાછળ નજર કરી. તમે શું ધારો છો, કોણ હશે? વાંદરો યોશિહિદે! એને ગળે સોનાની ઘંટડી રણઝણતી હતી. મનુષ્યની જેમ એણે બે હાથ જોડેલા હતા અને રહી રહીને મને નમન કરતો હતો!

૧૪

પંદરેક દિવસ પછી યોશિહિદે મહેલમાં આવ્યો અને હોરિકાવાના રાજાસાહેબ સાથે તરત જ મુલાકાત માંગી. એ જો કે હલકી વરણનો હતો, પણ એ પહેલેથી જ માનીતો હતો અને રાજાસાહેબ આમ તો કાંઈ ગમે તેને ઝટઝટ મુલાકાત આપતા નહીં. પણ યોશિહિદેને એમણે તરત જ મુલાકાત આપી. ચિતારાએ આવી ભક્તિપૂર્વક રાજાસાહેબને દંડવત પ્રણામ કર્યા અને પછી એના ઘોઘરા અવાજે બોલવા લાગ્યો :

'થોડા વખત પહેલાં આપશ્રીએ મને એક નરકપરદો બનાવવાની વરદી આપી હતી. રાતદિવસ જોયા વિના હું તે કામે લાગેલો છું. એમાં કોઈ કષ્ટ ઉઠાવવામાં મેં બાકી રાખી

નથી. હવે એનું ફળ જોઈ શકાય તેમ છે: રેખાંકનં લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે.'

'અભિનંદન ! મને સંતોષ છે.' રાજાસાહેબે કહ્યું. તો ખરું, પણ અચરજની વાત તો એ કે એમના અવાજમાં સચ્ચાઈનો રણકો નહોતો કે રસ પણ નહોતો વરતાતો.

'જી ના, અભિનંદનને તો હજી વાર કહેવાય,' આંખો ભોંય પર ખુતાડીને યોશિહિદેએ જવાબ વાળ્યો. કેમ જાણે એને ક્રોધ ન આવતો હોય. 'રેખાઓ દોરવાનું લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે, પણ એમાં એક ભાગ આવે છે, જે હવે મારાથી દોરી શકાતો નથી.'

'શું તું ઊઠીને એમ કહે છે કે એનો એક ભાગ ચીતરાતો નથી !'

'ના જી, મારા માલિક. હું પણ નમૂના વિના ન ચીતરી શકું. નમૂના વિના ચિત્રોમાં સચ્ચાઈ ન આવે. અને સચ્ચાઈ વિના ચીતર્યું શું કામનું ? એટલે નથી ચીતરી શકતો એમ જ કહેવું પડે.'

આ સાંભળીને રાજાસાહેબના ચહેરા પર એક ઘૂરકિયું કરતું સ્મિત ફરકી ગયું. 'એમ! ત્યારે નરકપરદો ચીતરવા માટે તારે સાક્ષાત્ નરક જોવું પડશે, કેમ ?'

'જી, મારા માલિક, થોડા વરસ પહેલાં એક મોટી આગ લાગેલી ત્યારે મને નરકની ઝાળોને મળતી ઝાળો તો જોવા મળેલી. મારા ચિત્રમાં જે ઝાળો ચીતરેલી છે તે તે આગ મેં જોયેલી તેને આધારે જ.'

'પણ ગુનેગારોનું શું ? અને તેં દારોગા પણ નથી જોયા ને, કે જોયા છે ?' રાજાસાહેબ કેમ જાણે યોશિહિદે શું કહેતો હોય તે સાંભળતા જ ન હોય તેમ બોલ્યા,

'મેં લોખંડી જંજીરોમાં પીલાતા માણસ જોયા છે, ભૂખાળવાં પંખીઓના હુમલા હેઠળ તડફડતા માનવીઓની મેં હૂબહૂ નકલ કરી છે. એટલે મેં રિબાતા ગુનેગારો નથી જોયા એમ તો હું ન કહી શકું. અને દારોગાઓને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો....' યોશિહિદેએ ચીતરી ચઢે તેવું હાસ્ય કરીને કહ્યું, 'મેં અનેક વાર મારાં સપનામાં એમને જોયા છે. ગાય ને ઘોડાના માથાવાળા, ત્રણ મોંવાળા ને છ હાથવાળા દૈત્યો, હાથે તાળીઓ પાડે પણ અવાજ ન નીકળે, ઊંડાં મૂંગામંતર ડાચાં— એ બધાં આવી આવીને મને રિબાવી ગયાં છે. હું એમને રોજ રાતે ને દિવસે પણ જોઉં છું, એમ કહું તો એમાં વધારે પડતું કશું પણ નથી. મારે જે ચીતરવું છે પણ ચીતરી શકાતું નથી એ નથી."

રાજાસાહેબ જરૂર અજાયબીથી હચમચી ગયા હોવા જોઈએ. કારણ એક આખી પળ તેઓ યોશિહિદે સામે ચીઢાયા હોય તેમ જોઈ રહ્યા ને પછી ભવાં ચઢાવીને બોલ્યા, "તારાથી શું નથી ચીતરી શકાતું ?"

૧૫

'ચિત્રની મધ્યમાં મારે આકાશમાંથી પડતો એક રથ ચીતરવો છે,' યોશિહિદેએ કહ્યું અને પહેલી જ વાર એણે રાજાસાહેબના ચહેરા પર એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી જ્યારે જ્યારે

યોશિહિદેને મેં ચિત્રોની વાત કરતો સાંભળ્યો છે, ત્યારે ત્યારે મને કાયમ એ ભેજાંગેપ લાગ્યો છે. 'રથમાં એક સુંદર રાજઘરાણાની લલના વીખરાયલે વાળે એ ભભૂકતી આગમાં તરફડે છે. એનું વદનકમળ ધુમાડામાં કજળી ગયું છે ને એની ભ્રમરો તણાઈ ગઈ છે; એ રથની છત પર આંખો માંડી રહી છે. વાંસના પરદાને ઝાલવા જતાં એ ઉપરથી વરસતા તણખા આડો હાથ ધરે છે. અને દસવીસ શિકારી પક્ષીઓ રથ ફરતાં ચિચિયારીઓ નાંખતાં ચકરાવા મારે છે. આહ, એ રથની સુંદરી ! હું કદાચ એને ચીતરી નહીં શકું.'

'અચ્છા, બીજું કાંઈ ?'

કોઈક કારણસર યોશિહિદેને આ બાબતમાં પાણી ચઢાવવામાં રાજાસાહેબને કંઈક વિચિત્ર મઝા પડતી લાગતી હતી. પણ ચિતારાના રાતા હોઠ તો એને તાવ ચડ્યો હોય તેમ ફફડતા હતા અને એ બોલતો હતો તે કેમ જાણે સનેપાતમાં જ બોલતો હોય એવું લાગતું. 'ના' એણે ફરી કહ્યું. 'મારાથી એ નહીં ચીતરી શકાય.' પછી એકદમ એ લગભગ હાઉક કરી ઊઠયો, 'મારે માટે એક રથ બાળો. આપનાથી થઈ શકે તો....'

રાજાસાહેબના મોં પર વાદળું ફરી વળ્યું. પછી તેઓ સાંભળનારા ચમકી જાય તે રીતે ઓચિંતા જ ખડખડ હસી પડયા. 'તારી જેવી ઈચ્છા ચે તેવું જ હું કરીશ જા,' એમણે કહ્યું. એમનો કંઠ એમના અટ્ટહાસના આવેશથી રૂંધાતો હતો. 'અને એ શક્ય છે કે અશક્ય એ વાત જરાયે મુદ્દાની નથી.'

મેં જ્યારે આ સાંભળ્યું ત્યારે મારે અંગે અંગે એક અજબ જાતનાં શીત છૂટ્યાં, કદાચ એ આગમનાં એંધાણ હશે. રાજાસાહેબે પણ કેમ જાણે યોશિહિદેની ઘેલછાનો ચેપ લાગતો જતો હોય તેમ એમનું પણ સ્વરૂપ બદલાવા માંડ્યું અને એમના હોઠ પર સફેદ ફીણ વળવા માંડ્યાં,ને એમની આંખોમાં વીજળીના લપકારા જેવું ઝનૂન ઝળકવા લાગ્યું. તેઓ એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને પછી અને પછી એક જબ્બર અટ્ટહાસ એમના ગળામાંથી ફાટી નીકળ્યું. 'હું તારે માટે એક રથ બાળીશ જા. અને એમાં અદ્ભુત સુંદર લલના રાજ-રાણીની વેશભૂષા સજેલી બેઠી હશે.ભભૂકતી જ્વાળાઓ અને કાળીમેંશ ધુમાડી વચ્ચે એ સ્ત્રી દર્દનાક મોતને ભેટશે. એવા ગજબનાક દૃશ્યને ચિત્રમાં ઝડપી લેવાનો જેને વિચાર આવ્યો તે ચિતારો અવશ્ય જાપાનનો સહુથી મહાન ચિતારો થશે. હું એની પ્રશંસા કરીશ. ઓહ, પ્રશંસા કરતાં થાકીશ નહીં !'

રાજાસાહેબના શબ્દો સાણભળીને યોશિહિદેનો ચહેરો ધોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો અને એને શ્વાસ લેવાની મુસીબત પડતી હોય તેમ એના હોઠ કમકમી ઊઠ્યા. પણ થોડી જ વારમાં એનું શરીર ઢીલું પડ્યું ને બેય હાથ ભોંયે અડાડીને એણે નમ્રતાથી ઝૂકીઝકીને પ્રણામ કર્યા. 'ભાગ્યની બલિહારી.' એ બોલ્યો. પણ એવા તો ધીમા અવાજે કે ભાગ્યે જ કોઈ એના શબ્દો સાંભળી શકે. કદાચ આનું કારણ એ હશે કે રાજાસાહેબના શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે જ એની આંખ સામે એની યોજનાની દાનવતા હાજરાહજૂર થઈ હશે. મારી જિંદગીમાં તે એક જ વાર મને યોશિહિદે પર દયા છૂટી.

૧૬

બે કે ત્રણ દિવસ પછી રાજાસાહેબે યોશિહિદેને કહેવડાવ્યું કે હવે તેઓશ્રી પોતાનું વચન પાળવા તૈયાર હતા. અલબત રથ કાંઈ હોરિકાવામાં તો નહોતો જ બાળવાનો. રાજધાનીથી બહાર એક ગામઠી વાડી હતી, જેને આમજનતા યુકિગે નામે ઓળખતા. અગાઉ એમાં રાજાસાહેબનાં બહેનસાહેબ રહેતાં હતાં, પણ હાલ તો ઘણાં વરસોથી એ આવાવરુ જ પડી હતી, એનો વિશાળ બગીચો જંગલની જેમ વધી ગયો હતો. એ વાડીને આમ પડી મૂકવાનાં લોકજીભે તો તરેહતરેહનાં કારણ કહેવાતાં : દાખલા તરીકે, લોક તો માનતા કે અમાસની અંધારી રાતે રાજાસાહેબનાં મરણ પામેલાં બહેન લાલચટક ચૂંદડી, ઓઢીને હજીય એ વાડીની પગથીઓ પર ભમવા આવે છે ને એના તો પગ પણ જમીનને નથી અડતા ! વાડી વચ્ચે આવેલો મહેલ દિવસેય ખાવા ધાતો જણાય. ત્યાં રાતે તો પૂછવું જ શું ? નજરે નહીં ચડનારા ઝરણાંનો ખળખળ અવાજ અને તારોડિયા અજવાળે ઊડાઊડ કરતાં જળચર પંખીઓના અંધારે રાક્ષસી કદ ધારણ કરતા ઓળાઓ, એ બધું મળીને વાડી અંધારિયા ઓથાર જેવી લાગતી.

બનવાકાળ તે, એ રાત પણ અમાસની કાળીમેંશ રાત હતી. તેલ પૂરેલા દીવાનાં. હાલમડોલ અજવાળાં રાજાસાહેબના પીતાંબર અને ભરત ભરેલા કિરમજી ડગલા પર ચળકાટ પાથરતાં હતાં. ગૂંથેલા ઘાસની રેશમી ભરત ભરેલી ઝૂલદાર ગાદી વરંડા પર બિછાવી હતી. તેના પર તેઓથી બિરાજમાન હતા. તેઓને અડખેપડખે ને આગળપાછળ પાંચ-છ ચુનંદા પાસવાનો 'જી જી' કરતા ખડે પગે ઊભા જ હતા તે કહેવાની તો જરૂર જ નથી માનતો. પણ તેમાં એક માણસની પસંદગી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. એ એક જબરો તગડો સામુરાઈ હતો. એણે મિચિનોકુની લડાઈમાં ભૂખ શમાવવા મનુષ્યનું માંસ ખાધું હતું અને લોક કહેતાં કે ત્યારથી એના શરીરમાં એવું કૌવત આવ્યું હતું કે જીવતા હરણનાં શિંગડાં બે હાથે ઝાલીને દાતણની ચીરની જેમ એના ફાડિયાં કરી નાંખતો. એની કમરે લટકતી લાંબી તલવાર શિકારી પંખીની પૂંછડીની જેમ એની પીઠ પાછળ અણી દેખાડતી હતી.વરંડાની નીચે જ એ ખડો હતો, કોઈની દેન હતી કે એને ભૂલીને કંઈ પણ કરે ? આખા દૃશ્ય પર દીવડાની ઝબૂકતી જ્યોતો ઘડીક પ્રકાશ પાથરતી હતી. અમારા બધાંની ઉપર એવી તો ભેંકાર ભયત્રસ્તતા છવાઈ ગઈ હતી કે અમે સપનું જોઈએ છીએ કે જાણીએ છીએ તેનીયે ચૂંટી ખણીને ખાતરી કરવી પડે.

માણસો રથ તાણીને બગીચામાં લઈ આવ્યા હતા. ત્યાં જ રથ ખડો હતો, એનું ભારેખમ છત્ર જાણે કે અંધકારને ભારે મારતું હતું. એને બળદ જોડેલા નહોતા અને એટલે એનું કાળું ઝૂંસરું આડાં પર ટેકવેલું હતું. અમે એ સોનામઢેલા રથને તારાની જેમ ચમકતો જોયો ત્યારે એ વસંતની રાતે પણ અમારે ડીલે ટાઢનું લખલખિયું આવી ગયું. રથના માફાને જરીની કિનારીવાળા ઘેરા ભૂરા પરદાથી ચપોચપ ઢાંકી દીધેલો હતો, એટલે અંદર

શું હતું તે સહેજે જોઈ શકાતું નહોતું. એની આજુબાજુ મશાલચીઓ ઊભા હતા. એમને એક જ ફિકર જણાતી હતી કે ક્યાંક મશાલની ધૂણી રાજાસાહેબ જે વરાડા તરફ બેઠા હતા તે તરફ પવનથી ન તણાઈ જાય. બાકી તો કશાક હુકમની રાહ જોતા ખડે પગે ઊભા હતા.

યોશિહિદે વરંડાની સામે થોડે દૂર ઘૂંટણભેર બેઠો હતો. રોજ કરતાં પણ આજે એ વધુ ઠીંગણો ને બેડોળ લાગતો હતો. તારાથી ઊભરાતું આકાશ કેમ જાણે એને ગૂંગળાવતું હતું. એની પાછળ બેઠેલો માણસ નક્કી એનો કોઈ ચેલો જ હશે. એ બે જણા મારાથી થોડેક દૂર હતા અને વરંડાની નીચે બેઠેલા હતા એટલે હું એમનાં કપડાંના રંગ વિશે ખાતરીથી કહી શકતો નથી.

૧૭

લગભગ મધરાત થવા આવી હશે. ઝરણાંને ચૂડમાં લઈને આળોટતો અંધકાર અમારા શ્વાસોચ્છ્વાસની સામે પણ કેમ જાણે એના કાળા ડોળા તતડાવી રહ્યો હતો. એની વચ્ચે મધરાતના પવનનો સહેજસાજ સંચાર વરતાતો હતો ને એથી પેલી દેવદારની મશાલોની મેંશભરી ગંધને અમારાં નાક પકડી શકતાં હતાં. થોડી વાર સુધી તો રાજાસાહેબ ચૂપચાપ આ બધો તાલ નીરખી રહ્યા, એમની પાંપણ પણ ફરકતી નહોતી. તરત જ તેઓ સહેજ આગળ ખસ્યા અને તીખે અવાજે બૂમ પાડી, 'યોશિહિદે !'

પેલાએ કંઈક જવાબ તો આપ્યો જ હશે. જો કે મારે કાને જે પડ્યું તે તો શબ્દ કરતાં કણસવાના અવાજ જેવું વધારે લાગ્યું.

'યોશિહિદે, આજે રાત્રે તારી વિનંતી અનુસાર હું તારા લાભાર્થે આ રથ બાળવાનો છું.'

રાજાસાહેબે એમની ચોગરદમ ઊભેલા લોકો પર એક અછડતી નજર ફેંકી અને તેમાંના એકબે જણ સામે મરમમાં મલકાયા એવો ભાસ થયો, જો કે એ કદાચ મારી કલ્પનાનો તુક્કો જ હોય. યોશિહિદેએ ભયથી કાંપતું ડોકું ઊંચું કર્યું ને વરંડા પર આંખો ઠેરવી, પણ એના મોંમાંથી કરફેય નીકળ્યો નહીં ને એ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી જરાયે ખસ્યો નહીં.

'જો. પેલો એ જ રથ છે જે હું કાયમથી વાપરતો આવ્યો છું. તું એને ઓળખી શકે છે કે નથી ઓળખી શકતો ? હું એને આજે અગ્નિમાં સ્વાહા કરીને તને સાક્ષાત્ ભડકે બળતા નરકનાં દર્શન કરાવવાનો છું.'

ફરી પાછા રાજાસાહેબ અટક્યા ને એમના પાસવાનો તરફ આંખ મટકાવી. અચાનક એમનો સ્વર કરડો થઈ ગયો. 'એ રથમાં મારી આડથી એક દુરાચારિણી સ્ત્રીને બાંધેલી છે. એટલે જ્યારે આ રથ ભડકે બળશે ત્યારે એ પાપિણીનું માંસ એમાં શેકાશે, એનાં હાડકાં લાકડાંની જેમ બળશે ને. એ અસહ્ય યાતનાથી માથાં પટકી પટકીને મરશે. તારા

પરદાને સંપૂર્ણ કરવા માટે તને ફરી કોઈ દિવસ આવો નમૂનો શોધ્યો નહીં જડે. જોજે, એ સંગેમરમર જેવી ગૌર ત્વચા આગમાં લાલચોળ થાય ત્યારે તું ક્યાંક આંખ મીંચી ના દેતો. એની કાળી નાગિણી જેવી કેશવેણી તણખાના ફુવારા વચ્ચે નાચી ઊઠે ત્યારે તું ક્યાંક ધ્યાન ચૂકી ન જતો.'

રાજાસાહેબ ત્રીજી વાર બોલતાં બોલતાં અટકી ગયા. એમના મનમાં શા વિચારો ઘોળાતા હતા તે તો હું નથી જાણતો. પણ એમના ખભા મૂંગા અટ્ટહાસથી ખળખળતા હતા તે હું જોઈ શકતો હતો 'ભાવિ પેઢીઓ કોઈ કાળેય આવું દૃશ્ય જોવા નહી પામે. હું આજે એ અહીં બેઠો જોઈશ. ચલો, ચલો, પરદા ઊંચા કરી દો અને અંદર બિરાજેલી સુંદરીનુ યોશિહિદેને અવલોકન કરી લેવા દો.'

માલિકનો શબ્દ પડતાં બરાબર એક પાસવાન એક હાથમાં મશાલ ઊંચી ધરી રાખીને સીધો જ રથ પાસે પહોંચી અને એના છૂટા હાથે પરદા ઊંચા ચડાવી દીધા. એની લબકારા મારતી મશાલ તીણી કડેડાટી બોલાવતી બળતી હતી. એના અજવાળાથી રથની બેઠકનો સાંકડો ભાગ ઝળહળી ઊઠ્યો. ગાદી પર એક સ્ત્રી બેઠી હતી, નિષ્ઠુર જંજીરોથી એને કચકચાવીને જકડેલી હતી. એ કોણ હતી ? ઓહ, આવું તે હોય ! રાજરાણીને શોભે તેવું ભભકદાર સોનેરી જરીકસબનું પટોળું એણે પહેરેલું હતું; એની કાળી નાગિણી જેવી કેશવેણી લોભામણી લટોમાં છૂટી વેરાયેલી હતી અને છેક રથની બેઠકને અડતી હતી. હીરાજડિત સોનાના ઝકઝમાળ ચાક એના વાળમાં જુદેજુદે મોહક વળાંકે ભરવેલા હતા, પરંતુ એના મોં પર પાટા બાંધેલા હતા. એ જ નાનકડો નાજુક દેહ, એ જ વિનમ્રતાથી લળી પડતી અંગભંગી-ફક્ત પકડાં જુદાં હતાં. એટલું જ— એ હતી યુઝુકી. મારા મોંમાંથી સરી જતી ચીસને મેં બળેબળે ઝાલી રાખી ને દિલમાં દાટી દીધી.

તે જ વખતે મારી સામે ઊભેલો પેલો તગડો સામુરાઈ એકદમ સાબદો થઈ ગયો ને એણે તલવાર પર હાથ નાંખ્યો.

એ ડોળા કાઢીને જોતો હતો તે યોશિહિદે સામે જ હશે.ચોંકીને મેં ચિતારા ભણી નજર કરી. પોતાની આંખ સામે એ જ જોતો હતો તેનાથી એ અર્ધબેભાન જેવો બની ગયેલો લાગ્યો. અચાનક એ ઊછળ્યો ને બે હાથ ફેલાવીને, તમામ ભાનસાન ભૂલીને એણે રથ તરફ દોટ કાઢી. કમનસીબે, હું આગળ કહી ગયો તેમ, એ મારાથી થોડો છેટે પડછાયામાં હતો એટલે તે વખતે તો એના ચહેરાના હાવભાવ હું કાંઈ જોઈ શક્યો નહીં. પણ તે તો તેટલી પળ પૂરતું જ, કારણ પછી તો તરત મેં જોયું કે એનો ચહેરો તદ્દન ધોળો ફક થઈ ગયો હતો, જાણે એનું તમામ લોહી ઊડી ગયું ન હોય. એનું આખું શરીર અંધારાને ફાડતું અમારી આંખો આગળના અરધાપરધા ઉજાસમાં તડફડતું હતું, કેમ જાણે કોઈ અદીઠ શક્તિએ એને ભોંય પરથી અધ્ધર ઝાલી રાખ્યો ન હોય. પછી રાજાસાહેબે 'આગ લગાવ'નું ફરમાન કર્યું કે તરત જ રથ અને અંદર બેઠેલી બાળા એમના પર ફેંકાતી મશાલોના આકરા તેજમાં નાહી ગયાં ને ભડભડ પેટવા લાગ્યાં.

૧૮

અમે જોતા જ રહ્યા ને લાયના ભડકા રથની ચોમેર વીંટળાઈ વળ્યા. રથના છત્રને ખૂણેથી શોભા માટે ઝૂલતા રેશમના જાંબલી તોરા કેમ જાણે પવનમાં સૂસવાતા હોય તેમ ફરફરવા લાગ્યા, જ્યારે એની હેઠળથી રાખોડિયો ધુમાડો મધરાતની કાળી છાતી પર કોઢની જેમ ફેલાવા લાગ્યો. એવી બિહામણી હતી એ આગ ! વાંસની ગૂંથણીઓ, પરદા, છત્ર પર ચોઢેલું ધાતુનું નકશીકામ, તમામ એ ભભૂકતા તણખાના કુંડમાં કૂદીકૂદીને હોમાવા લાગ્યું. આગની હજાર હજાર જીભો પરદાને ફૂંકીને રથને ચાટવા લાગી. ખભેખભો મિલાવીને આકાશમાં ચઢવા માંડેલી આ જ્વાળાઓ જાણે કે સૂર્યમાંથી પૃથ્વી પર તૂટી પડેલી બળબળતી ઉલ્કા જેવી ભાસતી હતી. પહેલાં તો મેં બેળેબેળે મારા દિલમાંથી ફૂટી નીકળતી ચીસને દિલમાં ધરબી દીધી હતી, પણ હવે તો મારા દિલનો ઊભરો દુમાઈ ઘોંટાઈને મારા ગળામાં સજ્જડ ડૂચાની જેમ ઠૂંસાઈ ગયો હતો; મોં વકાસીને હું એ નરાતાર ત્રાસ ઉપજાવતો દેખાવ ફાટી આંખે જોઈ જ રહ્યો ને કશું જ કરી ન શક્યો, કશું જ નહીં. પણ પેલો બાપ જેવો બાપ – યોશિહિદે........

એના ચહેરાની એકેએક રેખા હજી સુધી મારાથી ભુલાતી નથી. એણે બેહોશ થઈને રથ તરફ દોટ તો કાઢી હતી, પણ જ્યારે આગ ફાટી નીકળી ત્યારે એ ત્યાંનો ત્યાં થીજી ગયો ને હાથ પહોળા કરીને વીંધી નાંખતી આંખો તગતગાવતો એ રથને ભરખી રહેલાં ધૂણી ને આગ સામે તે એકીટશે દેખતો જ રહી ગયો ! એની આંખો એ આગ ભણી એવી તો જોસથી ટકટકી માંડી રહી હતી કે એમ જ લાગતું હતું કે હમણાં એ પોતે જ જાણે એમાં ખેંચાઈને હોમાઈ જવાનો. આગને ભડકે એના ચહેરાની એકેએક કરચલી ગણી શકાય તેમ હતું ને એના માથાનો એકેએક વાળ દેખી શકાતો હતો. એના ફાટી ગયેલા ડોળા પર, એના ખેંચાઈને બેડોળ થઈ ગયેલા હોઠપર, એના ફટ્ફટ્ ફરકતા ગાલના સ્નાયુઓ પર, એના કાળજામાં તાંડવ મચાવી રહેલો હાયકારો બીક ને હબક સાફ અંકાઈ ગયાં હતાં. કહ્યા કહેવાય નહીં તેવા કાળા કામના ગુનાસર પકડાયેલા ડાકુને શિરચ્છેદની સજા માટે 'દશ રાજાઓના દરબાર'માં ઢસરડીને લઈ જતા હોય ત્યારે તેનો ચહેરો પણ આનાથી વધારે દર્દનાક નહીં દેખાતો હોય. પેલા પહાડ જેવા સામુરાઈના મોં પરથી પણ રંગ ઊડી ગયો ને એ પણ હોરિકાવાના માલિકની સામે બેબાકળી આંખે તાકી રહ્યો.

પણ તેઓ તો રથ પર ખૂંતેલી નજરનું મટકું પણ માર્યા વિના ફકત એમના હોઠ કરડતા રહ્યા અને થોડી થોડી વારે નઠારું હાસ્ય કરતા રહ્યા. એ રથ અને એમાં બેઠેલી છોકરી વિશે, મને માફ કરજો, મેં આ આંખે જે જોયું છે તે બધું તો કહેતા, મારી જીભ ઊપડે તેમ નથી. મારી છાતી જ ના ચાલે. એનું ઊજળી ફૂલપાંદડી શું મુખડું ધુમાડામાં ગૂંગળાતું, આકાશ સામે પલકો પાથરી રહ્યું હતું. એના છૂટા વાળ ધુમાડામાં ફરકતા હતા. ને એનું કેરીભાતનું પટોળું – કેટલું સુંદર મઝાનું હતું એ બધું ! ને કેવો ખોફનાક દેખાવ ! પણ જ્યારે મધરાતનો પવન પડી ગયો અને ધુમાડો પેલી બાજુએ ખેંચાવા લાગ્યો. જ્યાં રાતીચોળ ઝાળો પર સોનાની રજ વેરાતી જણાતી હતીઃ ને જ્યારે એ કૂમળી કળી જેવી છોકરીને અમે એના મોંએ બંધાયેલા પાટા કરડતી જોઈ, ને જાણે જંજીરો જેવી જંજીરો પણ હવે તો તૂટ્યા વિના નહીં રહે એવા જબરા આમળા ખાતી ને આમથી તેમ પછડાટા મારતી જોઈ, ત્યારે મને તો શું પણ પેલા પહાડ જેવા સામુરાઈને પણ થયું કે અમે ખરેખર જ શું સાક્ષાત્ નરકનાં દર્શન કરતા હતા ? અને અમારા શરીરના માંસ પર જાણે ગરોળીઓ દોડવા લાગી.

ત્યાર બાદ ફરી અમને લાગ્યું કે જાણે મધરાતનો વાયરો પાછો બગીચાના ઝાડની ટોચો પર ખખડી ઊઠ્યો. એ ખખડાટ અમારા પાથા પરથી પસાર થયો ને તરત જ કશુંક કાળું કાળું, જે ભોંયને અડતું કે આકાશમાંયે ઊડતું નહોતું, તે દડાની જેમ ઠેકતું ઠેકતું, મહેલના છાપરાની પાંખ પરથી એ ભડભડ બળતા રથમાં છલાંગ મારીને કૂદી પડ્યું. બળીને રાખોડો થવા માંડેલી વાંસની ગૂથણી સોંસરવો, સિંદૂરથી લપેડાયેલો, એ રથમાં પડ્યો અને એ પછાડા ખાતી છોકરીને બે હાથની બાથ ભરીને એ ધુમાડાને ઊભો ચીરતી લાંબીને તીણી ચીસો નાંખવા લાગ્યો. રેશમી કપડું ફાટતાં થાય એવો એ ચીસોનો અવાજ હતો. એણે બે કે ત્રણ ચીસ નાંખી હશે અને પછી તો અમે બધા જ સુધબુધ ગુમાવીને એકસામટા હાહાકાર કરી ઊઠ્યા. જ્વાળાના પારદર્શક પરદાની આરપાર છોકરીના ખભે વળગેલો હતો યોશિહિદે, વાંદરો યોશિહિદે જેને પાછળ મહેલમાં બાંધી રાખવામાં આવેલો.

૧૯

પણ અમે એને એકાદ પળ બે પળ જોયો ન જોયો ત્યાં તો, બદામી પરદા પર ચોઢેલા સોનાના વરખ જેવા તણખા આકાશ ભણી ઊંચે ચઢ્યા, વાંદરા ને યુઝુકી પર ધુમાડાની કાળી પછેડી ઢંકાઈ ગઈ અને રથ કડાકા બોલાવતો એમાં બળીને રાખ થઈ ગયો.આગનો એ કેવો ખૂંખાર મિનારો હતો – આંખો આંજી નાંખતા એના ભડકા ખુદ આસમાનના જિગરમાં ખંજર હુલાવતા હતા.

એ મિનારાની સામે યોશિહિદે ભોંયમાં ખોડાઈ ગયો હતો. પછી આંખો તો કહ્યુમ નહોતી કરતી. પણ એ જ યોશિહિદેના ચહેરાં પર, જે ચહેરો હજી તો ઘડી પહેલાં નરકની યાતનાઓમાં તરફડતો દેખ્યો હતો, તે જ ચહેરા પર વર્ણવી ન શકાય એવી બેહદ ખુશીની લહેરખી ફરી વળી અને ખુદ રાજાસાહેબની હાજરીનેય વિસારે પાડીને એ તો હાથ જોડીને બસ નીરખી જ રહ્યો, નીરખી જ રહ્યો. કેમ જાણે એ દોજખની આગમાં જેને એ બળી મરતી જોતો હતો તે એની પંડની સગી દીકરી હોય જ નહીં ! અને કેમ જાણે એ અગ્નિના ભભકદાર રંગો જોઈને યાતનામાં પીડાતી સુંદરીની દેહવલ્લી નિહાળીને એ આનંદમાં વિભોર થઈ ગયો !

મન પર સહુથી ઊંડું કોતરાઈ જાય એવું જ હતું તે એ નહીં કે આ માણસ એની દીકરીને લહેરથી મસ્તી જોતો હતો. એ તો કંઈક બીજી જ ચીજ હતી. સનેપાતમાં દેખેલા વિકરાળ સિંહની ત્રાડ જેવી કશીક અમાનુષી કઠોરતા એના ચહેરા પર જડાયેલી હતી. આગથી ચમકીને જાગી ઊઠેલાં પંખીઓનાં ટોળેટોળાં કલબકોર કરીને ચોમેર ઊડાઊડ કરતાં હતાં તેની છાયાઓ, શી ખબર મારી કલ્પના જ હોય, પણ યોશિહિદેના માથા પાસે વધુ ગાઢ લાગતી હતી. કદાચ એ આતમવિહોણા પંખીઓની આંખે એ માણસના માથાની આસપાસ કોઈક નારકી સિદ્ધિનું તેજકુંડાળું દેખાતું હોય. એ પંખીઓ જેવાં પંખીઓ એના તરફ આદરથી ખેંચાતાં હતાં, તો અમારાં નાંચીજ નોકરોનાં દિલ તો એ ચિતારાને જોઈને એક વિચિત્ર દહેશતભરી લાગણીથી ઝૂકી જ જતાં હતાં. અમે અંદરખાને તો કાંપતા હતા, અમારા શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયા હતા. જાણે સાક્ષાત્ બુદ્ધ ભગવાન સામે પ્રકટ થયા હોય એમ અમે એની સામે બસ જોઈ જ રહ્યા હતા. વાતાવરણને ભરી દેતા એ આગના સૂસવાટા અને એમાં જેનું દિલ જકડાઈ ગયું છે તેવો ત્યાં સ્તબ્ધ ઊભેલો યોશિહિદે – અમારાં દિલ અતિશય ડઘાઈગયાં અને એ દૃશ્ય જોઈને એક તીખો રોમાંચ અમે અનુભવ્યો. કેવળ એક રાજાસાહેબ વરંડા પર બેઠા રહ્યા, કેમ જાણે એ જુદી જ માટીના ઘડેલા હતા. એમના ચહેરાની સુરખી ઊડી ગઈ, એમના હોઠને ખૂણે ફીણના ગોટા વળવા માંડ્યા, એમના જાંબલી ડગલાને ઘૂંટણ પાસે બેય હાથે જકડી લીધો અને કોઈ તરસ્યા જાનવરની જેમ હાંફવા લાગ્યા...

૨૦

વાયરે વાત ઊડી કે રાજાસાહેબે તે રાતે યુકીગે વાડીમાં એક રથ બાળ્યો હતો. જો કે અલબત્ત કોઈએ કશું જ કહ્યું નહોતું અને લોકો ભાતભાતના મત બાંધવા માંડ્યાં ને કાનાફૂસી કરવા લાગ્યા. સહુથી પહેલી ને સહુથી ઝાઝી ફેલાયેલી અફવા તો જાણે એ હતી કે એમણે યોશિહિદેની દીકરીને પ્રેમમાં હતાશાં મળતાં જીવતી બાળી મૂકી. પરંતુ એ વાતમાં કશી જ શંકા નથી કે રાજાસાહેબનો હેતું તો નરકપરદો ચીતરનાર ચિતારાને એની વિકૃત મનોદશા બદલ બરાબરની સજા આપવાનો જ હતો, પછી તે માટે જોઈએ તો એકાદ જાન લેવોયે પડે, તેમાં શું ? હકીકતે, ખુદ રાજાસાહેબે પોતે જ મને આમ કહ્યું છે.

પછી બીજી જે વાત ચાલી તે હતી પેલા યોશિહિદેના પથરા જેવા નિષ્ઠુર હૈયાની, સગી દીકરીને આંખો સામે બળી મરતી દેખીનેય એ એના પરદો ચીતરવા માગતો હતો. કોઈકે કહ્યું કે એ તો મનખાદેહે અવતરેલ શિકારી પશુ જ હતો. એનાં નેશ ચિતરડાંએ એના પ્રેમને છૂંદી નાંખીને એના હૈયાને પાંગળું જ કરી નાખ્યું હતું. યોકોગાવાનો મહંત તો ઘણી વાર કહેતો, 'મનુષ્યની બુદ્ધિપ્રતિભા ગમે તેટલી મહાન હોય, એની કલા ગમે તેટલી ઉચ્ચ કોટિની હોય, પરંતુ એણે જો નરકમાંથી ઊગરવું હોય તો તેણે મહાત્મા

કન્ફ્યુશ્યસનાં પંચશીલને – દયા, ન્યાય, નીતિ, જ્ઞાન અને નિષ્ઠાને –સમજીને તેમનું શરણું લીધે જ છૂટકો.'

ગમે તેમ લગભગ એક મહિના પછી નરકપરદો ચિતરાઈને પૂરો થયો. યોશિહિદે તરત જ એને મહેલ પર લઈ આવ્યો અને ભોંય સુધી લળી લળીને હોરિકાવાના માલિકને નજર કર્યો. તે જ વખતે પેલા મહંતજી પણ જોગાનુજોગ રાજાસાહેબની મુલાકાતે આવેલા હતા. અને જ્યારે તેઓએ નજર કરી હશે ત્યારે અવશ્ય એના એક પાંદડા પર આખા આકાશને ભરી દેતી જે આગ ભડભડતી હતી તે જોઈને તેઓ પોતાને છાજે તે રીતે. ચોંકી ગયા વિના નહીં જ રહ્યા હોય. એમણે મોં જરા આડું કરીને બગાડ્યું અને પછી યોશિહિદેની સામે આકરી આંખે તાકી રહ્યા, પણ એમના મોંએથી આપમેળે જ શબ્દો સરી પડ્યા, 'વાહ સરસ દોર્યું છે' રાજાસાહેબે આ શબ્દોને ઝીલવા પરાણે મોં મલકાવેલું તે મને હજીયે સાંભરે છે.

તે દિવસ પછી, યોશિહિદેનું ભૂંડું બોલનાર કોઈ ન રહ્યું, કમસે કમ મહેલમાં તો નહીં જ. અને જે કોઈ એ પરદો જુએ તે અગાઉ એ ચિત્રકારને ધિક્કારતો હોય તો પણ એનું ચિત્ર જોઈને ગંભીર થઈ જતો, કારણ એ જોઈને જ એને લાગતું કે એને પોતાને જ નરકની પારાવાર તીવ્ર યાતનાઓમાંથી પસાર થવા વારો આવ્યો છે.

પણ તેવો વખત આવ્યો ત્યાં સુધી તો યોશિહિદે આ જીવતા માણસોની દુનિયામાં નહોતો રહ્યો, પરદો પૂરો થયો તેની વળતી રાતે જ એ એની ચિત્રશાળાના મોભ પરથી ગળે ફાંસો ખાઈને લટકી પડેલો. એની એકની એક દીકરી એની આગળ ચાલી નીકળી પછી એને જરૂર એમ લાગ્યું હશે કે એનાથી હવે નવરીધૂપ જિંદગીના દહાડા કાઢવાનું કોઈ રીતે સહેવાશે નહીં. એનાં અસ્થિ આજેય એના ઘરના ખંડેર વચ્ચે દટાયેલાં પડ્યાં છે. અનેક દશકાઓનાં વરસાદ ને વાયરાની થપાટો ઝીલી ઝીલીને એની કબરના નાનકડા પથરાના તમામ રંગો ઊડી ગયા છે અને લીલ એના પર વિસારાની ચાદર ઢાંકી રહી છે.

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

તાવીજ

માસાઓ યામાકાવા

'તમને ડાયનેમાઈટની જરૂર તો નહિ જ હોય, ખરું ને ?' મારા મિત્ર સેકિગુચિએ મને પૂછ્યું. મેં ચારપાંચ વર્ષથી એને જોયો નહોતો. જિન્ઝામાં અમે એકાએક ભટકાઈ પડ્યા હતા ને એક નાના રેસ્ટોરાંમાં માળ પર બેસીને શરાબ પીતા બેઠા હતા.

હાઈસ્કૂલમાં હું ને સેકિગુચિ સાથે ભણતા હતા. હમણાં એ કોઈ ઇજનેરી પેઢીમાં કામ કરતો હતો. આથી ડાઈનેમાઈટ એને સહેલાઈથી મળી રહે એની કાંઈ નવાઈ નહોતી. એ જરા વિલક્ષણ સ્વભાવનો ને મારો જૂનો મિત્ર હતો. તેમ છતાં એનો પ્રશ્ન મને કંઈક આકસ્મિક લાગ્યો.

'હું ડાઈનેમાઈટને શું કરું ?'

'તારે જો એ જોઈતું હોય તો આ રહ્યું, મારા ખિસ્સામાં.' કદાચ એ મજાક કરતો હતો. હું હસ્યો ને એના ગ્લાસમાં શરાબ રેડ્યો. 'ડાઈનેમાઈટ કદાચ મારા હાથમાં જ ફૂટી જાય ! ને તુંય ડાઈનેમાઈટ સાથે રાખીને શા માટે ફરે છે ?'

સેકિગુચિએ મને જે વાત કહી તે આ : મારી પત્ની અને હું એપાર્ટમેન્ટ હાઉસમાં એકલાં રહીએ છીએ. બે વરસ પહેલાં મેં ઘર મેળવવા માટે નામ નોંધાવી રાખ્યું હતું. ગઈ વસંતમાં મેં લગ્ન કર્યાં.ત્યારે તો રહેવાજોગું સુઘડ ઘર મારે હતું જ નહીં. ગઈ પાનખરમાં આખરે મને આ એપાર્ટમેન્ટ મળી ગયું. એથી હું તો રાજીરાજી થઈ ગયો.

અમારી – માત્ર અમારી કહી શકાય એવી એ જગ્યા હતી. છ મહિના ભાગ્યે જ થયા હશે ત્યાં મને બધું અનિશ્ચિત લાગવા માંડ્યું ને હું ધૂંધવાયેલો રહેવા લાગ્યો. હું જાણે અલોપ થઈ જતો હોઉં એવું મને લાગવા માંડ્યું. એમાં કોઈનો વાંક નહોતો, એને મગજની અમૂક પ્રકારની અસ્વસ્થતા કહેવી હોય તો કહો. એમાં કુરોસેનો કશો વાંક હતો એવુંય હું નહીં કહું. પણ કુરોસેએ આ દિશામાં મારા જીવનને વાળી દીધું એટલું હું જરૂર કહી શકું.

તે દિવસે રાતે મને સહેજ મોડું થયું હતું. હું એક પાર્ટીમાં ગયો હતો. બસ બંધ થઈ ગઈ હતી, આથી ટેક્સી કરીને હું મારા મકાનના મુખ્ય દરવાજા આગળ ઊતરી પડ્યો. મારા એપાર્ટમેન્ટ તરફના ખાંચે વળું ત્યાં સુધીમાં રાતે ફુંકાતો પવન દારૂના નશાને ઓછો કરી નાખશે એવી મને આશા હતી.

મારી આગળ એક માણસ ચાલતો હતો. હું જાણે પાછું વાળીને મને જોઈ રહ્યો ન હોઉં એવું મને લાગ્યું. એણે મારા જેવી જ ફેલ્ટ હેટ પહેરી હતી, ને મારી જેમ એના ડાબા હાથમાં પણ કશુંક પડીકા જેવું હતું. એ જે રીતે ચાલતો હતો તે જોતાં એણે પણ ઢીચ્યો હતો એવું લાગતું હતું. એ રાતે ધુમ્મસ છવાયું હતું. ને મને ઘડીભર તો એમ થયું કે હું મારો જ પડછાયો તો જોતો નથી ને ?

પણ એ કાંઈ પડછાયો નહોતો. મારી જ જાણે છબિ હોય એવો એ મારી આગળ ચાલ્યો જતો હતો, ને હું જ્યાં રહેતો હતો તે 'ઇ' બ્લોક તરફ જ એ વળ્યો હોય એવું મને લાગ્યું. હું જે દાદરે થઈ ને ઉપર જતો હતો તે દાદરે થઈ ને જ એ ઉપર ચઢવા લાગ્યો.

એ મકાન ભારે અટપટું ને મોટું હતું તે સાચું, પણ એ દાદરે થઈને આવતાજતા લોકોને હું દીઠે ઓળખતો હતો.મને એ અજાણ્યો લાગતો હતો. દુનિયામાં એ દાદર જ એને સૌથી વધુ પરિચિત હોય એ રીતે એ ઉપર ચઢતો હતો. એ ત્રીજે માળે ગયો ને જમણી તરફનું બારણું ઠોક્યું.

એ મારું જ એપાર્ટમેન્ટ હતું. આથી હું વધારે ચોંકી ઊઠ્યો. બારણું ઊઘડ્યું ને કોઈ દિવસને છેડે થાકીને આવતા પતિને ઘરમાં આવકારવામાં આવે તેમ એને મારી પત્નીએ અંદર લઈ લીધો.

મને થયું કે મારી પત્નીને કોઈ પ્રેમી હોવો જોઈએ. એમ જ હશે. હું ચુપકીદી જાળવીને દાદર ચઢ્યો. હું એમને અણીની ઘડીએ જ પકડી પાડીશ. મેં બારણા આગળ કાન માંડ્યા.

મને ત્યારે જે થયું તેનું શી રીતે વર્ણન કરી શકું ? મારું અનુમાન ખોટું હતું, એ મારી પત્નીનો પ્રેમી નહોતો. એ તો સાક્ષાત હું પોતે જ હતો.

ના, સાંભળો તો ખરા, મારું કાંઈ ચસકી ગયું નથી. પણ ત્યારે તો મને એવું જ લાગ્યું. મેં મારી પત્નીને કહેતાં સાંભળી : 'જિરો, જિરો' મારી બહેન તે દિવસ આવી હતી તે જે કહ્યું હતું તેની વાતો એ હસતાં હસતાં કહેતી હતી. તે બોલતી હતી તેમાં વચ્ચે વચ્ચે હું મારો થાકભર્યો અવાજ સાંભળતો હતો. પછી મારી પત્ની રસોડામાં કશુંક ખાવાનું લેવા ગઈ ને 'હું' છાપું વાંચતો હોઉં એવું લાગ્યું. મારું તો મગજ જ બહેર મારી ગયું. મારા સિવાયનો કોઈ બીજો 'હું' હતો એટલું સ્પષ્ટ હતું. તો મૂરખની જેમ પરસાળમાં ઊભો રહેલો હું કોણ ? 'હું' કોણ ને હું કોણ ? મારે ક્યાં જવું ?

મારો નશો ઊતરી ગયો છે ને હું સાનમાં છું એવું હું માનતો હતો. પણ નશો ખરેખર ઊતર્યો હોય એવું લાગતું નહોતું. હું હું છું એવો મને જે વિશ્વાસ હતો તે જતો રહ્યો.

મારી ઓરડીમાંનો માણસ તે ખોટો 'હું' છે, એ મારી ભ્રાન્તિ છે. એનો મને ખ્યાલ આવ્યો જ નહીં. જે હું પોતે હતો તેનું શું કરવું એ વિશે કશી ગતાગમ ન પડવાથી મેં બારણું ખોલ્યું.

'કોણ છે ?' મારી પત્નીએ પૂછ્યું.

'એ તો હું.' આખરે મેં જવાબ આપ્યો.

ત્યારે જોવા જેવું થયું, મારી પત્ની તો ચીસ પાડતી બહાર દોડી આવી. એણે બીજા તરફ જોયું, ને ફરી ચીસ પાડી ને એકાએક મને વળગી પડી. એના હોઠ ધ્રૂજવા લાગ્યા ને એ રડવા લાગી. બીજો 'હું' બહાર આવ્યો. એનો ચહેરો ધોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો હતો.

એનું નામ હતું કુરોસે જિરો.

સેકિગુચિ બોલતો બંધ થઈ ગયો. એ કશાક વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય એવું લાગ્યું. એણે એના ગ્લાસમાં શરાબ રેડ્યો.

'બીજો તું!' હું હસી પડ્યો, 'તુંય જાણે મોટો બહુરૂપી હોય તેમ !'

એણે નજર ઊંચી કરીને મારી સામે જોયું પણ મારા શબ્દો તરફ એણે સહેજેય ધ્યાન આપ્યું હોય એવું લાગ્યું નહીં. સહેજેય હસ્યા વિના એણે એની વાત આગળ ચલાવી.

કુરોસે તો શિયાવિયા થઈ ગયો, એણે મારી ક્ષમા યાચી. એણે એના નામનું કાર્ડ મારા હાથમાં મૂક્યું ત્યારે શાથી ભૂલ થઈ તે મને સમજાયું, હું ઈ-૩૦૫માં રહેતો હતો ને એ ડી-૩૦૫માં. એ ખોટા બ્લોકમાં આવી ચઢ્યો હતો ને મારા એપાર્ટમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો.

મારી બહેનનું નામ કુનિકો છે. કુરોસે ઈજનેર હતો ને એની પિતરાઈ બહેનનું નામ પણ કુનિકો હતું. એનું નામ જિરો ને મારું નામ પણ જિરો. એ એની પત્ની જોડે એકલો રહેતો હતો. આથી બધો ઘાટ બેસી ગયો.

.....'એ જરા નાની લાગી ખરી. મને પરણ્યાને ચાર વરસ થઈ ચૂક્યાં છે.' એણે જતાં જતાં કહ્યું. એ જાણે મને ખુશ કરવા માટે આમ બોલ્યો, પણ તે વખતે હું ખુશ થવાના મિજાજમાં નહોતો. મેં બારણું ખોલ્યું નહીં ત્યાં સુધી એ બંનેમાંથી કોઈને પોતાની કશી ભૂલ થતી હોય એવું લાગ્યું નહીં એ વાતનો મને રંજ થયો.

'પણ હું સીધી રસોડામાં ગઈ, ને એણે તમે જેમ હમેંશાં સોફા પર આડા પડીને પેપર વાંચો છો તેમ પેપર વાંચવા માંડ્યું. એ તમે નથી એનો તો મને ખ્યાલ સરખો આવ્યો નહીં.'

મેં એની સારી પેઢે ખબર લઈ નાંખી ને એ ગરીબડી બનીને ઓરડામાં નજર ફેરવવા લાગી.

'માત્ર ઓરડી જ નહીં, એ લોકો બધી રીતે બરાબર આપણા જેવાં જ હશે. હું એની વહુ જ છું એવું એણે માની લીધું તે તમે જોયું ને ? મને તો ભયથી કમકમાં આવી જાય છે !'

હું કશુંક બોલવા જતો હતો, પણ બોલ્યો નહીં - ઘર કે માણસને ઓળખવામાં ભૂલ થાય એ તો જાણે ઠીક, પણ કુરોસેને એની જિંદગી અમારી જિંદગી જેવી જ લાગી એનો મને ભારે રંજ હતો.

મારી પોતાની પત્નીએ કુરોસે હું જ છું એમ માની લીધું. તો શું આ બધું સાવ સરખું જ હોય છે - કામ પરથી એપાર્ટમેન્ટ પર પાછા ફરવું ?

બધાં એપાર્ટમેન્ટ સરખાં હોય છે તેની તો મને ખબર હતી પણ મેં મારી જાતને પૂછ્યું :'આપણી જીવવાની રીત પણ શું બીબાંઢાળ જ બની ગઈ છે ?'

એપાર્ટમેન્ટમાં રહેનારાંની જિંદગી કેવી છે તે તો તમે જાણો છો. એમાં બધું જ એકસરખું હોય છે એમાં રહેવાની યોગ્યતા ને રહેવાની આવશ્યકતા – એનો અર્થ એટલો કે બધાંનું જીવનધોરણ એકસરખું જ હોય છે. અમે બધાં લગભગ એકસરખી વયનાં જ હોઈશું, પણ આ એકસરખાપણું બાહ્ય વીગતોને વટાવીને સહેજ આગળ વધ્યું હોય એવું મને લાગ્યું. એ જાણે વસ્તુના મર્મ સુધી પહોંચી ગયું હતું.

દાખલા તરીકે, મારે મારી પત્ની જોડે ઝઘડો થાય છે એ પ્રસંગની જ વાત કરીએ. બીજા એપાર્ટમેન્ટમાં જે ઝઘડાઓ થતા હોય છે તેના અવાજ બારીમાંથી સંભળાય છે તે અમારા ઝઘડાના અવાજ જેવા જ લાગે છે. એ બધું એવું તો મૂર્ખાઈભર્યું લાગે છે કે અમે ઝઘડતાં અટકી જઈએ છીએ. એ તો જાણે ઠીક. પણ બીજા એપાર્ટમેન્ટમાં રહેનારાં મહિનાના અમુક દિવસે અમુક વખતે ઝઘડતાં હોય છે ને એમાં તમે પોતે અપવાદરૂપ નથી એનુંય તમને ભાન થાય છે. અને - મારી કહેવાની રીત કદાચ તમને વિલક્ષણ લાગશે. - તેથી ઝઘડવામાં જે પવિત્રતા રહી હોય છે તે ચાલી જાય છે ! પછી કલહ માત્ર અમુક સમયને આંતરે થતા ઉન્માદનું રૂપ ધારણ કરે છે. તમે જરા ખ્યાલ કરી જુઓ. પછી એમાં કશું ઉત્તેજિત કરે એવું રહેતું નથી.

તમે સંડાસમાં જાઓ ને તમારી ઉપરના માળે પણ કોઈને ટાંકીની સાંકળ ખેંચવાનો અવાજ સંભળાય, પાણી વેગથી વહી જવાનો અવાજ સંભળાય. દિવસ પછી દિવસ આમ એકસરખું ચાલ્યા કરે. મેં પહેલાં તો આ તરફ કશું ધ્યાન આપ્યું નહોતું, પણ પછી એનો મન પર ભાર લાગવા માંડ્યો.

એકસરખો પરિવેશ ને એકસરખી રોજ-બ-રોજની જિંદગીને કારણે અમને બધાંને એકસરખી લાગણી થતી હોય ને એ લાગણી પણ એકસરખા પ્રકારે પ્રકટ થતી હોય એવું તો નહીં હોય ! તો તો પછી કોઈ ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોરમાં રમકડાંના સૈનિકો હારબંધ ગોઠવ્યા હોય છે કે એકસરખી પૂતળીઓ ગોઠવી હોય છે તેના જેવાં જ અમે નહી લાગતાં હોઈએ?

આ બધામાં જેને હું મારું આગવું કહી શકું એવું શું ? જે બીજા કોઈનું નહીં હોય, કેવળ મારું જ હોય એવું શું છે ? આ લોકોનું ટોળું, એમાં એક જણ બીજાને સાવ મળતો આવે એવો, તો જાણે હુંય સૂકવવા મૂકેલી શીંગો પૈકીની એક શીંગ જ જાણે ! એ બધાંમાં હું મારી જાતને જુદી તારવીને ઓળખાવી સુધ્ધાં ન શકું !

મારી પત્ની કશુંક બોલી. પણ તેથી કાંઈ મામલો સુધર્યો નહીં. અમે પથારીમાં સૂતાં હતાં.

'આ કેવું વિચિત્ર ! હું સંડાસમાં જાઉં ત્યારે ઉપર પણ કોઈ સાંકળ ખેંચતું હોય ને નીચે પણ ! આપણે બધાં બધું જ એક સરખું કરીએ છીએ.'

હું એનાથી સહેજ દૂર સરી ગયો. એ એપાર્ટમેન્ટમાં રહેનારાં અમે સૌ પુરુષો જાણે કશાક સંકેતને અનુસરીને એક જ પ્રકારની ક્રિયા કરવા મંડી પડતા હતા.

ને આમ એમાંથી સુધ્ધાં મારો રસ ઓસરી ગયો. જ્યારે જ્યારે મારી પત્ની મારા કાનમાં કશુંક કહેતી ત્યારે મને લાગતું કે એ આખાય મકાનની બધી જ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના કાનમાં કશુંક કહી રહી છે. એનો સૂસવાટો હું અંધકારમાં સાંભળતો ને ધૂંધવાઈ ઊઠતો.

આપણું કશુંક આગવું કહી શકાય એવું છે એમ આપણે ભલે માનતા હોઈએ, પણ આપણા બધા દિવસો ને આપણી બધી જ ક્રિયા પ્રતિક્રિયાઓ સાવ બીબાંઢળ જ હોય છે.

મને આ અસહ્ય લાગવા માંડ્યું. હું કાંઈ કઠપૂતળીના ખેલની પૂતળી તો નહોતો !

હું હસવા જતો હતો, પણ હસ્યો નહીં. સેકિગુચિ મારી સામે ગંભીર બનીને જોઈ રહ્યો હતો.

થોડી વાર રહીને એના મોઢા પર આછું સ્મિત ફરકી ગયું.

એને મન સ્મિતની કિંમત ઘણી હતી તે હું બરાબર જાણતો હતો 'આ ભારે ગંભીર વાત છે.' એણે કહ્યું.

કુરોસે મારે મન મધ્યમ વર્ગના અસંખ્ય નોકરિયાતોનો, એપાર્ટમેન્ટના બધા પતિઓનો – પેલી દુકાનમાંના રમકડાંના સૈનિકો જેવા –મારા જેવા બધાનો પ્રતિનિધિ બની રહ્યો. 'હું' થી ઓળખાતા અસંખ્ય લોકોનો એ પ્રતિનિધિ હતો.

ધુમ્મસભરી એ રાત પછી મને કોઈ દિવસ એ માણસ જોડે બોલવાનું રુચ્યું નહીં એ તો તમે સમજી જ ગયા હશો. અમે બંને એકબીજાને ખૂબ મળતા આવતા હતા. ને એ એના ચામડાના પાકિટને છાતી સાથે દબાવીને ચાલતો ત્યારે એ પણ મને ટાળવા માગતો હોય એવું મને લાગતું. એ હમેશાં લપાઈછુપાઈને ચાલી જતો દેખાતો.

મને એની પ્રત્યે અણગમો થયો હતો. એ હું તો નહોતો, એ બધા એકસરખા નોકરિયાતોના જેવો તો હું નહોતો. ને છતાં એ બધા મારા જેવા લાગતા હતા. હું તો હું હતો. હું અવશ્ય એ તો નહોતો જ.પણ અમારી વચ્ચે ભેદ શો હતો ? આ ભેદ પુરવાર કરવાને કશું ચોક્કસ મારી પાસે હતું ખરું ?

હું કોઈ જે તે નહોતો. હું હું હતો, સેકિગુચિ જિરો નામની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ,મારી અવેજીમાં બીજાને મૂકી શકાય નહીં - પછી એ બીજો ભલે ને ગમે તે હોય.આ હું મનમાં ફરી ફરી રટયે ગયો.

ને છતાં મને એ બધાથી જુદો પાડવા જોગ મારી પાસે પુરાવો શો હતો ? મારી પાસે નામ સિવાય બીજું કશું હતું ખરું ? નામ તો ચિટકાડેલી કાપલી જેવું છે. હું એપાર્ટમેન્ટના બીજા ભાડૂતો જેવો રેંજીપેંજી આદમી નથી એનો મારી પાસે બીજો પુરાવો શો છે ?

મારે એ પુરાવો એકઠો કરવો પડ્યો – મારી સ્વતંત્રતા, મારું વિશિષ્ટ વ્યકિતત્વ અસંખ્ય કુરોસે જિરોથી મારી જાતને જુદી પાડવા પુરાવો મારે શોધવો જ રહ્યો.

થોડાંક અઠવાડિયાં પહેલાં એ મને મળી રહ્યો. એ હતું તાવીજ. મેં મારી પત્નીથી આ વાત ખાનગી રાખી છે. આ સમસ્યા મારી અંગત સમસ્યા છે.

આ છે મારું તાવીજ.

સેકિગુચિએ એની પાછળ મૂકેલું ચામડાનું ભારે પાકીટ ખોલ્યું ને એક હાથની મૂઠીમાં સમાઈ જાય એટલી પોટલી બહાર કાઢી. એને તેલિયા કાગળમાં ભારે જતનથી બાંધી હતી.

'ડાયનેમાઈટ, સો ટકા અસ્સલ ડાયનેમાઈટ' ભારે કુશળતા ને સાવધાનીથી એણે ગાંઠે છોડી ને મારી જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મેં ડાયનેમાઈટનાં દર્શન કર્યા. લોખંડની ચાર નળીઓ હતી - કદાચ આઠેક ઈંચ લાંબી - ને એ બધી તારથી સખત બાંધેલી હતી. એના કદના પ્રમાણમાં એનું વજન ખાસ્સું વધારે હતું.

'આ છે મારું તાવીજ' સેકિગુચિએ કહ્યું. 'અમે વાતો કર્યે જ જઈએ, પણ પેલાં એકધારાપણાથી બચી શકીએ નહીં.પણ જયારે મને મન થશે ત્યારે હું મને ને એ બધાને એક્કે ધડાકે ઉડાવી દઈશ.આખરે આ ઉપાય મને હાથ લાગ્યો.આ રહસ્ય છે મારા જીવ્યે જવાનું, મારી અદ્વિતીયતાનું.'

મેં એ લોખંડની નળીઓ એને પાછી આપી. કાળી ચળકતી નળીઓને સેકિગુચિએ હાથ પસવારીને પંપાળી.

'મને ડાયનેમાઈટની જરૂર હોય એવું નથી લાગતું. આભાર તારો.'

'અમે ? એ કાંઈ ઠીક નહીં કહેવાય. મારેય હવે એની જરૂર નથી. હું હવે બીજુ તાવીજ શોધી કાઢવાનો છું.'

'તું મજાક કરે છે કે પછી સાચું કહે છે તે મને કશું સમજાતું નથી.પણ આ જરા ખતરનાક...'

સેકિગુચિએ હાથ ઊંચો કરીને મને બોલતો અટકાવી દીધો. 'તુ તો ખરે જ ભાગ્યશાળી માણસ લાગે છે. મારે એની જરૂર નથી. કારણ કે હવે એમાં હું અદ્વિતીય રહ્યો નથી.' એ સહેજ થંભ્યો ને પછી બોલ્યો; 'આજના સાંજના સમાચાર રેડિયો પરથી સાંભળ્યા ?'

'ના.'

એ હોઠ મરડીને સહેજ હસ્યો. 'બસમાં ડાયનેમાઈટનો ધડાકો થયો. ત્રણ જણ ત્યાં ને ત્યાં જ મરી ગયા બીજા દાઝી ગયા ને ઘવાયા. એ મારા એપાર્ટમેન્ટ હાઉસ આગળ જ બન્યું.'

'કેવી રીતે એ બન્યું ?' મને દારૂનો નશો ઊતરતો લાગ્યો. સેકિગુચિએ મારી સામે જોયું નહીં. ધીમે ધીમે ને સાવધાનીથી એણે પોટલી આઘી મૂકી દીધી.

'એ હંમેશાં એના પાકીટને એની જિંદગીની સૌથી મહત્ત્વની વસ્તું હોય તેમ છાતીસરસું જ રાખતો; અને એ મને હંમેશાં ટાળતો. મને એનો જેટલો અણગમો હતો, તેટલો જ કદાચ એને મારો અણગમો હતો. એનેય તાવીજની જરૂર હતી.'

'એમ ?'

સેકિગુચિએ સાદડી પર પગ લંબાવ્યા. એનો અવાજ જાણે એ વિલાપ કરતો હોય તેમ વધ્યો. 'રેડિયો પર સમાચાર આવ્યા. ત્રણ જણ મરી ગયા તે પૈકીના એક પાસે ડાઈનેમાઈટ હતું એવું પોલીસનું માનવું છે. એનું નામ હતું કુરોસે જિરો – ઇજનેર.'

અનુ. સુરેશ જોષી

અતિથિ

ઓસામુ દાઝાઈ

ગયા સપ્ટેમ્બર મહિનાની એક શુભ તિથિએ બપોરે મારે ત્યાં જે માણસ આવ્યો હતો એને તો મારા જીવનની છેક છેલ્લી ઘડી સુધી યે હું નહીં વિસરી શકું. ઉપરછલ્લી નજરે એના આગમનમાં ઊડીને આંખે વળગે એવું ભલે કાંઈ પણ ન હોય, છતાં એનું આગમન એ મારા જીવનની એક અત્યંત મહત્ત્વની ઘટના હતી એ વિશે મારા મનમાં જરાયે શંકા રહી નથી. એ માણસમાં મને તો મનુષ્યની એક નવી જ જાતિની આગાહી થઈ છે. મારા તોકીઓનાં વસવાટ દરમિયાન હું અવારનવાર હલકામાં હલકાં અનેક પીઠાંમાં ગયો છું ને કેટલાક ભયંકર કહી શકાય એવા ડાકુઓના પરિચયમાં આવ્યો છું. પણ આ નંગની જાત તો તદ્દન નિરાળી જ હતી. મારા આખાય જીવનમાં હું કાંઈ કેટલાય લોકોને મળ્યો છું. પણ એ બધામાં આ માણસ તો છેક વધુમાં વધુ અણગમો ને વધુમાં વધુ ઘૃણા જગાડે એવો હતો. સારપનો એનામાં એક છાંટો સરખો નહોતો,

મારું તોકીઓનું ઘર બોમ્બથી તારાજ થઈ ગયું એ પછી મારા કુટુંબને લઈને હું એક દૂર દૂરના ગામડાના ઘરમાં રહેવા આવ્યો હતો. મારું નાનપણ અહીંયાં જ વીત્યું હતું ને અહીંયાં જ હજી થોડા સમય પહેલાં મારો ભાઈ ચૂંટણીમાં ઊભો રહ્યો હતો. અહીંયાં જ એક દિવસે બપોરના જમણ પછી રહેણઘરમાં બેસીને સિગરેટ પીતાં હું સ્વપ્નમાં લીન બની ગયો હતો, ત્યાં જ એક ઊંચો, પડછંદ માણસ આવી પહોંચ્યો, એણે ખેડૂતનાં જેવાં કેડિયું ચોરણી પહેર્યાં હતાં.

'મારા હમ.' મેં બારણું ઉઘાડ્યું એવો જ એ બોલી ઊઠ્યો. 'જો આ ભાયડો ઓલ્યો ઓહામુ ન હોય તો મારું નામ નૈં !'

હું તો એને બાઘાની જેમ જોઈ જ રહ્યો.

'હવે બાઘો થા મા,' હસતાં હસતાં ને અણિયાળી, ઊજળી બત્રીસી છતી કરતાં એ બોલ્યો, 'જો પાછો કે'તો નૈં કે હું તમને વીહરી ગ્યો સુ ! હું હીરાતા, તારો લંગોટિયો

ભાઈબંધ. આપણે એકડિયામાં હાર્ય લીટાં તાણતા.'

મારાં સંસ્મરણોની ઊંડી ગર્તામાંથી ધીમે ધીમે એક ધૂંધળી મુખરેખા ઊપસી આવી. નિશાળમાં કદાચ અમને એકબીજાને ઓળખાણ થઈ હશે, પરંતુ અમે એકબીજાના લંગોટિયા ભાઈબંધ બન્યા હઈશું એની મને એટલી ખાતરી નથી.

'અરે તમને તે કાંઈ વીસરી જવાય' નાગરિકતાનો ભારે દેખાવ કરતાં મેં કહ્યું. 'અંદર આવો ને, મિ. હીરાતા.'

પોતાની સપાટ ઉતારીને એ સીધો રહેણઘરમાં પહોંચી ગયો.

'હા, જો ને, એ મોટેથી બોલી ઊઠ્યો, 'આપણને સેલા મળ્યાને ઘણો લાંબો કાળ થ્યો, નૈં ને ?'

'હા, વર્ષોનાં વર્ષો.'

'વરહનાં વરહ ?' એ તડૂક્યો. 'દહકા કે' દહકા ! તું ને સેલો દીઠાને મુંને વીહથીયે વધુ થ્યાં હસે. કેટલાંક દી મોર્ય મીં હાંભળ્યું' તું કે તું હવે આપણા ગામમાં રે'વા આવ્યો સે, પણ તૈંયે તો હું ખેતરનાં કામમાં એટલો તો ગળાબૂડ હતો કે મારાથી તુંને મળવા અવાયું જ નૈં. પણ એક વાત પૂસું : તું તો રૂડો સરાબી થૈ ગ્યો સે એમ કે'વાયસે ઈ હાસું ? દી આખો તું સીસીયુંની સોડ્યમાં રે'સે. હેં ?હા -હા -હા !'

મેં પરાણે સ્મિત કર્યું ને સિગારેટનો ઘૂંટ ભર્યો.

'આપણે નિહાળમાં કેવી બાથંબાથી કરતા ઈ તો તુંને હાંભરે સે ને ?' વાતને નવો વળાંક આપતાં એ બોલ્યો. 'તું ને હું , આપને બેય તો હરઘડી ઝઘડતા."

'સાચેસાચ ?'

'હાસેહાસ હેં !' મારા લહેકાના ચાળા પાડતાં એ બોલ્યો.'આપણે ઝઘડતા, હાસ્તો વળી ! આંઈ આ મારી હથેળી પસવાડે ઘા પડ્યો સે ને, ઈ ઇનું હંભાયણું સે. ઈ ઘા તેં માર્યો સે.'

મને દેખાડવા માટે એણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, પણ, ઘાને જરા જેટલુંયે મળતું આવે એવું મને તો કાંઈ જ દેખાયું નહીં.

'ને તારા ડાબા પગની પિંડીએ ઘા સે ને, ઈ નું સું ! ન્યાં મીં તુંને એક પાણો માર્યો, તો ઈ હાંભરે સે ને ? ઈની સાડી ખાનારો એક ઊંડો ઘા હજીય ન્યાં હોવો જ જોયે. બોલ બકવી સે હોડ.'

મારી બંનેમાંથી એકેય પિંડીએ નામનોયે ઉઝરડો નહોતો. મેં ન-જેવું સ્મિત કર્યું ને એના તીણી આંખો ને જાડા હોઠવાળા મોટા મોઢા સામે જોયું.

'ઠીક, ઈ તો જાણે થ્યું,' એ બોલ્યો. 'આજ હું કિયે કામે આવ્યો સું ઇ તુંને કઉં. હું ને તું બેય ભેળા થૈને આપણી, હાર્યે જી ભણતાં ઇ હઉની એક ઉજાણી ગોઠવિયેં એવી મારી ઝાંખા સે. હું વીહેક જુવાનિયાને ભેળા કરું ને આપણે દહ ગેલન સરાબ લાવિયેં. પસી તો ડાયરામાં ભારી રંગ રૈ જાહે. વસાર જરીય ખોટો નથ. હેં ને ?'

'ના, મેં અનિશ્ચિતપણે કહ્યું. 'પણ દસ ગેલન ઝાઝા ન કહેવાય ?'

'અરે, ના રે ના,' એ બોલ્યો. 'ડાયરો જમાવવો હોય તો જણ દીઠ ઓસામાં ઓસા અરધા ગેલનનો ખપ તો પડે જ ને.'

'આવે સમયે તમે દસ ગેલન સાકે લાવશો ક્યાંથી ?' મેં કહ્યું 'એકાદ શીશી જેટલો મળી જાય તોય સદ્‌ભાગ્ય.'

'ઈની ફકર કર્ય મા.' એ બોલ્યો. 'ક્યાં હાથ મારવો ઈ નું મુંને બરાબર જાણસે. પણ તું ને જાણ તો હસે જ કે આંઈ ગામડામાંય ઇ જરા મોંઘો મળે સે. ઈમાં જ તાર પડખાની જરૂર સે.'

સમજદારીભર્યું સ્મિત કરતાં હું ઊભો થયો. તો આ આટલું બધું આસાન છે, એવો વિચાર કરતાં મને હાશ થઈ. હું અંદરના ઓરડામાં ગયો ને બેચાર નોટ લઈને પાછો આવ્યો.

'આ લ્યો,' મેં કહ્યું.

'અરે ના,' એ બોલ્યો. 'આજ હું આંઈ નાણાં લેવા નથ આવ્યો. હું તો ઉજાણીનો વસાર કરવા આવ્યો સું. તારા વસારે મારે જાણવા સે. વળી, આટલાં બધાં વરહ પસી મારા જૂના લંગોટિયાને મળવાનીયે મુંને ઝંખા'તી...ઠીક, પણ આટલાથી કાંઈ આપણો સકરવાર નૈં વળે, ઓસામાં ઓસા આપણને હજાર યેનનો તો ખપ પડસે જ. તું તારે આ નોટ્યું પાસી મૂકી દે.'

'સાચેસાચ ?' મારા પાકીટમાં નોટ પાછી સેરવતાં મેં કહ્યું. 'કેમ, મુંને કાંક પાવાબાવાનો કે નૈં ?' એકાએક એ બોલી ઊઠ્યો. ઠંડે કલેજે મેં એની સામે જોયા કર્યું પણ એણે નમતું ન જ આપ્યું.

'લે હાલ્ય, હાલ્ય,' એ બોલ્યો. 'જનમારામાં એનું નામેય હાંભળ્યું ન હોય એવા બાઘા થવાની જરીયે જરૂર નથ ! કે'સે કે તારી પાંહે તો કાયમ મોટો બધો જથ્થો હંગરી જ રાખ્યો હોય સે.હાલ્ય, હાર્યે બેહીને જરીક તો પિયેં ! તારી વઉને તો બરક ! ઇ આપણને પ્યાલા ભરી દેસે.'

'બહુ સારું.' ઊભા થતાં મેં કહ્યું. 'અંદર આવો.' એ ઘડીથી મને કાંઈ જ ભાન ન રહ્યું.

એને હું અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો. એ ઓરડાનો હું મારા અભ્યાસ માટે ઉપયોગ કરતો.

'અહીંયાં બધું જરા આડુંઅવળું પડ્યું છે હો,' મેં કહ્યું.

'જરીયે વાંધો નૈં.' એણે ઉદારતાથી કહ્યું. 'ભણેસરીના ઓરડા બધા જ કાયમ ડુક્કરના વાડા જેવા જ હોય સે. તોકયોમાં હું રે'તો તો તૈંય તારા જેવા કેટલાય ભણેસરીને જાણતો'તો.'

એના તરફ મેં વહેમભરી નજર નાખી : તોકીઓના આ વસવાટની વાત પણ એના ફળદ્રુપ ભેજાનો જ એક નવો ફણગો હતો એમાં શંકા નહોતી.

'પણ તોય આ ઓરડો કાંઈ વરવો નથ,' એ બોલ્યો. 'આંઈથી વાડીયે હારીપેઠ દેખાય સે ને સુ ? હાલ્ય, મને કે, જાઉં આ 'હીઇરાગી' સબદ કિયાંથી આવ્યો સે ઈની તુંને ખબર્ય સે ?'

'ના,' મેં જવાબ આપ્યો.

'હા - હા ! તું તો મોટો ભણેસરી સે, કેમ નૈં ?' એ બોલ્યો. 'તું હાસેહાસ નથ જાણતો ? હાલ્ય, હું તુંને એક એંધાણી આપું સું. આખા સબદનો અરથ હઉને લાગુ પડે એવો સે ને ઈના અરધા ભાગનો અરથ તમે હંધા પઢો રે પોપટ - ઓલું કાંક લીટા તાણવા માટે વાપરો સો ને ઇ થાય સે.'

એ અગડંબગડં બકતો હોય એવું લાગ્યું. મને વિચાર આવવા લાગ્યો. આના ભેજામાં કોક ખોડખાંપણ તો નથી નેં ? પણ આવી ખોડખાંપણથી એ કેટલો છેટો હતો એનું ભાન તો મને છેક બપોરને અંતે થવાનું હતું.

'કેમ, કાંઈ ઘડ બહાડી કે નૈં ?'

'ના, મને તો સૂઝ પડતી નથી,' મેં કહ્યું. 'હું હાર્યો. બોલો શું જવાબ છે ?'

'ઇ તો હું તુંને બીજી કોક વાર કૈસ,' પોતાનું મહત્ત્વ વધ્યું હોય એવું સ્મિત કરતાં એ બોલ્યો.

કબાટ પાસે જઈને મેં એમાંથી એક લગભગ અરધો ભરેલો ઉમદા વ્હિસકીનો શીશો કાઢયો.

'મારી પાસે સાકે તો જરા ય નથી.' મેં કહ્યું.'વ્હિસકીનો તો તમને વાંધો નહિ જ હોય'

'વદી જસે,' એ બોલ્યો. 'પણ પ્યાલા ભરવા માટે તારી ઘરવાળી આવે તો હારું.'

'એ તો ઠીક,પણ મારી પત્ની ઘેર નથી,' મેં કહ્યું.

ખરેખર તો એ સૂવાના ઓરડામાં જ હતી, પણ એને આ કસોટીમાંથી ઉગારી લેવાનો મેં મ.મ નિર્ધાર કર્યો હતો. વળી એને જોઈને આ ખેડૂત નિરાશ જ થવાનો એવી પણ મને ખાતરી હતી. શહેરની કોક ચાલાક ને ફેશનેબલ યુવતીને જોવાની એણે સ્વાભાવિક રીતે જ અપેક્ષા રાખી હોય, ને મારી પત્ની પણ આમ તો તોકીઓમાં જ જન્મી હતી ને તોકીઓમાં જ મોટી થઈ હતી છતાં એનામાં ગ્રામ્ય. લગભગ અણઘડ એવું કંઈક તો હતું જ.

પણ આ છેતરામણી મારા અતિથિની જાણ બહાર ન રહી.

'ઇ ઘરમાં જ સે,' એ બોલ્યો. 'ઇ ને આંઈ બરક ને પ્યાલા ભરી દેવાનું કે'

એની વિનંતિની અવગણના કરવાનું જ મેં નક્કી કર્યુ. ને એક ચાના પ્યાલામાં વ્હિસ્કી રેડીને એના હાથમાં ધર્યો.

'લડાઈ પહેલાં જેવો માલ મળતો, એવો તો નથી જ, હોં કે,' મેં કહ્યું.

એક જ ઘૂંટડે એ સ્વાહા કરી ગયો ને મોટેથી પોતાના હોઠ ચૂસીને એ બોલ્યો, 'બઉ સસ્તો માલ સે નેં ?'

'હું દિલગીર છું, પણ મારી પાસે સારામાં સારો આ જ છે.... તમારે ઠેકાણે હું હોઉં તો આટલી બધી ઝડપથી ન ગટગટાવી જાઉં,' મેં કહ્યું.

'હા - હા !' પ્યાલો મોઢે માંડતાં એ બોલ્યો. 'તું કેની હાર્યે વાત કરસ ઇ ની તુંને ખબર્ય નથ લાગતી. દીવાટાણે બે સીસા તો હું એકલો જ તળિયાંઝાટક કરી નાંખતો, ને ઇ પણ અસ્લી માલનાં હોં ને, તમારા આ પાણીપોસા માલના નૈં, હા, મુંને નથ લાગતું કે આમાં હાઠ ટકાથી કાંઈ વધારે હોય, કેમ ને ?'

'મને ખરેખર ખબર નથી.'

એણે શીશો હાથમાં લીધો ને મારે માટે એક પ્યાલો ભર્યો, પછી એણે પોતાનો પ્યાલો કાંઠા સુધી ભર્યો.

'લે, સીસી તો મારી ખાલી થવા આવી ને સું.' એ બોલી ઊઠ્યો.

'એમ, ખરેખર ?' મહામહેનતે નચિંત દેખાવાની મથામણ કરતાં મેં કહ્યું, કબાટમાંથી મેં બીજો શીશો કાઢ્યો.

એ માણસે તો ઢીંચવાનું ચાલુ રાખ્યું ને જેમ જેમ બીજા શીશાનો વ્હીસ્કીયે ઓસરવા માંડ્યો તેમ તેમ મારા હૃદયમાં રોષ ઉભરાવા માંડયો. સામાન્ય રીતે જ હું મારી વસ્તુની ચિંતા કરું એવો નથી. એ બાબતમાં તો સાવ ઊલટું જ છે. બોમ્બમારામાં મારો તમામ અસબાબ ગુમાવી બેઠા પછી જે કાંઈ વધ્યું તેનું ભાગ્યે જ મારા મનમાં કાંઈ વસ્યું છે. પણ આ વ્હીસ્કીની વાત નોખી હતી. થોડા સમય પહેલાં જ અપાર હાડમારી ને ખર્ચ વેઠીને મેં એ મેળવ્યો હતો ને વાળુ પછી કોક વાર જ નાની સરખી પ્યાલી પીવાનો મેં કડક નિયમ રાખ્યો હતો.એ બપોરને પ્રારંભે અઢી શીશા જ બાકી રહ્યા હતા, ને મારા મિત્ર મિ. માસુજી ઇબુસેને પ્રસંગોપાત્ત એકાદ પ્યાલો પીવાનું ગમે છે એમ હું જાણતો હોવાથી એ મને મળવા આવે ત્યારે એનાથી એનું સ્વાગત કરવાની ઉત્કટ ઝાંખના મેં સેવી હતી. ત્યાં તો, બપોરે મેં જમી લીધું એ પછી આ રાક્ષસ જેવો ખેડૂત આવી પહોંચ્યો ને મેં વ્હિસ્કી બહાર કાઢ્યો ત્યારે મને તો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો કે એ એક પ્યાલાથી વધારે પીશે. પણ હવે તો એ જેમ જેમ બીજા શીશાનો વ્હીસ્કીયે ગટગટાવતો હતો ને એને હું નપુંસક રોષથી બળબળતો જોઈ જ રહ્યો, તેમ તેમ મને લાગતું ગયું કે આ વ્હીસ્કી એ તો મારું પ્રાણાધાર રુધિર છે ને આ જડભરત એની ઘૂંટડેઘૂંટડે મોજ ઉડાવી રહ્યો છે.

'હાંભળ્યું સે કે તોકયોમાં તું બાયડિયુંની બાબતમાં ભારી વપદમાં આવી ગ્યો'તો,' ફરી એક વાર પોતાનો પ્યાલો ભરતાં એ બોલ્યો, 'ઇમ તો, તું ને હાસું કઉં તો તોકયોમાં રે'તો તો તૈંયે હુંય વપદમાં આવી ગ્યો'તો પણ ઇમાંથી તો હું હાવ હેમખેમ બારે નીકળી ગ્યોતો, લે વળી ,એક બાયડી તી મુંને સું દબાવતી'તી ! ઇ હાસું એક કે એક વારે જો ઇણે તમારી રઢ લીધી તો પછી ઇ હટ દેંઇને તમને સૂટા નો મેલે, હાં. મારી ઓરત તો મુંને હજીયે રત્યરત્યમાં કાગળપતર લખ્યા કરેં સે, જો ને, હજી થોડાક દી મોર્ય જ ઇણે મુંને સોખાની મીઠાઈની ટોપલી મોકલી સે. બાયડિયું બધી જ બેવકૂફ, કેમ ને, ધરાહાર

બેવકૂફ ! તમારા હૈયા હાર્યે ઈનું હૈયું હળી ગ્યું ને તો પસી તમારા દીદાર કેવા સે ને તમારી પાહેં નાનાં કેટલાં સે ઈની હાડીબાર ઈ રાખે જ નૈં ને. ઈ તો ફકત ભાવના ને હૈયું ને ઈ હંધી ઉપરસલી જાુગતિના જ વસાર કર્યા કરે." એણે મોટેથી કર્કશ હાસ્ય કર્યું. 'હા, હું તોકયોમાં રે'તો, તો તૈંયે મુંને તો હાવ મોકળું મેદાન મળી ગ્યું'તું, આજ હું ઈને હુંભારું સું તૈંયે મુંને થાય સે કે તોકીઓમાં તું જી ટાણે તારી ગેઈશાયુનાં સિતડાં સોરી લેતો'તો ઈ જ ટાણે હુંય ત્યાં જ હતો, તેં હારીપેઠ નામ કાઢ્યું'તું, નૈં ને ? હા -હા ! એલા આપણે હબળ એકમેકને ભટકાઈ ન ગ્યાં, ઈ હંધા દન તું એવે તે કિયે ઠામ ભટકતો'તો ?'

એ કયા દિવસોની વાત કરે છે એની ન તો મને સૂઝ પડી કે ન તો મને મેં એકેય ગેઈશાનું ચિત્ત ચોર્યું હોય એવું સ્મરણ થયું. સાચું જ કહેવું હોય તો, તોકીઓમાં રહેતો હતો ત્યારે આવેશભર્યા અનેક સંબંધોમાં હું સંડોવાયો હતો ખરો. ને એને લીધે મારા ઓળખીતા સાહિત્યકારોએ, ને મારા કહેવાતા મિત્રોએ પણ મને ખૂબ ખૂબ બદનામ કર્યો હતો. એટલે સુધી કે એમની ટીકાની હવે મારા પર સાવ અસર થતી અટકી ગઈ છે, એમ છતાં આ માણસના શબ્દોમાં એક એવો સૂર હતો કે આટલાં વર્ષોમાં પહેલી જ વાર મારે રીઢા રંડીબાજ હોવાના આરોપનો સામનો કરવો જ જોઈએ એમ મને લાગ્યું.

'તમને ખબર નહીં હોય.' એની આંખમાં આંખ માંડતાં મેં કહ્યું, 'સુંદરીઓનાં ચિત્તડાંનો ચોર બનવાનો પ્રયાસ મેં કદી યે કર્યો નથી, ને વગર વિચાર્યે એક પછી એક સુંદરીઓને ભ્રષ્ટ કર્યે જવામાં મને કોઈ જ જાતનો આનંદ નથી આવતો.'

'ઈ તારી હંધીય વાત હું જાણું સું.' પોતાનું હાસ્ય અરધું દબાવી એ મારી સામે જોતાં બોલ્યો, ને મેં કહેલો એકેય શબ્દ એને સાચો લાગતો નથી એમ મને સમજાઈ ગયું. લઘુતાનો એક અણગમતો ભાવ મને ઘેરી વળ્યો. આ સડેલા મનનો માણસ પણ મને પામી ન ગયો હોય - મારા અસ્તિત્વનાં વિકૃતમાં વિકૃત પડોને ઊખેળીને જોઈ ન ગયો હોય જાણે!

એકદમ એને ચાલ્યા જવાનું કહેવાનું મને મન થઈ આવ્યું, છતાં એવી હિંમત મારાથી થઈ નહીં. એ એક હકીકત છે. આ ગામમાં અમારી સ્થિતિ જરાય સુરક્ષિત રહી શકાય એવી હતી નહીં. ને ગામનો જૂનો ને જાણીતો હોય એવા કોઈ પણ માણસને છંછેડવાનું જોખમ મારાથી ખેડાય તેમ નહોતું. વળી મને ભય પણ લાગ્યો કે જો હું આને ચાલ્યા જવાનું કહીશ તો મેં એને એક અભણ ખેડૂત ગણીને જ ધૂતકારી કાઢ્યો છે એમ એ માની લેશે. હું રહેણઘરમાં ગયો ને રકાબી ભરીને ફળો લઈ આવ્યો.

'સફરજન લેશો ને,' મેં કહ્યું.'એનાથી તમને ઠીક રહેશે.'

થોડી જ વારમાં આ માણસ છાકટો બનીને ગાંગરવા માંડશે એવો ભય મને લાગ્યો હતો ને એટલે જ આ આફત ટાળવા માટે એને થોડાં ફળ આપવાનું મને સૂઝી આવ્યું હતું. રકાબી સામે સૂની આંખે એણે જોયું ને પછી વ્હીસ્કીનો પ્યાલો લેવા હાથ લંબાવ્યો.

'રાજકારણ પર મુને ફટકાર સે,' એકાએક એ બોલી ઊઠ્યો.'હાસુ પૂસ તો અમ હંધાય ખેડૂભાયુંને રાજકારણ પર ફટકાર સે. રાજકારણના ઈ માંધાતાઉએ અમારું શું

ભલું કર્યું સે હેં ? અમને એકેય રીત્યે ઈમણે પડખું આપ્યું હોય તો અમીં ઈમને પડખું આપિયે ને. અમં લોકો, હમજ્યોને, અમ ગામડાનાં માણંહ તો રયાં નમકહલાલ, ઉપકારનું હાટું અમીં કાયમ ઉપકારથી જ વાળિયેં. પણ ઓલ્યા રાજકારણના માંધાતાઉ ફકત લૂલબાઈ જ હલવી જાણે. જૈંયે હાસી મે'નત તો અમીં જ કરિયેં. હમાજવાદી, પરગતવાદી – છટ! અમારે મન તો ઈ હંધાંય હરખાં !'

પળ વાર તો આ નવી વાતનો છેડો ક્યાં આવશે એના વિચારમાં હું લીન થઈ ગયો.

'આ સેલી છૂંટણીમાં તારો ભા ઊભો રયો'તો ને ?' એણે વાત આગળ વધારી.

'હા,' મેં કહ્યું, 'આ એનો વિભાગ હતો, એ હારી ગયો હતો.'

'તેં જાતે પણ કાંઈ ઓસો પ્રસાર નૈં કર્યો હોય ?'

'ના, મેં તો મત આપવાનીયે દરકાર કરી નહોતી. ઘરમાં રહીને મેં તો મારું કામ જ કર્યે રાખ્યું હતું.'

'નરાતાળ ખોટું' એ બોલ્યો, 'તારા ભાનો પ્રસાર તેં કર્યોસ્તો વળી ! ઈ તો એક હાદી માણહાઈની વાત સે. હું તારા જેવો મોટો ભણેસરી મર્યને ન હોઉં, પણ માણહાઈ કેને કે,વાય સે અટલું તો જાણુંસ્સું, એક વાતની તો અમ ખેડૂભાયુંને ગમ પડે સે હોં. રાજકારણ પર મુંને ફટકાર સે, સતાં નિહાળના લંગોટિયા ભાઈબંધનો ભા સૂંટણીમાં ઊભો સે એવું મીં હાંભળ્યું કે તરત કેના કે'વાની વાટ ભાળ્યા વના મીં તો સટ ઈને મારો મત્ય દૈ દીધો. ઈ માણહાઈ કે,વાય, હમજ્યો ! જૈં લગણ અમારામાં ઈ પણ સે ને, તૈં લગણ અમ ખેડૂભાયુંને ઊની આંસે નૈં આવે !'

એનો ઉદ્દેશ હવે પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યો. એનો મત - જો એણે એ ખરેખર આપ્યો હોય તો એને મન મારી પાસેથી અમાપ વ્હીસ્કી કઢાવવાનો પરવાનો હતો.

'મારા ભાઈને ટેકો આપીને તમે ખૂબ મમતા દાખવી છે.' કટાક્ષભર્યું સ્મિત કરતાં મેં કહ્યું.

'મારી વાતનો જોજે ઊંધો અરથ નો કરતો, ઈ તો મીં હાદી માણહાઈને ખાતર જ કર્યું'તું - તારા ભાને મીં ભલો ગણ્યો'તો ઈમ તો નૈં જ. આજ તારું કટમ જગતમાં મર્યને આગળ વધી ગ્યું હોય પણ હજી બેસાર પેઢી પે'લાં જ તો તમી ફકત હાધારણ તેલ વેચનારા હતા. તું ઈ જાણે સે ને ? મીં હારીપેઠ ગોત કરી સે. તારું કટમ તેલના ડબા વેસતું,તું ને કોક જો અરધો ગેલન કે ઈથી વધુ ખરીદી કરતું ને તો ઈને લટકામાં એક સોકલેટ આપતું'તું. એવી જ રીત્યે તમીં નાણાં એકઠાં કર્યા. મોટાં કે'વાતાં હંધાંય કટમનું જ હોય સે, ભઈલા ! આ ઓઈકે કટમનું જ ઓઠું લેને. આંઈની અરધોઅરધ જમીન ઈમના હાથમાં સે ને ઈ આપણા હંધાય ઉપર રબાબ સાંટે સે. પણ હજી ગૈ કાલની જ વાત સે કે ઈમના બાપદાદા વટેમારગુઓને મૂતરવા હારુ હેરીએ બકડિયાં મૂકતાં ને ઈ બકડિયાં જેવાં ભરાઈ રે'તાં કે તરત ઈમને ખાતર હાર્યે ભેળવવા હારું ખેડૂને વેસી મારતા. એવી જ રીત્યે ઈમનો બાદશાહીનો દી ઊગ્યો. તું મુંને મૂરખ નૈં બનાવી સકે !'

'એમાં હું કોઈ દી સફળ નીવડું જ નહીં ને,' મેં કહ્યું. મને વિચાર આવ્યો : આ માણસ આ બધું જ અહીંયાં ને અહીંયાં ઉપજાવી કાઢે છે કે પછી પહેલેથી જ પૂરેપૂરી તૈયારી કરીને આવ્યો છે.

'હું પોતે પણ એક ખરેખરા અસ્લી કટમનો નબીરો સું,' એ બોલવા માંડ્યો. હજારો વરહ પે'લાં મારા બાપદાદા કયોતો મેલીને આ ગામમાં રે'વા આવ્યા'તા.'

'સાચેસાચ ? તો તો તમારું કુળ પણ અમીર જ હોવું જોઈએ.'

'તારી વાત બઉ ખોટી નથ,' નાકમાંથી હસતાં એ બોલ્યો. 'મુંને આ કપડાંમાં જોવાની ધારણા તો તેં નૈં જ રાખી હોય પણ. હા, મારા બેય ભાયું વિદ્યાપીટમાં ભણવા ગ્યા'તા. મોટા ભાએ તો હરકારમાં પણ હારીપેઠ નામ કાઢ્યું'તું. ઈનું નામ તો તેં સાપામાં દીઠું જ હસે.'

'હા, હા,' મેં કહ્યું.

"ભલે, પણ મીં જાતે વિદ્યાપીટમાં જવાની પરવા જ નો'તી કરી. મીં તો ગામડામાં રે'વાનું ને કાંક ખરેખરું ખપનું કામ કરવાનું જ પ્રસંદ કર્યુ 'તું, ને હવે હું જ હાસેહાસ આગળ વધી ગ્યો સું ને ઈમને સોખા ને બીજી તોકયોમાં મળતી નો હોય ઈ અનેક જણસું હારું મારી પાંહે હાથ લંબાવવા પડે સે. ઇ હંધું હું ઈમને કાંઈ કમને આપતો નથ. ને આંઈ જો;' એકદમ મારી આંખમાં ઘોંચવાનો હોય એમ આંગળી ચીંપતાં એ બોલ્યો, 'તુંને કેદીયે દાણાની તાણ પડે ને તો તું તારે મજોથી મારે ખેતરે હાલી આવજે, તુંને જી જોતું હસે ઈ હું તને દૈસ. એક ભાઈબંધનો સરાબ એમ અમથોઅમથો પી જાઉં એવો ગમાર હું નથ. હોં કે, ઈનું – પૈએ પૈનું – હાટું હું તુંને વાળી દૈસ. અમ ખેડૂભાયું તો નમકહલાલ કે'વાઈ.'

ગમગીન બનીને એણે પોતાનો ખાલી પ્યાલો નીરખ્યા કર્યો ને પછી સહસા એ બૂમ પાડી ઊઠ્યો :

'તારી વઉને તો આંઈ બરક ! ઇ જાતે મુંને પ્યાલો ભરી નૈં દે તૈં લગણ હું એક ટીપુંયે નથ પીવાનો, એક ટીપુંયે નૈં, હાંભળ્યું ને ?' એ લથડિયાં ખાતો ઊભો થયો. 'ક્યાં સે તારી વઉ, કે'તો ખરો ? રહેણઘરમાં સે ને, ત્યાં ગોદડાંની હૂંફ માણે સે ને, હેં ? તુંને ખબર્ય સે હું કોણ સું ? હું હીરાતા, ખેડૂઓનો રાજા સું રાજા ! લાખ વહાના મારા હીરાતા કટમ બાબે તેં સું કાંઈ હાંભળ્યું નથ ?'

મારો મોટામાં મોટો ભય સાચો ઠરતો લાગ્યો ને મારે મારી પત્નીને બોલાવી લાવ્યા સિવાય બીજો કાંઈ જ આરો નથી એ મને સમજાઈ ગયું.

'તમે શું કામ તકલીફ લ્યો છો. મિ. હીરાતા,' મેં સ્વસ્થતાથી કહ્યું. 'આ વાતનું તમને આટલું બધું લાગતું હશે એની મને ખબર નહીં. લ્યો, હું હમણાં જ એને અહીંથી બોલાવી લાવું છું.' હું સૂવાના ઓરડામાં ગયો. મારી પત્ની ત્યાં કેટલાંક ફાટેલાં મોજાં રફૂ કરવામાં ગૂંથાઈ હતી.

'તું જરા વાર અંદર આવીશ કે?' વાતવાતમાં મેં પૂછી લીધું. 'મારો નિશાળનો લંગોટિયો ભાઈબંધ મને મળવા આવ્યો છે.' આથી વિશેષ મેં કાંઈ જ કહ્યું નહિ. મારા અતિથિ વિશે મારી પત્ની કોઈ પણ જાતનો પૂર્વગ્રહ બાંધી લે, ખાસ કરીને તો એને હું અમારા કરતાં નીચા દરજ્જાનો ગણું છું. એમ એ માની લે, એવું જરાય મન નહોતું. એણે માથું નમાવી હા પાડી અને મારી સાથે અંદરના ઓરડામાં આવી.

'ચાલ, હું તને મિ. હીરાતની ઓળખાણ કરાવું.' મેં કહ્યું. 'એ મારા લંગોટિયા ભાઈબંધ છે. એકડિયામાં અમે સાથે ભણતા. નાના હતા ત્યારે અમે બંને હરઘડી ઝઘડયા કરતા. એમની હથેળી પછવાડે ઘાનું એક નિશાન છે. એ ઘા મેં માર્યો હતો. આજે એ પોતાનું વેર વાળવા આવ્યા છે.

'મને તો ખૂબ ભય લાગે છે !' એ હસતાં હસતાં બોલી. 'ભલે, ભલે, હું પણ તમને મળીને હું ખૂબ રાજી થઈ છું.' એણે એમને નમન કર્યા.

અમારા અતિથિને આ વિનયમાં રસ પડ્યો હોય એવું લાગ્યું,

'તમોને મળીને મું ને પણ બઉ હરખ થાય સે. બોન,' એ બોલ્યો. 'પણ તમારે મારી હાર્યે આવડો બધો વને જાળવવાની કોઈ જરૂર નથ, હોં, હા, પણ અટાણે તમીં મારો આવડો આ પ્યાલો સરાબથી ભરી દેસો ને, તો તો મારે હેંયે હરખ નૈં માય હોં.'

એક વાત મારા ધ્યાન બહાર રહી ન ગઈ. હજી થોડી જ વાર પહેલાં મારે મોંઢે મારી પત્નીની વાત કરતાં આ 'તારી વઉ' 'તારી વઉ' કરતો હતો, પણ અત્યારે ખુદ એને મોઢે વિનયપૂર્વક વાત કરી શકવાના હોશ તો એનામાં રહ્યા જ છે.

'તમોને ખબર્ય સે બોન.' મારી પત્નીએ એનો પ્યાલો ભરી દીધા પછી એ બોલ્યો, 'અબઘડી હું આ ઓહામુને કે'તો'તો કે તારે કદીયે દાણાની તાણ્ય પડે ને તો તું તારે ભઈલા, હડી કાઢીને મારે ન્યાં દોડી આવજે. મારે ન્યાં તો હંધુય અભરે ભર્યું સેઃ બટાટા, સાકપાનડાં, સોખા, ઈંડાં, મરઘાં ને ઘોડાનું માંહ જોયેં સે તમોને ? ઘોડાના માંહનો એક મહમોટો કટકો પોસાડી દઉં તમોને ? તમોને ખબર્ય સે, ઘોડાનું સામું ઉતારવામાં મુંને કોઈ ના પુગે, હોં. કાલ દી ઊગતામાં મારે ન્યાં આવી પૂગજો. ઘોડાનો આખો ને આખો ટાંટિયો હું તમોને આપી દૈસ. તમોને તેતર્ય પસંદ સે ? લે, પસંદ તો હોય જ ને વળી ! ઈમાં સું, આ પંથક આખામાં મારો જેટલો પંકાયેલો તાકેડું અવર કોઈ સે જ નૈ. તમ તમારે સું જોયે સે ઇ મુંને કે, દેજો ને, આખ્યું ઉઘાડતામાં તો ઇ હું હેઠે પાડીસ. તમોને બોન. રૂડાંરૂપાળાં વનેરું બતકાં ગમે કે ? લ્યો, ઈમાં તી સું, કાલ પરોઢિયે હું બારે નીકળી જેંસ ને તમીં હાટુ દરબાર ખાતામાં કરી આવીશ. મારા જમાનામાં મીં સિરામણ મોર્ય તણ્ય વીંહું બતકાં માર્યા સે. તમોને ઇ હાસું નો લાગતું હોય ને તો આંઈ આટલામાં કોઈના કાન કૈંડી જોજો. આ પંથક આખામાં હું જબરામાં જબરો તાકેડું સું. જુવાનિયાં તો મારું નામ કાને પડતાં પડતાં જ થીજી જાય સે ઇ હાસું સે હોં – ઇ મનેય ખબર્ય સે કે આ બંકડા પાંહે એક બે સમત્કાર સે. એલા એ ય, પઢો રે પોપટ !" એણે મને બૂમ મારી.

‘તું તી કાઈ દી આરતી ટાણે સિન્તો દરવાજે કાં આવતો નથ ? ન્યાં એકાદ ધીંગાણું તો નત્ય હાલતું જ હોય સે – ખૂબ બધા ઉધામાત્યા જુવાન એકમેકને સોંટ્યા જ હોય સે – હું તો ન્યાં જેવો પોંસું ને એવો જ ઈમની બરોબર વસોવસ ખાબકું ને ઇ હંધાયને બાધતા બંધ કરી દઉં. ઈ હાસું કે ન્યાં હું જેટલી વાર જોઉં સું ને એટલી વાર મારી પંડ્યની જંદગી પણ ભોમાં નાખું સું. પણ આંયાં ઈની કેને હાડીબાર સે ? મારાં બાયડી સોકરાંવ હારુ મી થોડાં નાણાં જુદા કાઢી રાખ્યાં સે. મારા ગયા કેડે ઈમને ઊની આંસે આવે એમ નથ.’

પણ વાર એનો અવાજ આર્દ્ર બન્યો. પણ પછી એકાએક મારા તરફ વળીને એ લગભગ ત્રાડ નાખતો બોલી ઊઠ્યો, ‘ઊઠ એલા એય પઢો રે પોપટરામ ? જો, કાલે આરતીટાણે હું તુંને બરકવા આવીશ ને પસે આપણે હાર્યે ઓલ્યે દરવાજે જાસું જંદગી હાસેહાસ કેવી હોય સે ઇ ન્યાં હું તુંને દેખાડીસ. આમ ને આમ દી આખો તું ઘરકૂકડી થૈને બેઠો રે’સને તો પસેં તારા કાળા અસકરમાં ઝાઝું પાણી કેંયે નૈં સડે, થોડો જાત્ય - અનુભવ મેળવવો જોયે. તું તી કઈ ભાતનાં સોપડા સિતરે સે ઇ તો કે, ? હા -હા -હા ! મૂળ આફત જ આ સે ને, આ જંદગી સું સે ઈની તુંને ભાળ જ નથ. આ મારી જ વાત કર્ય. આજ દી લગીમાં મીં તણ્ય બાયડી કરી નાખી. સતાં હાજર હોય ઇ જ મુંને કાયમ હઉથી વા’લી લાગે સે. તીં કેટલી બાયડી કરી ? બે ? તણ્ય ? તમોને તો ખબર્ય હસે જ, બોન, તમારી હાર્યે કેમ પ્યાર કરવો ઇ તો આવડે સે ને ઇ ને બરોબર ?’

‘તું અંદર જઈને થોડી મીઠાઈ લઈ આવ તો,’ એક નિઃશ્વાસ નાખતાં મેં મારી પત્નીને કહ્યું.

‘હવે તો તું ઝટ તોકયો દીમની હડી મેલવાનો, ને, હેં ?’

મારી પત્ની જેવી ઓરડીમાંથી બહાર ગઈ એવા જ મિ. હીરતા બોલી ઊઠ્યા ‘વળી પાસો તું ઓલી હગલિયું હાર્યે જ ગેલ કરવાનો હા - હા ! તું તોકિયોમાં કિયાં ધામા નાખે સે ?’

‘મારું ઘર લડાઈમાં તારાજ થઈ ગયું છે.’

‘ઈમ, તો તો બમગલોલાએ તું ને ભગાડી મૂક્યો, કેમ ને? આ વાત તો તારે મોઢેથી મી અબઘડી જ હાંભળી. લે તો તો ઘરબાર વનાના હંધા કટમને ધોઈધફીને હોંઢાડેલો કામળો તો તું ને મળ્યો જ હસે. ઇ તું મુંને દેસ ને ?’

ફરીથી હું આભો બનીને એની સામે જોઈ રહ્યો.

‘હા, ઇ જ બરોબર સે,’ ફરીથી પોતાનો પ્યાલો ભરતાં, એ બોલ્યો, ‘કામળો મુંને આપી દે. ઈમાં બઉ હારું ઊન વાવર્યું હોય સેં. મારી વઉ ઈમાંથી મુંને એક ડગલી હીવી દેસ.....આવી રીત્યે હું કામળો માગી લઉં સું ઇ તું ને મારું વરવું લાગતું હસે, નૈ ? પણ મુંને તો ઇ રીત્ય જ પ્રસંદ સે. મારે કાંઈ જોતું હોય ને. તો હું તો ઇ ધડય દૈને માગી જ લઉં સું. ન તું મારે ત્યાં આવ્ય ને તૈંયે તારે પણ ઈમ જ કરવાનું હોં. તારે જે જોતું હસે ઇ હું તુંને દૈ દેસ. અમથો અમથો એકબીજાનો વિવેક જાળવિયેં ઈમાં સું

દી વળે ? બોલ્ય, ઈનું સું કેંસ ? ઇ કામળો તું મુંને આલવાનો ને ?’

હજીયે હું એને આભો બનીને જ જોઈ રહ્યો. ઊનનો આ કામળો અમને એક પ્રકારના આશ્વાસન ઈનામ રૂપે મળ્યો હતો ને મારી પત્નીનો એ એક મહામૂલો ખજાનો બની ગયો હતો. મારું ઘર બોમ્બથી તારાજ થઈ ગયું ને એ પછી, કરચલાનું કોક કુટુંબ એમનું દર તોડીફોડી નાખવામાં આવે ને એ બધાં નિરાશ્રય ને નિઃસહાય બનીને શત્રુ બની બેઠેલા કિનારે દોટ મૂકે એની જેમ અમે ગામડામાં રહેવા આવ્યાં, ત્યારે આ કામળો જાણે કે એક તિલસ્માતી તાવીજ હોય એમ મારી પત્નીએ એને સતત પોતાની આંખ સામે રાખ્યો હતો. જેનું ઘર લડાઈમાં તારાજ થઈ ગયું હોય એ કુટુંબને શું શું થતું હોય કે, પછી આવાં કુટુંબ અનેક વાર કેવાં એક સામટાં આપઘાતની અણી પર આવી ગયાં હોય એ બધું મારિ સામે બેઠેલા આ જડસુને ક્યારેય સમજાવાનું નથી.

‘મને લાગે છે એ કામળાને તો તમારે વિસારે જ પાડવો પડશે,’ મેં મક્કમ બનીને કહ્યું.

‘મારા હાળા કંજૂસ !’ એ બોલ્યો ‘ઇ મુંને સું કામે નો મળે ?’

બરાબર આ જ પળે મારી પત્નીને મીઠાઈની તાસક લાવતી જોઈને હું રાજીનો રેડ થઈ ગયો. ને મેં ધાર્યું હતું એમ જ અમારો અતિથિ પણ કામળાની વાત તરત વીસરી ગયો.

‘અરે ભલાં બોન,’ એ બોલ્યો ’તમી આવડી બધી માથાફૂટ તી સું કામ કરી ? ખાવાનું તો મારે કાંઈ જ નો જોયે. હું તો ફકત પીવા જ આવ્યો સું, પણ હવે તો તમારે જ પ્યાલા ભરવા પડસે, હોં, તમારો આ ધણી તો મુંને માળો એવડો બધો કંજૂસ લાગે સે.’ મારી સામે એ તીખી નજરે જોઈ રહ્યો.‘સું કયો સો, બોન ? ઇને હારી પેઠે ધમારી નાખું ? હું તોકયોમાં રે’તો’તો ને તૈંયે હારો મજાનો મલ્લ ગણાતો. ને મુંને થોડું ઝાઝું જુજિત્સુ પન આવડે સે, હોં. મારાથી ઈ મર્યને થોડા સો માહા નાનો રયો, ઇને તો હું સપડીમાં સોળી નાખીસ, જો બોન તમોને ઇ કે દીયે પજવે ને, તો તમતમારે મુંને કૈં, દેજો, હાળાને ઇ કેદીયે વીહરી ન જાય એવો હવાદ હું સખાડી દૈસ. અમીં નિહાળમાં હાર્યે ભણતા ને ઈ દીનો હું ઇને ઓળખું સું, હમજ્યા ને, એટલે મારી હામું રોફ મારવાની ઈ હિંમત જ નૈં કરે ને.’

બરાબર આ જ પળે, મેં વર્ષો પહેલાં નીતિનાં સૂત્ર શીખવતાં, પુસ્તકોમાં વાંચેલી જાતજાતની કથાઓનું મને સ્મરણ થયું. એમાં શિગેનારી કીમુરા, યોગારો કાન્ઝાકી ને કાન્શિન જેવા મહાપુરુષોનાં જીવનપ્રસંગો ગૂંથી લેવામાં આવતા. આના જેવા જંગલી ડાકુઓ એમને ગાળો આપતા તો પેલાએ એમની ક્ષમા યાચવી જોઈએ ત્યારે એ પોતે જ નિખાલસતાથી કેવા એમની ક્ષમા માગી લેતા ને કેવા પોતાની ખરેખરી નૈતિક શ્રેષ્ઠતા તેમ જ આવા ગળાકાપુઓ માટેની અપાર, ઘૃણા વ્યકત કરી દેતા. યોગારો કાન્ઝાકીના જીવનનો એક પ્રસંગ પણ મને યાદ આવ્યો. એક વાર એમના પર એક ગાડાવાળાએ

હુમલો કર્યો. પણ આ મહાપુરુષની નમ્રતા ને સહિષ્ણતાથી એ એટલો તો શરમાઈ ગયો કે દિવસોના દિવસો એણે ક્ષમાયાચનાનો એક સરખો પત્ર લખવામાં ગાળ્યા, એની પડતીના દિવસો આવ્યા ને એને શરાબની લત વળગી. આ મહાપુરુષોના અતિઘમંડી ધૈર્યની પ્રશંસા કરવાને બદલે, મેં તો આજની ઘડી સુધી એમાં તો એમની પોતાની શ્રેષ્ઠતાનો અહંકાર છુપાયો છે માનીને એનો તિરસ્કાર જ કર્યો હતો; વાસ્તવમાં, આ કહેવાતા ડાકુઓનું વર્તન બીજું કાંઈ નહીં તો નૈસર્ગિક ને નિરાડંબર તો છે જ એમ માનતો હોવાથી મારો સમભાવ એમના પર જ ઢળ્યો હતો. પણ અત્યારે એકાએક હું જ જાણે કીમુરા, ક઼ાન્ઝાકી ને કાન્શિન બની ગયો. પોતાના પર હુમલો થતી વેળા એમને પણ જે એકલતા સાલી હશે. એ એકલતા મને એકાએક સમજાઈ ગઈ. મને એક બીજો વિચાર પણ સૂઝ્યો કે આ બોધપ્રધાન કથાઓનું વર્ગીકરણ ‘સહિષ્ણુતા’ કે ‘મહાપુરુષો ને ક્ષુદ્ર માનવો’ એ ચાલુ શીર્ષક હેઠે થવું જોઈએ. સહિષ્ણુતાને આ બાબતમાં ખરેખર કાંઇ જ લાગતું વળગતું નથી એ પણ મને એ જ પળે સમજાઇ ગયું. બસ વાત આટલી જ હતી. પોતાના પર હુમલો કરનાર કરતાં આ ‘મહાપુરુષો’ દુર્બળ હોત ને લડવું જ પડે તો પોતાનું કાંઈ જ ફાવે તેમ નથી એ જાણતા હતા.

‘મિયાં પડ્યા તો પડ્યા પણ ટંગડી તો ઊંચી’ એ કહેવતમાં એમના તથા આ ‘લંગોટિયા ભાઈબંધ.’ સાથેના મારા પોતાના વર્તનની સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે. એકાએક મને એક ભયંકર કલ્પના થઈ આવી, અમારો અતિથિ એકાએક પાગલ થઈ ગયો છે ને અમારાં પરદાચિત્રો, સરકણાં બારણાં ને રાચરચીલાંનો કચ્ચરઘાણ વાળી રહ્યો છે. આ અસબાબમાંથી કાંઈ જ મારું પોતાનું નહોતું ને એથીસ્તો બાળકો ભીંત પર લીટા તો નહીં આંકે ને કે બારણાંને વધુ પડતી સજ્જડાઈથી ઉઘાડબંધ નહીં કરે ને એવી સતત આશંકા મને સતાવ્યા કરતી. આ ખેડૂત અત્યારે કેટલો ભયંકર વિનાશ સરજી દે એની કલ્પના કરતાં જ મારું અંગેઅંગ કંપી ઊઠ્યું. મારી આ એકતાભરી કાયરતામાં મને એક જ વિચાર આવ્યો : કોઈ પણ હિસાબે મારે આને છંછેડવાનું ટાળવું જ જોઈએ.

સહસા મેં એને છાતી ફાટી જાય એવે અવાજે ત્રાડતો સાંભળ્યો, ‘હો - હો હો !’ હું તો હેબતાઈને જોઈ જ રહ્યો. ભલા ભગવાન હું તો સકસૂર થૈ ગ્યો સું !’

પછી એણે કણસાટ કર્યો, પોતાની આંખો જોરથી બીડી લીધી, ને પોતાની બંને કોણી ઘૂંટણે ટેકવી. ને નશામાંથી મુકત થવાનો મરણિયો પ્રયાસ કરતો હોય તેમ પૂરેપૂરો એકચિત્ત બનીને એ બેઠો થઈ રહ્યો. એને કપાળે પ્રસ્વેદનાં બિંદુ ચળકવા માંડયાં ને એનો ચહેરો લગભગ શ્યામ થઈ ગયો. દુશ્મન સામે ઝઝૂમી રહેલા મહાકાય બેહેમોથ જેવો એ લાગ્યો. એ ખરેખર નશામાં ચકચૂર બન્યો જ હશે – વ્હીસ્કીનો બીજો શીશો પણ એ અરધાથીયે વધુ ઢીંચી ગયો હતો. હું ને મારી પત્ની અમે બંને બેચેન બનીને પરસ્પર સામે જોઈ રહ્યાં. ત્યાં અચાનક એને આંખ ઉઘાડતો જોઈને અમે દિંગ થઈ ગયાં. જાણે કાંઈ જ ન બન્યું હોય એટલી સ્વસ્થતાથી એ બોલ્યો, ‘બીજા મર્યને જહાનમમાં જાય, મુંને તો મોકો

મળે તંયે સરાબના ઘૂંટડામાં લજ્જત આવે સે. ઈનાથી મુંને ઠીક રે’સે. આયાં આવો ન બોન. મુંને આ પ્યાલો ભરી દો ને. તમીં જરીએ ભો રાખતા નૈ, અમ ખેડૂભાયું તો ભાન ભૂલ્યા વના મન સા’યે એટલો પી સકીએ.”

મારી પત્નીને જરાય હાલતી ન જોઈને એણે જાતે જ શીશો ઉપાડી લીધો ને એક ઘૂંટડે ખાલી કરી નાખ્યો.

‘હાસ, તમીં બેઉએ ખૂબ માયા દાખવી સે મારા પર,’ પોતાના હોઠ ચૂસીને એ બોલ્યો. ’હવે તમારે મારાં પરુણા થવાનું, હોં ને(+ ખ્રિસ્તી ધર્મની દંતકથામાં આવતું વન્ય પશુ : મોટે ભાગે હીપોપોટેમસ) હા, પણ એક મુસીબત સે, તમી મારે ન્યાં પગ મેલસો તૈંયે તમારી પરુણાગત્ય હું એનાથી કરીસ ઇ મુંને હાસેહાસ હાસેહાસ કળાતું નથ.મારી પાહે થોડાં મરઘાં સે તો ખરાં, પણ ઇ તો મારેં નવીંબર મઈનામાં ઓલી મરઘાંની લડાઈ થવાની સે ને ઇ હારું હાસવી રાખવાં સે. એટલે તમારે નવીંબર લગણ થોભી જાવું જોસે. હા, બેસાર મૂળાનો હંભારો હું તમોને કદાચ આપી સકીસ ખરો....’ ધીમે ધીમે એના શબ્દો ગણગણાટમાં સરી પડ્યા. ને એ થોડી વાર મૂંગો બેઠો રહ્યો.

‘મારે ન્યાં હાસોહાસ કાંઈ જ નેંથ,’ ફરી એ બોલવા માંડ્યો, ‘કાંઈ કે’તા કાંઈ જ નૈંને. એટલેસ્તો હું આજ પીવા હારું આંયાં આવ્યો. હા, એકાદું વનેરું બતક હું કદાસ મારી આવું ખરો. પસે આપને ફકત તણ્ય જ હોં - ભેળા બેહીને ઉજાણી કરસું ને આ ઓહામુ સરાબ લેં આવસે. પણ ઇ હું એક સરતે જ કરું હા : જમતી વેળા તમારે એક હરખું કીધાં કરવાનું : ‘કવડું મીઠું ! કેવડું મજાનું બતક !’ તમીં ઈમ નૈં કરો ને, તો પસેં મારો મિજાસ હાથમાં નૈં રે, હોં. હાસુ પૂશો તો હું તમોને કે દીયે માફ જ નેં કરું, હા-હા-હા ! હા, બોન, અમીં ખેડૂભાયું તો એવા જ, હોં કે. અમારો માનમરતબો તમીં હરખો જાળવો ને તો તો પસેં આ ભવમાં અમીં તમારા ગુલામ થૈને રૈયે. પણ તમીં જો નાકનું ટીચકું સડાવો ને મેંડયમાં રયો, તો પસેં અમીં પણ ફૂટી બદામની યે તમાનો રાખિયેં, હાં અમારી હાર્યે ઢોંગ કરવામાં કોઈ જ ફાયદો નથ.બોન. આ અબઘડી તમીં હારીપેઠ અતડા ને અભેમાની દેખાવ સો કેમ નૈં ? પણ હોડ બકવી સે. ગોદડામાં ગરતાં જ બીજી હંધીય હગલિયુંની જેમ તમીં પણ જલસેથી કુદાકા મારતા હસો.’

મારી પત્ની ભાવભર્યું હસી ને ઊભી થઈ ગઈ. ‘મારે હવે જવું જ પડશે. હોં, એ બોલી. ‘બચુડો રોતો લાગે છે.’ ‘ઇનામાં પૈ ભારેય મીઠું નથ !’ મારી પત્ની ઓરડામાંથી જેવી બહાર ગઈ એવો જ એ બોલી ઊઠ્યો.‘તારી બાયડીમાં કાંઈ કે’તાં કાંઈ જ મીઠું નથ, ઈ હું તુંને કે, દઉં સું, હા ! આ મારી વઉની જ વાત કર્યને, ઓઠા તરીકે. વઉં તો ઇને કેવાય ! અમારો કલૈયા કુંવર જેવાં સો તો સોકરાં સે, ને આ આખાય પંથકમાં અમારા જેવું હખી કટમ તુંને દીવો લૈને ગોતતાંયે નૈં મળે. મારી વાત હાસી નો લાગતી હોય ને તો ગામ આખામાંથી મન સા’ય ઈનેં પૂસી લેજે ને. એ નીડરતાથી મારી સામે જોવા લાગ્યો. ‘તારી બાયડીના મનમાં ઈમ હસે કે આવી રીત્યે ઊઠી જૈને હું આ ભાને

મૂરખમાં ખપાવી સકીસ. પણ હું આ ઘડીએ જૈને ઈને મારી માફી માગવા હારું લૈ આવું સું, જો ને. ઈ સે કિયાં ? સેણઘરમાં જ સે ને ? આ ઘડીએ જૈને ઈને સેણઘરમાંથી તાણી આવું સું. ઊભા તો રે.'

લથડિયાં ખાતો એ ઊભો થયો. એકદમ ઊભા થઈ જઈને મેં એનો હાથ પકડી લીધો. 'તમારે એની શું કામ સાડીબાર રાખવી જોઈએ,' મેં કહ્યું. 'તમે તમારે આરામ કરો ને બીજો પ્યાલો પીઓ.' એ જોરથી ખુરશીમાં ફસડાઈ પડ્યો. મેં હસવાની મહેનત તો કરી, પણ મારા ઓઠ જ ઝલાઈ ગયા હતા.

હું તો મોર્યથી જ જાણતો'તો એ બોલ્યો, 'કે તારી વઉ હાર્યે તુંને મેળ નથ. તુંને ઈ કોઠું નથ દેતી, કેમ ને ? મુંને તો પે'લેથી જ ગંધ આવી ગૈતી.'

એનો વિરોધ કરવાની માથાકૂટમાં પડ્યો જ નહીં.

'ભલે, પણ ઈમાં મારે સું લેવાદેવા,' પોતાનો પ્યાલો ભરતાં ભરતાં એ બોલ્યો, 'તારી ઉપાધિ વીહરવા હાર્યું કવિતા હાંભળવી સે તારે ? એક કવિતા હું ગાઈ હંભળાવું ?'

આ સૂચન મેં તરત વધાવી લીધું. એનાથી મારી પત્નીને ને એણે મારું અપમાન કર્યું છે એવી જાતે કરી લીધેલી કલ્પનાને એ વીસરી જશે એટલું જ નહીં, પણ આ ધરતીને છેડે આવેલા નાના ગામડામાં, એને પેઢી દર પેઢી વારસામાં મળેલી પ્રાચીન વિષાદપૂર્ણ કવિતા ગાતો સાંભળીને, મારો આ 'લંગોટિયો ભાઈબંધ' તો અપાર ઘૃણાનો અવતાર છે એવી મેં કરેલી કલ્પના ભુંસાઈ જશે. અને આ કલ્પના મને મારા જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી સતાવ્યા કરશે એવી પણ મને ભીતિ લાગી હતી.

'હા, તમારી એ કવિતા મને સંભળાવો ને,' મેં ભાવપૂર્વક કહ્યું એ બપોરે હું પહેલી જ વાર ખરા અંતઃકરણથી બોલ્યો.

એણે શરાબનો ઘૂંટડો ભર્યો, મોટેથી હેડકી ખાધી, ને ગાવા માંડ્યું :

ગિરિમાળા, નદીનાળાં, ને હરિયાળી ઉપર પથરાઈ
રઈ સે નિરજનતાની નિરાસ હવા,
કોસ પર બસ કોસ હુધી ખડકાઈ
ગઈ સે ભીસણ આ હમરાંગણની દુનિયા.
તાજમતાની રુધિરતણી દુર્ગંધભરી.

ફરીથી એણે હેડકી ખાધી. 'બીજી કડી હું વીહરી ગ્યો સું,' એ બોલ્યો, 'આ મીં કોક સોપાનિયામાં વાંસી'તી.'

'સમજ્યો.'

'વારુ, તૈયે હવે હું જાઉં સું,' ધીમે ધીમે ઊભો થતાં એ બોલ્યો. 'તારી વઉ હાલી ગઈ સે ને તું પ્યાલા ભરી દેસે તેંયે સરાબ પીવામાં મુંને જલ્સો આવતો નથ.'

એને રોકવાનો પ્રયાસ મેં ન કર્યો.

'આપણી હાર્યે જી ભણતાં ઈ હઉની ઉજાણીની વાત મુંને ઝાઝો વખત મળસે ને તૈંયે

કરસું.' એ બોલ્યો. 'ઈ બાબેની હંધીય જવાબદારી મારે તારે માથે જ નાખવી પડસે. પણ ઈ પે'લાં ઘિરે લૈ જવા હારું તું મુંને થોડો સરાબ દૈ દે જોઉં.'

મને પહેલેથી જ આની ધારણા હતી. એના પ્યાલામાં બાકી રહી ગયેલો વ્હીસ્કી મેં તરત જ શીશામાં રેડવાનું શરૂ કર્યું. શીશામાં હજી પા ભાગ ભર્યો હતો. 'આ શીશો જ તમે લઈ જાઓને,' શીશો એને આપતાં મેં કહ્યું.

'એય, એય,' એ બોલ્યો, 'ઈમ નો સાલે ! આ એક દીમાં તારી કંજૂસાઈ મીં બઉ ભાળી લીધી સે. ઓલ્યા, કપાટમાં તી હજીયે બીજો એક આખો શીશો હંતાડી રાખ્યો સે, કેમ નૈં ? ઈયે મુંને દૈ દે !'

'બહુ સારું !' મેં કહ્યું.

મારો વ્હીસ્કીનો છેલ્લો શીશો આપી દીધા સિવાય બીજો કોઈ જ આરો ન હતો. કટાણું હસતાં મેં વિચાર કર્યો. આનાથી તો આજ બપોરની આ વિધિમાં હવે કાંઈ જ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. હવે મિ. ઈબુસે કે બીજો કોઈ મિત્ર મને મળવા આવશે ત્યારે સાથે બેસીને વ્હીસ્કી પીવાની લિજ્જત અમે ક્યારેય નહીં માણી શકીએ. પળ વાર તો વ્હીસ્કીની કિંમત કહી દેવાનું મન મને થઈ આવ્યું. એની એના પર શી અસર થાય છે એ મારે જોવી હતી. પણ, છેક અત્યારે પણ યજમાનનું કર્તવ્ય તજવાની હિંમત મારાથી થઈ નહીં. એને બદલે મારાથી એકાએક લજ્જાળ રીતે પુછાઈ ગયું : 'અરે, સિગારેટનું કેમ બોલ્યા નહીં ? તમારે સિગારેટ જોઈએ છે ?'

'ઈ હું બીજી વાર માગી લેંશ,' એકેક હાથમાં વ્હીસ્કીનો એકેક શીશો ઉપાડતાં એ બોલ્યો.

હું એને દરવાજા સુધી વળાવવા ગયો ને ત્યાં જ આ મુલાકાતની પરાકાષ્ઠા આવી. દરવાજા બહાર એ પગ મૂકે તે પહેલાં જ એણે હેડકી ખાધી ને મારા તરફ વળીને મારા કાનમાં ફૂંક મારી : 'તારે આવડો બધો ઢોંગ આસરવાની જરૂર નો,તી !'

હા, એ ખરેખરો ભડનો દીકરો હતો.

અનુ. જયંત પારેખ

રાશામોન

રિયૂનોસુકે આકુતાગાવા

૧. ઝાડીમાં

એક ઉચ્ચ પોલીસ કમિશ્નર સમક્ષ કઠિયારાની જુબાની

હા સાહેબ, મેંસ્તો મડું ગોતી કાઢેલું. રાબેતા મુજબ આ સવારે સેડારનાં લાકડાં કાપવા ગયો ત્યારે ડુંગરાવની વચ્ચે ઝાડીમાં મેં આ મડાને પડેલું જોયું. ઠામઠાકાણું ? યામાશીના સ્ટેજ રોડથી લગભગ દોઢસો મીટરને અંતરે ત્યાં વાંસ અને સેડારની એક અવાવરુ ઝાડી છે.

ભૂરા રેશમી કિમોનો અને ક્યોટો ઢબના ચોળાયેલા માથું ઢાંકવાના વસ્ત્રમાં પીઠ પર ચત્તુંપાટ શરીર પડેલું. તલવારના એક જ સીધા ઘાએ છાતી વીંધાઈ ગઈ જણાતી હતી. તેની આસપાસ પડેલ વાંસના છોડવા પર લોહીનાં ટપકાં ઊઠેલાં. ના, ત્યારે લોહી વહેતું નહોતું. ઘા તો સુકાઈ ગયો હતો એમ ધારું છું. મારાં પગલાંનો અવાજ પણ સાંભળી શકી નહિ હોય એમ એક માખી ત્યાં ચોંટી ગઈ હતી.

તમે પૂછો છો કે મેં ત્યાં કંઈ તલવાર કે એવું કશુંક જોયેલું ?

ના, કશુંય નહિ સાહેબ, પાસેના સેડારના મૂળિયા પાસે એક દોરડું મેં જોયેલું અને...હં દોરડા ઉપરાંત મને એક કાંસકી નજરે ચડેલી. બસ એટલું જ. ખૂન થયાં પહેલાં લાગે છે કે મારામારી ઝપાઝપી થયાં હોવાં જોઈએ. કારણ કે ઘાસ અને પડેલા વાંસના છોડવા ચારેબાજુ ગુંદાયેલા જણાતા હતા.

'કોઈ ઘોડો આસપાસમાં હતો ખરો ?'

'ના, સાહેબ, ઘોડાની તે શી વાત ? માણસોય મહામહેનતે ત્યાં પેસી શકે તેવી તો ઝાડી છે.'

પોલીસ કમિશ્નર સમક્ષ પ્રવાસી બૌદ્ધ સાધુની જુબાની

સમય ? અલબત્ત, ગઈકાલનો બપોરનો સાહેબ, એ કમનસીબ સેકિયામાથી યામાશીનાના મારગે જતો હતો. તે સેકિયામાં ભણી જતો હતો અને તેની ભેગી ઘોડા પર એક સ્ત્રી હતી. તેના માથાની આચ્છાદનને કારણે તેનો ચહેરો જોઈ શકાય તેમ નહોતો માત્ર તેનાં કપડાંનો રંગ જોઈ શક્યો હતો. કમળના રંગ જેવાં વસ્ત્રો હતાં. સરસ કેશવાળીવાળો તેનો ઊંચી જાતનો અશ્વ હતો. સ્ત્રીની ઊંચાઈ ? ઓહ, આશરે ચાર ફૂટ પાંચ ઈંચ જેટલી. હું બૌદ્ધ સાધુ રહ્યો એટલે વીગતવાર તેને ઝીણવટથી જોઈ નહોતી. હા, માણસ કને એક તલવાર તેમ જ તીરકામઠું હતાં. અને મને યાદ છે એના ભાથામાં વીસ તીર હતાં. મેં તો ધારેલુંય નહિ કે એના નસીબમાં આવું હશે ખરેખર મનુષ્યનું જીવન પ્રાતઃકાળના ઝાકળ જેવું અથવા વીજળીના ચમકાર જેવું ક્ષણજીવી હોય છે. એ મનુષ્ય પ્રત્યે સહાનુભુતિ માટે મારા શબ્દો ઓછા પડે.

પોલીસ કમિશ્નર સમક્ષ પોલીસમેનની જુબાની

જેને પકડ્યો તે માણસ ? અરે એ તો વિખ્યાત બહારવટિયો તાજોમારું. એને મેં ઝભ્ભે કર્યો ત્યારે એ ઘોડા પરથી ગબડી પડ્યો હતો. આવાલાગુચી પાસે પૂલ પર એ કણસતો પડ્યો હતો, સમય ? ગઈ કાલે પાછલી રાતનો. નોંધણી માટે ઉમેરું કે એક વાર પેલે દહાડે એને પકડવા મેં પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે દુર્ભાગ્યે તે ઝલાયો નહોતો. તેણે ગાઢા ભૂરા રંગનો રેશમી કિમોનો પહેરેલો અને તેની પાસે મોટી તલવાર હતી અને આપે જોયું તેમ તીરકામઠાં પણ ક્યાંકથી તેણે મેળવેલાં. આપ કહો છો તેમ આ તીર ને કામઠું મરનાર પાસે હતાં તેવાં જણાય છે ? તો તો તાજોમારુ જ ખૂની હોવો જોઈએ. હું ધારું છું કે ચામડાની પટ્ટીથી વીંટાવેલું કામઠું, કાળું ભાથું, બાજ પક્ષીનાં પીછાંવાળાં સત્તર તીર આ બધું તેની પાસે હતું. હા, સાહેબ, આપે કહ્યું તેમ સુંદર કેશવાળીવાળો એ અશ્વ છે. પથ્થરના પૂલથી થોડે પાર રસ્તા નજીક મેં ચરતો જોયેલો. તેની લગામ લબડતી હતી. ચોક્કસ, ઘોડેથી તે ગબડી પડ્યો, તેમાં વિધિનો કંઈ સંકેત હોવો જોઈએ.

ક્યોટોની આસપાસ જેટલા લૂંટારુઓ ભમે છે તેમાં આ તાજોમારુએ શહેરનાં સ્ત્રી વર્ગના માટે ત્રાસ ગુજાર્યો છે, ગઈ પાનખરમાં તોરીખ મંદિરના પીન્દોરા પર્વતે દર્શને આવેલી એક પરણેલી સ્ત્રીનું એક કન્યા સાથે ખૂન થયેલું. એ ખૂન બદલ એના પર શંકા જાય છે. જો આ ગુનેગારે પેલા માણસનું ખૂન કર્યું હોય તો એની પત્નીનું એણે શું કર્યું હશે તે કહેવાય નહિ. આપ આ સમસ્યાનો ધ્યાનથી તાગ લેશો.

પોલીસ કમિશ્નર સમક્ષ એક વૃદ્ધ સ્ત્રીની જુબાની

હા સાહેબ, મારી દીકરી વેરે પરણેલાનું એ શબ છે. એ ક્યોટોનો નથી. વાકાસા પ્રાંતના કોકુફુ ગામનો સમુરાઈ હતો. તેનું નામ કાનઝાવા નો તાકીહિકો અને તેની ઉમ્મર છવ્વીસની. તે ભગવાનનું માણસ હતો એટલે મને ખાત્રી છે કે બીજાને ગુસ્સો ચડે તેવું કશુંય નહિ કર્યું હોય.

મારી દીકરી ? તેનું નામ મસાગો ને તેની ઉમ્મર અઢાર. તે તેજસ્વી મોજમજા પસંદ કરે તેવી છે. પણ મને ખાત્રી છે કે તાકીહિકો સિવાય એ કોઈ પણ પરપુરુષને ઓળખતી નથી. તેનું મોં નાનું; લંબચોરસ છે અને તેની ડાબી આંખના ખૂણે એક તલ છે.

ગઈ કાલે તાકીહિકો મારી દીકરી ભેગા વાકાસા જવા નીકળેલા. આવો કરુણ અંજામ આવ્યો તે તો કેવું દુર્ભાગ્ય ! મારી દીકરીનું શું થયું ? મારા જમાઈ તો ગયા જ તેમ માનું પણ મારી દીકરીના ભાવિની ચિંતા કરતાં હું અધમુઈ થઈ જાઉં છું, ઈશ્વરને ખાતર એને ગોતી કાઢવા બધું કરી છૂટો. હું પેલા તાજોમારુ કે પછી જે કંઈ તેનું નામ હોય તે લૂંટારાને ધિક્કારું છું. મારા જમાઈ જ નહિ પણ મારી દીકરી....(તેના છેલ્લા શબ્દો આંસુમાં ડૂબી ગયા.)

તાજોમારુની જુબાની

મેં તેને મારી નાખ્યો પણ તેની સ્ત્રીને નહિ. તે ક્યાં ગઈ ? હું જાણતો નથી. ઓહ, એક મિનિટ થોભો, ગમે તેટલી શિક્ષા કરશો તોય હું જે જાણતો નથી તેની કબૂલાત નહિ કરું. જ્યારે હવે આ દશા થઈ છે જ ત્યારે તમારાથી હું કશું છુપાવીશ નહિ.

ગઈ કાલે બપોર પછી આ દંપતીને હું મળ્યો. તે વખતે પવનની લહેર આવી અને તે સ્ત્રીના મોં પરનું આચ્છાદન ઊંચકાતાં તેના ચહેરાની મને ઝાંખી થઈ. તરત જ મારી દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી તે વળી ઢંકાઈ ગયો. કદાચ તે પણ એકાદેક કારણ હોઈ શકે, તે બોધિસત્ત્વ જેવી જણાતી હતી. તે જ પળે મેં મનોમન નિર્ણય કર્યો કે તેને મેળવવી જ – પછી ભલે તેના ધણીનું ખૂન કરવું પડે.

કેમ ? મારે માટે હત્યા કરવી એ તમે ધારો છો તેવી મોટી કોઈ આફતકારક બીના નથી. જ્યારે સ્ત્રી પકડાય ત્યારે કોઈ પણ રીતે તેના ધણીની હત્યા થવી જ ઘટે. હત્યા કરવા મારી ભેટે લટકતી તલવાર હું વાપરું છું. શું હું એકલો જ કંઈ લોકોને મારું છું ? તમે, તમે લોકો તલવાર વાપરતા નથી. તમે સત્તા વડે લોકોને મારો છો. કેટલીક વાર તેમના ભલા સારુ તમે એમ કરો છો એવાં બહાનાં કાઢી તમે તેમને મારો છો ત્યારે લોહી વહેતું નથી. તેમનું શરીર પથ અકબંધ હોય છે. છતાં સરવાળે તમે તેમને મારી નાંખો છો. એ કહેવું અઘરું કે આપણામાં કોણ વધુ પાપી હશે ? તમે કે હું ? (એક કટાક્ષ ભરપૂર સ્મિત)

પણ જો તેના ધણીને મારી નાખ્યા વિના સ્ત્રીને પકડી શકું તે તો ઘણું સારું એટલે મેં નક્કી કર્યું કે તેને ઝભ્ભે કરવી અને બને ત્યાં લગી તેના ધણીને મારવો નહિ. વળી યામાશીના સ્હેજ રસ્તે એ શક્ય પણ નહિ એટલે એ વરવહુને પર્વતભણી વળવા મેં ફસાવ્યાં.

તે તો ઘણું સરળ હતું. હું તેમનો સહપ્રવાસી બન્યો અને તેમને કહ્યું કે પર્વતની પેલી બાજુ એક જૂની જગ્યા છે જે મેં ખોદી છે. ત્યાં મને ઢગલો તલવાર અને ચળકતા હીરા વગેરે મળ્યું છે. હું તેમની પાસે ગયો અને મેં કહ્યું કે પર્વતની પછી તે ઝાડીમાં એ બધું મેં દાટ્યું છે અને એ બધું જે કોઈ તે મેળવવા ઇચ્છે તેને સસ્તી કિંમતે વેચવા તૈયાર છું. પછી તમે જાણો ને કે લોભ કેવી ભયંકર ચીજ છે ? તે તો મારી વાત પૂરી મળ્યા પહેલાં જ પલળ્યો હતો. અડધા કલાકથીય ઓછા વખતમાં તો તેઓ પર્વત ભણી મારી જોડે ઘોડો હંકારવા લાગ્યા.

તે જ્યારે ઝાડી સન્મુખ આવી પહોંચ્યો ત્યારે મેં તેમને કહ્યું કે ખજાનો અહીં જ દાટ્યો છે અને તેમને અંદર આવી જવા મેં કહ્યું. પેલો માણસને તો કશો વાંધો નહોતો. લોભના માર્યા તેની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી. સ્ત્રીએ કહ્યું કે તે ઘોડા પર બેસી રહેશે ને રાહ જોશે. ગાઢ ઝાડી જોઈ એવું તે કહે તે સહજ હતું. સાચું કહું તો મારી યોજના મેં ધાર્યું હતું તે રીતે જ પાર પડતી હતી એટલે સ્ત્રીને પાછળ મૂકી પુરુષ સાથે હું ઝાડીમાં પ્રવેશ્યો.

ઝાડીમાં થોડે લગી તો વાંસ જ વાંસ છે.પચાસેક વાર દૂર સેડારનો કંઈક ઉઘાડ આવે છે, મારા હેતુ માટે એ યોગ્ય સ્થળ હતું. ઝાડીમાં રસ્તો કાઢતાં મેં તેને તે ભોળવાય તેવું જૂઠાણું કહ્યું કે સેડાર નીચે ખજાનો દાટ્યો હતો. મેં આમ કહ્યું એટલે મહામહેનતે તે ઝાડીમાંથી દેખાતા ઝાંખા સેડાર ભણી ધસ્યો. થોડી વાર પછી વાંસની ઝાડી આછી થઈ અને હારબંધ ઊગેલા સેડાર પાસે આવી પહોંચ્યા. જેવા અમે ત્યાં પહોંચ્યા કે મેં તેને પૂંઠેથી ઝાલ્યો. એ તલવારબાજ તલવારધારી યોદ્ધો હતો એટલે ખાસ્સો મજબૂતય હતો. એટલે તે ડઘાઈ ગયો અને કશું કરી શક્યો નહિ. મેં તરત સેડારના મુખ સાથે તેને મુશ્કેટાટ બાંધી દીધો. મને દોરડું ક્યાંથી મળ્યું ? ભલું થજો મારું, લૂટારું રહ્યો એટલે દીવાલ ઠેકવા ગમે ત્યારે તેની જરૂર તો પડે જ ને ? અલબત રાડારાડ કરતો અટકાવવા તેના મોંએ વાંસનાં પાંદડાંનો ડૂચો દેવાનું તો સરળ હતું.

આમ તેનો નિકાલ કરી તેની સ્ત્રી પાસે જઈ મેં તેને જોવા આવવા કહ્યું ને જણાવ્યું કે ઓચિંતાના ચક્કર આવ્યા છે. એ કહેવું જરૂરી નથી કે મારી આ યોજના પણ પાર પડી. મેં તેનો હાથ ઝાલી ઝાડીમાં ઊંડે દોરી. તેણે હાથમાં માથાનું આચ્છાદન લીધેલું. જેવો તેણે ધણીને જોયો કે તરત જ નાની તલવાર તેણે કાઢી. મેં કદી આવા ઝનૂની સ્વભાવવાળી સ્ત્રી દીઠી નથી. જો હું અસાવધ હોત તો મારા પડખામાં તે હુલાવી જ દેત. મેં તેને ટાળી પણ તે તો ઝાટકા કરતી જ રહી. કદાચ તેણે મને બૂરી રીતે ઘાયલ કર્યો ય હોત અથવા મારી નાખ્યો હોત. પણ હું તાજોમારું, મારી તલવાર કાઢ્યા વિના તેની નાની તલવાર હેઠી પાડવામાં હું સફળ નીવડ્યો. ગમે તેટલી ઝનૂની સ્ત્રી પણ શસ્ત્ર

વળી એ વખતે ફરી પાછી હું બેભાન થઈ ગઈ હોઈશ. ભાનમાં આવ્યે મેં ઊંચે જોયું ત્યારે તેમણે છેલ્લા શ્વાસ ભરી લીધા હતા. હજી તે બંદીવાન દશામાં હતા. સેડારના ઝુંડમાંથી અને વાંસમાંથી ડૂબતા સૂર્યનાં કિરણો તેમના ફિક્કા ચહેરા પર પડતાં ચહેરો ચળકતો હતો. ડૂસકાં ગાળતાં તેમના મૃતશરીર પરથી મેં દોરડું દૂર કર્યું અને ત્યાર પછી મારી જે દશા થઈ છે તે વિષે કહેવાની મારામાં લવલેશ શકિત રહી નથી. ગમે તેમ પણ મારામાં આત્મહત્યા કરવાની શકિત રહી નહોતી. મેં મારા ગળામાં જ નાની તલવાર ભોંકી અને પર્વત નજીકના તળાવમાં પડતું મૂક્યું. એને બીજા અનેક પ્રકારે મરવા પ્રયત્ન કર્યો. જિંદગીનો અંત આણવામાં નિષ્ફળ જતાં હું હજી પતિત દશામાં જીવું છું.(એકાકી નિરાધાર સ્મિત) તદ્દન નિરુપયોગી એવી મને કૃપાપાત્ર કવાનોને પણ ત્યજી દીધી હોવી જોઈએ. મેં મારા પતિની હત્યા કરી. મને લૂંટારુએ ભ્રષ્ટ કરી. હું શું કરી શકું ? હું શું કરી શકું ? હું...(ધીરે ધીરે ભારે ધ્રૂસ્કાં)

માધ્યમ દ્વારા હત્યા થયેલ વ્યકિતની વાત

મારી પત્ની પર બળાત્કાર કરી, લૂંટારાએ ત્યાં બેસી તેને સાંત્વનાના શબ્દો કહેવા માંડ્યા. અલબત્ત હું તો બોલી શકતો નહોતો.મારું શરીર સેડારના મૂળ જોડે મુશ્કેટાટ બાંધ્યું હતું, પરંતુ તે દરમિયાન મારી પત્ની ભણી નેત્ર વડે સંજ્ઞા કરી વારંવાર મેં તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો 'લુંટારાની વાત માનીશ નહિ.' આવો કંઈ અર્થ સમજાવવા હું મથતો હતો પરંતુ વાંસનાં પાદડાં પર પોતાની ખોળા ભણી સતત નજર ઠેરવી હતાશ થઈ તે બેઠી હતી. ઉપર ટપકે જોતાં તે એ લૂંટારાના શબ્દો સાંભળતી. હું તો અદેખાઈનો માર્યો બળી મરતો હતો.દરમિયાન ચાલાકીપૂર્વક એક વાતથી માંડી બીજી વાતો લુંટારો કરતો રહ્યો. અંતે લૂંટારાએ નિર્ઘૃણ પ્રસ્તાવ રજૂ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી. એક વાર તારી લાજ લૂંટાઈ છે એટલે હવે તું તારા ધણી ભેગી સારી રીતે રહી શકીશ નહિ તો એને બદલે મારી પત્ની જ થા ! મારા પ્રેમને કારણે તારા પર બળાત્કાર કરવા હું ઉદ્યત થયેલો.

ખૂની જ્યારે આમ વાત કરતો હતો ત્યારે મારી પત્નીએ તે તંદ્રામાં પડી હોય તેમ એનું મુખ ઊંચું કર્યું, તે પળે તે જેટલી સુંદર લાગતી હતી તેટલી સુંદર ક્યારેય તેને દીઠી નહોતી. હું ત્યાં બંદી દશામાં હતો ત્યારે મારી સુંદર પત્નીએ જવાબમાં લૂંટારાને શું કહ્યું એમ ? હવે તો હું અવકાશમાં પડ્યો છું છતાં તેના જવાબને રોષ અને અદેખાઈથી લખ્યા વિના સંભારી શકતો નથી. ખરેખર તે બોલી હતી...."તે તમે જ્યાં જાવ ત્યાં મને લઈ જાવ.'

માત્ર આટલું જ તેનું પાપ નથી. જો એટલું જ હોત તો હું અંધકારમાં આટલો બધો હેરાન થાત નહિ. તે જ્યારે જાણે સ્વપ્નમાં ચાલતી હોય તેમ ઝાડીમાંથી લૂંટારાના હાથમાં હાથ મૂકી ચાલી જતી હતી. ત્યાં ઓચિંતાની ફિક્કી પડી ગઈ અને સેડારના મૂળ સાથે બાંધેલ મારા ભણી આંગળી ચીંધીને કહે : તેને મારી નાખો. જ્યાં લગી તે જીવે છે ત્યાં

લગી હું તમને નહિ પરણી શકું. તે ગાંડી થઈ ગઈ હોય તેમ વારંવાર બોલવા લાગી. 'તેને મારી નાખો.'

હજીય આ ક્ષણે આ શબ્દો અંધકારની તળ વિનાની ગર્તામાં મને આપાત પ્રહાર કરતાં જણાય છે. કદી માનવમુખે આથીય ધિક્કારપાત્ર કોઈ વાત ઉચ્ચારાઈ હશે ? ક્યારેય આ શાપિત શબ્દો માનવકાને કદી પડ્યા હશે ? ક્યારેય આવા....(ઓચિંતાની તિરસ્કારપૂર્ણ રાડ) આ શબ્દો સાંભળી લૂંટારો સુધ્ધાં ફિક્કો પડી ગયો. તેના હાથને વળગી પડી તે બોલી, 'તેને મારી નાખો.' તેની સામું કડક નજરે જોઈ ન તો તેણે હા ભણી કે ન તો ના કહી.... પણ તેનો જવાબ સાંભળું તે પહેલાં તો તેણે વાંસનાં પાંદડાં પર તેને પ્રહાર કરી ગબડાવી મૂકી હતી.(ફરી તિરસ્કારપૂર્ણ રાડ) શાંતિપૂર્વક અદબ વાળી તેણે મારી સામું જોયું અને કહ્યું.'તમે તેનું શું કરશો ? તેને મારી નાંખશો કે જતી કરશો ? તમારે માત્ર ડોકું જ ધુણાવવાનું છે ? મારી નાખશો ?' કેવળ તેના આ શબ્દો સારુ થઈનેય હું તેના ગુનાને માફ કરવા તૈયાર છું.

હું ખચકાયો ત્યારે તે ચીસ પાડીને ઝાડીનાં ઊંડાણમાં નાઠી. લૂંટારાએ તેને તરત ઝાલવા પ્રયત્ન કર્યો તેની બાંય સુધ્ધાં તે પકડી શક્યો નહિ.

તેના નાસી ગયા પછી તેણે મારી તલવાર, કામઠું ને તીરો લઈ લીધાં. એક ઝાટકે તેણે મારાં બન્ને બંધન તોડ્યાં, હજી મને તેનું ગણગણવું યાદ છે :

'હવે મારો વારો છે.' પછી તે ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. ત્યાર પછી બધું શાંત થઈ ગયું. ના, મેં કોઈને રડતાં સાંભળ્યું. મારાં બીજાં બંધન છોડી મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યુ અને જોયું તો હું જ રડતો હતો.(લાંબા વખત લગી મૌન) સેડારના મૂળ પાસેથી અત્યંત થાકેલ મારા શરીરને મેં બેઠું કર્યું. મારી સામે મારી પત્નીની પડેલી નાની તલવાર પડી હતી તે ઉપાડી. મેં મારી છાતીમાં હુલાવી. મારા મોંમાંથી લોહીનો કોગળો થયો પણ મને કશી પીડા થઈ નહિ. મારી છાતી ટાઢી પડી ત્યારે કબરમાં જેવી શાંતિ હોય છે તેવી શાંતિ બધે પ્રસરી રહી. કેવી ભયંકર શાંતિ ! પર્વતના આ ભાગની કબર ઉપરના આકાશમાં એકે પક્ષીનો કલનાદ સુધ્ધાં સંભળાતો નહોતો. કેવળ એકાકી પ્રકાશ સેડાર અને પર્વત પર પડતો હતો. ધીરેધીરે પ્રકાશ પણ સેડાર અને વાંસ દષ્ટિફલકમાંથી દૂર થયાં ત્યાં લગી ઝાંખો થતો ગયો. ત્યાં પડ્યા પડ્યા મને ગાઢ શાંતિ વીંટળાઈ વળી.

પછી કોઈ મારી નજીક આવ્યું. મેં કોણ છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મારી આસપાસ અંધારું વીંટળાઈ વળ્યું હતું. કોઈક ..... પેલી નાની તલવાર કોઈએ હળવે રહીને અદૃશ્ય હાથ વડે મારી છાતીમાંથી કાઢી. તે જ વખતે ફરી એક વાર મારા મોંમાંથી લોહીનો કોગળો નીકળ્યો અને અવકાશના અંધકારમાં ફરીથી સદાને માટે હું ડૂબ્યો.

અનુ. સુનીલ કોઠારી

ચીંથરે વીંટી ચબરખી

યોશિકી હાયામા

યોશિઝો માત્સુદો સિમેન્ટનાં એક પછી એક પીપ ઠાલવતો હતો. પોતાના શરીરનાં ઘણાંખરાં અંગો પર એણે માંડ માંડ સિમેન્ટ ચોંટતી અટકાવી હતી, તો પણ એના વાળ પર તેમ જ ઉપલા હોઠ પર એક જાડું રાખોડી પડ બાઝી ગયું હતું. પોતાનું નાક ખોતરીને નસકોરાંના વાળને બાઝેલા સિમેન્ટના સખત પડને ઉખેડી નાખવા એ જીવ પર આવી ગયો હતો. એ પડને લીધે નસકોરાના વાળ રિઈન્ફોસ્ડ કોન્ક્રિટ જેટલા અક્કડ બની ગયા હતા; પણ સિમેન્ટ મિક્સર તો દર મિનિટે દસ પીપ જેટલો માલ ઓકી નાખતું હતું, એટલે સિમેન્ટ ઠાલવવામાં એ પાછો પડી જાય એ એને પાલવે તેમ નહોતું.

એનો રોજ અગિયાર કલાકનો હતો, છતાં પોતાનું નાક એક વાર બરાબર ખોતરી લેવા જેટલી નિરાંત પણ એને ન મળી. બપોરે જમવાના નજેવા વિસામાટાણે એને કકડીને ભૂખ લાગી હતી એટલે એ લુશલુશ કોળિયા ગળી જવાની વેતરણમાં જ રહ્યો. રોંઢાના વિસામાટાણે હું નાક સાફ કરી લઈશ એવી આશા એણે સેવી હતી, પણ એ ઘડી આવી પહોંચી ત્યારે તો એને ઊલટું સિમેન્ટ મિકસરનો કચરો સાફ કરવો પડયો. નમતે પહોરે તો એને પોતાનું નાક પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસનું બનાવ્યું હોય એમ લાગ્યું.

દિવસ આથમ્યો. સખત પરિશ્રમને લીધે એના હાથ લૂલા બની ગયા હતા ને પીપોની હેરફેરમાં એને પોતાની તમામ શકિત કામે લગાડવી પડતી હતી. એમાંથી એક પીપ ઊંચકવા જતાં જ સિમેન્ટમાં પડેલી એક નાની લાકડાની પેટી એની આંખે ચડી.

'આ શું?' એને કંઈક નવીન લાગી. જિજ્ઞાસાને વશ બનીને એણે પોતાના કામની ગતિ ધીમી પડવા ન દીધી. ઝટપટ એણે પાવડા ભરીભરીને ત્રાજવામાં સિમેન્ટ નાખી. એને પાછી ભેળવવાના તાવડામાં ઠાલવી ને પછી ફરીથી પાવડા ભરીભરીને બીજી સિમેન્ટ ત્રાજવામાં નાખવા માંડી !

'પણ આમ કેમ બને ?' એ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, 'સિમેન્ટના પીપમાં આ પેટી આવે જ ક્યાંથી ?'

એણે પેટી ઉપાડી લીધી ને પોતાના ઓવરકોટના આગલા ખિસ્સામાં સેરવી દીધી.

'ખાસ ભાર તો છે નહીં, જહન્નમમાં જાય ! એમાં બીજું ભલે ને તે હોય, પૈસા તો ઝાઝા નહીં જ હોય.'

આટલા ન-જેવા વિસામાથીયે એ પોતાના કામમાં પાછો પડી ગયો હતો, એટલે સિમેન્ટ મિક્સરની સાથે થઈ જવા માટે હવે એને જોરશોરથી પાવડા ભરીને સિમેન્ટ નાખવી પડી. ઉન્મત્ત યંત્રમાનવની જેમ એણે બીજું પીપ ઠાલવ્યું ને એની સિમેન્ટને પાવડા ભરી ભરીને ત્રાજવામાં નાખી.

એ જ પળે મિક્સર ધીમું પડવા માંડ્યું ને આખરે અટકી ગયું. યોશિઝો માત્સુદોની આજની પાળી પૂરી થઈ ગઈ મિકસર સાથે જોડેલી રબરની નળી એણે ઊંચકી લીધી ને પોતાનાં હાથમોઢું ઉપરઉપરથી ધોઈ લીધાં. પછી એણે ભાથાનો ડબ્બો ગળે ભેરવ્યો ને પોતાની ઓરડી તરફ થાકેલે પગલે ચાલવા માંડ્યું, પેટમાં કંઈક નાખવાના, ને એથીયે વિશેષ તો કડક સાકેનો પ્યાલો ગટગટાવવાના વિચારમાં એનું મન ડૂબી ગયું.

એ વીજળીઘર વટાવી ગયો. એનું બાંધકામ લગભગ પૂરું થઈ ગયું હતું. હવે થોડા જ સમયમાં એમને વીજળીનો લાભ મળવાનો. નમતી સંધ્યાએ ઘેરાતા અંધકારમાંયે દૂર દૂર શ્વેત હિમથી આચ્છાદિત કેઈરા પર્વતનું ઉત્તુમગ શિખર દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. એના પરસેવાથી ભીના શરીરને એકાએક ટાઢ ચડી ને એ ધ્રૂજવા માંડ્યો. એ જે માર્ગે આગળ વધતો હતો એને અડીને જ કિસો નદીનાં નીર ઘૂઘવતાં હતાં ને મોટી ગર્જના સાથે કિનારે અથડાઈ દૂધધોળાં ફીણ રચતાં હતાં.

'જહન્નમમાં જાય.' યોશિઝો માત્સુદોએ વિચાર કર્યો. 'આ તો તદન અસહ્ય છે, હા, આ તો નરક છે નરક ! મારી પત્ની પણ પાછી ભારેપગી થઈ છે.'

નાની સરખી ચાલીની નાની સરખી ઓરડીમાં સાપોલિયાં જેમ સળવળતાં પોતાનાં છ બાળકો. શિયાળો બેસવા ટાણે જ જન્મનાર નવા બાળક ને સમજ્યા વિના જ એક પછી એક બાળક જણ્યે જતી પોતાની પત્ની એને યાદ આવી ગયાં ને એ વિષાદમાં ડૂબી ગયો,

'જુઓ ને' એ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો. 'મને રોજના એક યેન ને નેવું યેન મળે છે, ને એમાંથી પચાસ નના એક ભાર લેખે બે ભાર ચોખા ખરીદવા પડે છે. ને બાકીના નેવું યેન કપડાંના ને ભાડાના ચૂકવવા પડે છે. જહન્નમમાં જાય ! આની પછી સાકે પીવા જેટલું મારી પાસે કાંઈ બચે એ માની જ કેમ લેવાય ?'

અચાનક એને ખિસ્સામાં પડેલી નાની પેટી સાંભરી. એણે એ બહાર કાઢી ને એના પરની સિમેન્ટ સાફ કરવા માટે એને પોતાના પાટલૂનની બેઠકે ઘસી. પેટીના ઢાંકણા પર કાંઈ જ કોતર્યું નહોતું. એને મજબૂત સિલ મારવામાં આવ્યું હતું.

'લે, આ પેટીને શું જખ મારવા આવું સિલ માર્યું હશે ? સિલ ભલે ગમે તેણે માર્યું હોય, એને કાંઈક છુપાવવું છે એમાં ના નહીં.'

પેટીને એણે પથરા પર પછાડી તો પણ એનું ઢાંકણું ન ઊઘડ્યું.અંતે એકદમ ક્રોધે ભરાઈને એણે એ નીચે ફેંકી દીધી ને પગ નીચે એને જોરજોરથી કચડી નાખી. પેટી ભાંગી ગઈ ને એમાંથી ચીંથરામાં વીંટિલી કાગળની એક ચબરખી ભોંય પર સરી પડી. એણે એ ઉપાડી લીધી ને વાંચવા માંડી :

'હું નોપુરા સિમેન્ટ કંપનીના કારખાનાની કારીગર છું. સિમેન્ટની કોથળીઓ સીવું છું. મારો પ્રિયતમ કંપનીના આ જ કારખાનામાં કામ કરતો. એનું કામ ક્રશરમાં પથરા નાખવાનું હતું. ઓકટોબરની સાતમી તારીખે સવારે એક મોટો પથરો એમાં નાખવા જતાં જ એનો પગ કાદવમાં લપસી ગયો ને પથરા ભેગો એ પણ ક્રશરમાં જઈ પડ્યો.

બીજા કારીગરોએ તરત એને ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ જ વળ્યું નહીં. ઊંડે ને ઊંડે તણાતો જતો હોય એમ એ પથરાઓની નીચે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી પથરાના ને એના દેહના છૂંદેછૂંદા થઈ ગયા ને એ બધું ગુલાબી રંગની એક મોટી લાદી રૂપે ઈજેકટરમાંથી બહાર આવ્યું. ત્યાંથી એ કન્વેયર બેલ્ટ પર પડયું ને પલ્વરાઈઝરમાં ગયું.પોલાદના જબરદસ્ત દસ્તાથી ત્યાં એ ખંડાઈ ગયું. એનો સાવ ચૂરેચૂરો કરવાનું ચાલુ હતું ત્યારે મને લાગ્યું કે એમાંથી એક પ્રકારનો મંત્ર પોકારવામાં આવે છે. પછી એને ભઠ્ઠીમાં નાખવામાં આવ્યું ને એને પકવીને એક સુન્દર લાદી બનાવવામાં આવી.

એનાં હાડકાં, એનું માંસ, એનું મગજ - બધાંયનો ચૂરેચૂરો થઈ ગયો. હા, મારા પ્રિયતમનો આખોય અંત આમ સિમેન્ટમાં આવ્યો. બાકી રહી ગયું માત્ર એના ઓવરકોટનું એક ચીંથરું. આજે જે કોથળીમાં એને મૂકવામાં આવશે એ કોથળી સીવવામાં જ હું ગુંથાઈ છું.

એની સિમેન્ટ થઈ ગઈ એને બીજે જ દિવસે હું આ પત્ર લખવા બેઠી છું. પત્ર લખાઈ જશે કે તરત આ પીપની કોથળીમાં એને પણ ભેગો જ સીવી લઈશ.

તમે પણ કારીગર જ છો ને ? એવું જ હોય, તો મહેરબાની કરીને મને આનો જવાબ આપજો. આ પીપની સિમેન્ટ શામાં વપરાય છે એ જાણવા માટે હું ખૂબ જ આતુર છું.

આની કેટલી સિમેન્ટ થઈ છે ? ને એ બધી એક જ જગ્યાએ વપરાઈ છે કે પછી જુદી જુદી જગ્યાએ ? તમે પ્લાસ્ટરકામ કરો છો કે બાંધકામ ?

એ કોક થિયેટરની પરસાળ બને કે કોક આલિશાન મકાનની ભીંત બને એ તો મારાથી કેમેય ન ખમાય. પણ એમ થતું અટકાવવામાં મારું વળે ય શું ? તમે કારીગર હો તો મહેરબાની કરીને આવી જગ્યાએ આ સિમેન્ટ ન વાપરતા....

પણ વધુ વિચાર કરતાં લાગે છે કે એનો કોઈ જ અર્થ નથી. તમને મન થાય ત્યાં એને વાપરજો. એ જ્યાં પણ દફનાશે ત્યાં એ સંગીન કામ આપશે. એ શરીરે તો ઘણો જ સશક્ત છે એટલે એ જ્યાં વપરાશે ત્યાં યોગ્ય રીતે જ વર્તશે.

તમને ખબર છે, સ્વભાવે પણ એ ઘણો જ નરમ હતો. પણ તેમ છતાંય એ નીડર હતો, ખડતલ હતો. એ હજી નાનો હતો. હમણાં જ તો એને પચીસમું બેઠું હતું. એ ખરેખર મને કેટલી ચાહે છે એ જાણવા જેટલો સમય પણ મળ્યો નહોતો. હું તે એનું

કફન સીવી રહી છું - કે પછી સિમેન્ટની કોથળી ! સ્મશાનમાં પોઢવાને બદલે સતત ભમ્યા કરતી ભઠ્ઠીમાં એનો અંત આવ્યો છે એને આખરી વિદાય આપવા માટે હું એની કબર કેવી રીતે શોધી શકીશ ?

એને ક્યાં દફનાવવાનો છે એનો તો મને જરા જેટલોયે ખ્યાલ નથી, સમજ્યાને. પૂર્વ કે પશ્ચિમ, દૂર દૂર કે નજીક - કાંઈ જ કહી શકાય તેમ નથી. એથીસ્તો તમે મને જવાબ આપો એવું મને મન છે. તમે કારીગર હશો, તો મને જરૂર જવાબ આપશો, કેમ ને ? ને એના બદલામાં હું તમને ઓવરકોટમાંથી વધતું એક ચીંથરું ભેટ આપીશ - હા, આ પત્ર જેમાં વીંટ્યો છે એ જ ચીંથરું. પેલા પથરાની ધૂળ, એના દેહનો પરસેવો - એ બધું જ આ ચીંથરામાં ભર્યું છે. એ મને આલિંગન કરતો ત્યારે આ જ ઓવરકોટ પહેરતો. એ ઓવરકોટમાંથી હવે તો માત્ર આ ચીંથરું જ વધ્યું છે - અરે એ મને કેવું તો દૃઢ આલિંગન કરતો !

'મારે માટે આટલું જરૂર કરજો, કરશો ને ? હું જાણું છું. તમને ખૂબખૂબ તકલીફ પડશે, પણ મહેરબાની કરીને મને આટલું જણાવજો : આ સિમેન્ટ કઈ તારીખે વાપરવામાં આવી ? એ જે જગ્યાએ વપરાઈ છે તે જગ્યા કેવી છે ? એનું પૂરું સરનામું શું ? ને તમારું નામ પણ. ને તમે પણ સંભાળ રાખજો હો, રાખશો ને આવજો.'

ફરી એક વાર બાળકોનો શોરબકોર યોશિઝો માત્સુદોને ઘેરી વળ્યો, પત્રને છેડે લખેલાં નામસરનામાં પર એણે એક નજર નાખી ને ચાના કપમાં રેડેલો સાકે એક જ ઘૂંટડે ગળે ઉતારી દીધો.

'સુધબુધ ભૂલી જવાય ત્યાં સુધી મારે ઢીંચવું છે ?' એણે રાડ નાખી.'ને હાથમાં જે આવે તે બધાંનો ભાંગીને ભૂકો કરી નાખવો છે.'

'સમજી.' એની પત્નીએ કહ્યું, 'તો નશો કરવાનું તમને પાલવે છે, કેમ ને ? તો પછી આ બાળકોનું શું ?'

પોતાની પત્નીના ફૂલેલા પેટ પર એની નજર પડી ને એને પોતાનું સાતમું બાળક સાંભરી આવ્યું.

અનુ. ભારતી દલાલ

મસો
કાવાબાતા યાસુનારી

ગઈ કાલે રાતે મને એ મસાનું જ સ્વપ્નું આવ્યું.

હું જે કહેવા માગું છું, તે તમને કળાવા માટે તો એ બે અક્ષર જ પૂરતા છે. એ મસો! એને ખાતર તો તમારે મોંએ કંઈ કેટલો ઠપકો ખાઈ ચૂકી છું.

મારા જમણા ખભા પર, યા તો એમ કહોને કે બોચી આગળ મને એ મસો છે.

'એને છેડ છેડ કરીને મોટો વટાણા જેવડો તો કરી મૂક્યો છે, ને હજી હાથ ત્યાં રમાડ્યા કરે છે, તે એક દહાડો એ ફણગી ઊઠવાનો છે, જોજે.' તમે મને ચીઢવતા. ખરે જ, તમે કહેતા તેમ સાધારણ મસા કરતાં કંઈક મોટો તો હતો જ...ખાસ્સો દાણો...મજાનો ગોળમટોળ ને ઊપસેલો,

નાનપણમાં પથારીમાં પડી પડી હું એની જોડે રમ્યા કરતી પણ જ્યારે પહેલવહેલી, તમારી નજર એના પર પડી, ત્યારે હું ખૂબ શરમાઈ ગયેલી. મારાથી રડી દેવાયેલું. ને મને બરાબર યાદ છે, તમે પોતે પણ એને જોઈ ખૂબ અચંબો પામેલા.

'બસ કર, સાયોકો ! તું અડ અડ કરશે, તેમ એ મોટો થતો જવાનો છે, હોં ?' મારી મા પણ મને વઢતી. તે વખતે હું હજી છોકરું હતી. માંડ તેરેક વરસની હોઈશ. તે દિવસથી મેં કોઈની નજરે ન ચઢું એ રીતે એને પસવારવા માંડ્યો. તે પછી તો મારા ખ્યાલ બહાર જ એ ટેવ ચાલુ થઈ ગયેલી.

ને પહેલવહેલો એ તમારી નજરે ચઢ્યો, ત્યારે પત્ની કરતાં હું કંઈક બાળક જ વિશેષ હતી. શરમની મારી હું કેવી ડઘાઈ ગઈ હતી....! મારી એ દશાની તો જો તમને - - તમારા જેવા એક પુરુષને – કલ્પના સરખી આવે, તો મને આશ્ચર્ય થશે. કારણ નરી શરમ કરતાં પણ એમાં કંઈક એવું થઈ ગયેલું કે આ તો બહુ ભયંકર કહેવાય...ને તે ઘડીથી લગ્ન એ કોક ભારે ખતરનાક વસ્તુ છે, એમ મને લાગેલું.

કારણ, એને લીધે જ મારાં આજ લગી છાનાં રહેલાં તમામ રહસ્યો એકેએકે છતાં

થઈ ગયાં હતાં. હું પોતે જેની હયાતી વિષે અજાણ હતી, એવાંય અનેક રહસ્યોને એકે એકે શોધી કાઢીને તમે ઉઘાડાં કરવા માંડ્યાં હતાં, ને હવે તો ઓથ લેવા તરણું સરખુંય મારી પાસે રહ્યું નહોતું જાણે.

તમે તો આ પછી સુખે ઘોરી જતા. મને એથી કંઈક રાહત મળતી. કંઈક એકલવાયું પણ લાગતું ને એકાએક મસા તરફ જતા મારા હાથને ખમચાઈને હું રોકી લેતી.

મને થતું, જાણે માને લખું કે, 'મારાથી મસા ભણી તો હવે હાથેય લંબાવાતો નથી!' પણ એ વિચાર આવતાં જ શરમથી મારું મોં લાલચોળ બની જતું.

'એક મસાની તે કોઈ એવી તમા કરતું હશે, મૂરખ !' તમે એક વાર બોલેલા ને તેથી હું કેટલી ખુશ થયેલી ! મેં પણ માથું ધુણાવેલું. આજે હવે એ વાતનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મને થાય કે મસો રમાડવાની મારી કુટેવને જો તમે સ્હેજ નભાવી લઈ શક્યા હોત તો કેવું સારું ?

એ મસાની તો મને એવી કંઈ પડીય નહોતી, લોકોની નજર કંઈ આવા મસાઓની શોધમાં, સ્ત્રીઓની બોચીઓ ઓછી જ ફંફોસતી ફરે છે ? કોઈ એકાદી કુબડી છોકરીનો ખ્યાલ આપતાં લોકો કહેતા હોય છે; 'તાળું લગાવેલી ઓરડી જેવી ચોકખી ને ચટ !' પણ એક મસો... ગમે તેટલો મોટો હોય તોય એને કુબડાપણાનું નિશાન તો ભાગ્યે જ ગણાવી શકાય.

કોણ જાણે શાથી, પણ તમને એમ લાગી ગયું કે મને એની જોડે રમવાની આદત પડી ગઈ છે.

ને કોણ જાણે શાથીય, પછી તો મારી એ ટેવ તમને ખૂબ જ ખટકવા લાગી.

'બસ કર, બહુ થયું હવે.' તમે ચીઢાઈને બોલી ઊઠતા. આવું આવું તો કંઈ કેટલીય વાર તમે મને વઢ્યા હશો.

'પણ તારે એને માટે ડાબો હાથ જ શું કામ વાપરવો પડે છે ?' એક વાર કંઈક વધારે આકરા થઈને તમે મને સવાલ કરેલો.

'ડાબો હાથ ?' એકાએક તમારા આવા સવાલથી ચમકીને હું બોલી ઊઠેલી.

ખરે જ, એ પહેલાં આ વસ્તુ તરફ મારું કદી ધ્યાન જ દોરવાયેલું નહિ...હું હમેશાં મારો ડાબો હાથ જ વાપરતી.

'એ મસો તારા જમણા ખભા પર તો છે, એ કામ જમણા હાથને વધારે ફાવશે.'

'ઓહ !' મેં મારો જમણો હાથ ઊંચો કરી જોયો, ને બોલી...'પણ આ તો અડવું લાગે છે.'

'અડવું શેનું વળી ?'

'પણ મને તો મારા ડાબા હાથે જ વધારે ફાવે છે.'

'તારો જમણો હાથ એની વધારે નજદીક છે, તે ?'

'પણ એને આમ પાછળ વાળવો મુશ્કેલ તો.'

'વાળવો મુશ્કેલ...?'

'હાસ્તો વળી. કાં તો આ હાથને આગળ થઈને આમ બોચી સુધી લઈ જવો પડે, કાં આ હાથને આમ પાછળ વાળીને ત્યાં અડાડવો પડે...' હા, પાછળથી તો હું કાંઈ રાંક બનીને તમે જે કહો તે બધું માની લેતી નહિ. તમને આવો જવાબ આપતી વેળાએ મને મનમાં થયેલું પણ ખરું કે, મારી જાતને જ આલિંગનમાં લેતી, કેમ જાણે મારા વાળેલા હાથની કોણી વડે હું તમને જ મારાથી આઘા ધકેલી રહી હોઉં ! મને એમ પણ લાગેલું, જાણે હું તમારા પ્રત્યે કંઈક વધારે પડતી કઠોર બનતી જાઉં છું.

મેં ઠંડે કલેજે તમને સવાલ પણ કરેલો કે 'હું મારો ડાબો હાથ વાપરું છું, એમાં એવું ખોટુંય શું છે તે ?'

'ડાબો કે જમણો, એ ટેવ જ ખોટ્ટી છે ત્યાં.'

'તે એની હું ક્યાં ના કહું છું ?'

'મેં તને સત્તર વાર કહ્યું કે, તું એક વાર દાકતર પાસે જા, ને એને ત્યાંથી કઢાવી જ નાખ એટલે પત્યું.'

'ના, એ મારાથી નહિ બને, મને શરમ આવે છે.'

'એમાં એવું છે શું તે ?'

'મસો કઢાવવા તે કોઈ દાકતર પાસે જતું હશે, વળી ?'

'અરે કઈ કેટલાંય.'

'હા, પણ તે ચહેરા પર ક્યાંક હોય તો સમજ્યા. પણ બોચી પરનો મસો કઢાવવા તે જતું હશે કોઈ ? પેલો દાકતરેય બેઠો બેઠો હસે. ને મનમાં સમજી જાય કે જરૂર, એના વરને જ એ ખૂંચ્યો હોવો જોઈએ.'

'પણ તારે એને ચોક્ખું કહી દેવું કે, મને એની જોડે રમવાની કુટેવ પડી ગઈ છે, માટે કઢાવવાની જરૂર ઊભી થઈ છે.'

'ખરેખર ? પણ એ બિચારો મસો, એવી જગાએ પડેલો છે કે જ્યાંથી ભાગ્યે જ કોઈની નજરે ચઢે...તે છતાં તમને ...? હું તો કહું છું, એના કરતાં તમે જ જો એને જરા સહી લેતા હો તો કેવું ?'

'એ મસો તો મને જરાય ખટકતો નથી. માત્ર તું એને આખો વખત પસવાર્યા કરે છે, તે ન કરતી હોત તો બસ હતું.'

'પણ મને એનો ખ્યાલ જ રહેતો નથી.'

'ના, પણ તું જકીલી છે. હું ભલેને ગમે તેટલું બક બક કર્યા કરું, તું તારી એ ટેવ છોડવા જરા સરખી મથામણ કરવાની નહિ.'

'મથું છું તો ખરી. ત્યાં હાથ જ ન જાય, એટલા ખાતર તો મેં ઊંચા કાંઠલાવાળાં ગવન (રાતનો પોષાક) પહેરવા માંડ્યાં.'

'તેય આ કેટલા દહાડાથી ?'

'પણ હું એને અડું, એમાં એવું બધું બગડી શું જાય છે ?' ને મને લાગે છે કે તે ઘડીથી મેં તમારી સામે મોરચો માંડી દીધો હતો.

'એમાં બગડવાનું તો શું હતું ! પણ મારી આંખોને તારી એ ટેવ બિલકુલ રુચતી નથી...માટે તને બંધ કરવાનું કહ્યા કરું છું.'

'વારુ, પણ હું પૂછું છું કે, એમાં તમને ન રુચવા જેવું એટલું બધું શું છે તે ?'

'એના કારણમાં ઊતરવાની કંઈ જરૂર નથી. બસ મને નથી ગમતું. માટે તારે એની જોડે રમવાનું મૂકી દેવું જોઈએ. તારી એ ટેવ બહુ નઠારી છે, ને હું ઇચ્છું છું કે તું એ બંધ કરી દે.'

'પણ મેં ક્યારે કહ્યું કે હું બંધ નહિ કરું ?'

'ને છતાં હું તો જોઉં છું કે તારો હાથ વળીવળીને ત્યાં જ જતો હોય છે ! ને એ વખતે તારા મોં પરનો ભાવ જાયો હોય તો...જાણે સાવ અજાણી ને બેખબર ! મને વધારે ચીઢ તો એની ચઢે છે.'

કદાચ તમે કહ્યું તે સાવ સાચું હતું. કોણ જાણે શાથી પણ તમારા એ શબ્દો મારું હૈયું વીંધીને સોંસરા નીકળી ગયા. મને પણ તમારી વાતમાં હાજીઓ પુરાવવા ડોકું ધુણાવવાનું મન થયું.

મેં કહ્યું, 'વારુ, તો હવે ફરી વાર તમે મને એમ કરતી જુઓ, તો ધડ દઈને મારા હાથ પર મારજો, મારા મોં પર પણ એક તમાચો લગાવી દેજો.'

'પણ તને પોતાને એમ કેમ નથી થતું કે છેલ્લાં બેત્રણ વરસ થયાં આની આ વાત મારા કાને સાંભળ્યા કરું છું, તોય આ નહિ જેવી ટેવ મારાથી છોડાતી કેમ નથી ?'

હું કાંઈ બોલી નહિ. પણ તે વખતે હું તમારા પેલા જ શબ્દોને વાગોળી રહી હતી : 'મને વધારે ચીઢ તો એની ચઢે છે...'

મારો ડાબો હાથ ગરદને વીંટાળીને ઊભી હોઉં, તે વખતની મારી છબી ઉદાસ ને દયામણી લાગતી ! મારી આ સ્થિતિને માટે 'એકલતા' જેવો ભારે શબ્દ વાપરતાં મને જરા સંકોચ થાય છે. એક સ્ત્રી, જે કેવળ પોતાની જાતની જ આળપંપાળ કરવા મથતી હોય, એના જેવી કંગાળ ને હીન હું દેખાતી હતી. ને મારા મુખ પરનો ભાવ તમે કહ્યો તેવો જ 'અણજાણ ને બેખબર શો.'

તો શું એનો અર્થ એવો કરશો કે, મેં ખરેખર મારી જાત તમને સોંપી દેતાં કંઈ ચોરી રાખી હતી, ને મને પડેલી ટેવને કારણે મસાને અડતી ત્યારે હું કોઈ દિવાસ્વપ્નામાં ડૂબી જતી ને મારા અંતરનાં ઊંડાણમાં પડેલી સાચી લાગણીઓ જ ઉપર તરી આવી મારા મુખ પર છવાઈ જતી !

પરંતુ એવું બનવાનું કારણ શું એ ન હોઈ શકે કે તમે મારાથી ખૂબ અસંતુષ્ટ રહેતા. ને તેને લીધે જ મારી એક નાનકડી ટેવને પણ તમે આવડું મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું હતું? મને લાગે છે કે તમે જો મારા પર પ્રસન્ન હોત તો મારા હાથને એ તરફ વળતો જોઈ

તમે કદાચ મારી સામે જોઈ હસી દીધું હોત. ને એથી આગળ એ વિષે કંઈ વિચાર સરખો ન કર્યો હોત ?

આ દુનિયામાં એવો પણ કોઈ પુરુષ હોઈ શકે કે જેને મન મારી આ ટેવ પણ મનોરમ બની રહે.... ! મારા મનમાં જાગેલો આ વિચાર કેટલો ભયંકર હતો ?

પ્રથમ એ તમારી નજરે ચઢેલો, એનું કારણ તમારો પ્રેમ જ હતો...એ વિષે તો આજે ય મારા મનમાં લેશમાત્ર શંકા નથી.

પરંતુ આવા પ્રકારના ઝીણામોટા અણગમા જ શું એક એવી વસ્તુ નથી, જે લગ્નજીવનનાં મૂળિયાં વચ્ચે ફૂટી નીકળતા હોય છે ને જતે દહાડે એને વિકૃત બનાવી મૂકે છે ? ખરાં પતિપત્નીને એકબીજાની આવી ખાસિયત તો આંખે ચઢતી મટી જાય છે, જ્યારે બીજાં કેટલાંક એવા પણ હોય છે, જેમને પરસ્પરની એકેએક બાબતમાં કંઈક ને કંઈક વખોડવા લાયક જડી આવે છે. જોકે મારા કહેવાની મતલબ એ નથી કે જે ધણી-ધણિયાણી એકબીજાને વિષે અનુકૂળ વર્તીને ચાલનારાં હોય છે, તેઓ એકબીજાને ખૂબ ચાહનારાં હોય છે ને જેમની વચ્ચે અણબનાવ ચાલ્યા કરે છે, તેઓ એકબીજાને ધિક્કારનારાં જ હોય છે, છતાં હું એટલું તો માનું જ છું – ને માન્યા વિના રહી શકું એમ નથી - કે તમે જો મસા જોડે રમવાની મારી ટેવ તરફ આંખઆડા કાન કર્યા હોત તો ઘણું સારું થાત.

આખરે પાળી ત્યાં લગી આવી પહોંચી કે તમે મારા પર હાથ ઉગામી બેઠા, મને લાત લગાવી દીધી ! હું કકળી ઊઠી ને તમને કહી બેઠી :'તમે તમારા મિજાજ પર જરા કાબૂ રાખતા હો તો કેવું ? એક મસાને હાથ લગાડવા બદલ મારે આટલું બધું સહન કરવાની જરૂર છે શું ?"

પણ આ તો ઉપરઉપરની, સપાટીની વસ્તુ હતી.

આને તો હવે કરવું શું ? તમે ધ્રૂજતા સ્વરે બોલી ઊઠેલા. તે વખતે તમારા મનમાં કેમ કેમ થતું હએ તેની મને કંઈક કલ્પના આવી ગઈ ને તેથી જ તમારા એ કૃત્ય બદલ મારા મનમાં જરા સરખો રોષ આવ્યો નોહ. પણ તમારી આ વાત જો મેં કોઈ બીજાના મોઢા ાગળ કહી હોત તો એને જરૂર એમ લાગત કે, તમે બહુ ગરમ મિજાજના માણસ હોવા જોઈએ.

પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે, આપણો સંબંધ એક એવી કક્ષાએ પહોંચી ગયો હતો કે જયાં સાવ તુચ્છ ને નજીવી લાગતી બાબત પણ આપનણ લાગણીઓને તંગ બનાવી મૂકવા પૂરતી થતી. એ સ્થિતિમાં તમારો હાથ ઊપડી ગયો. તમે મને મારી, ને તમારા આ પગલાથી આપણી વચ્ચેની તંગદિલીમાં ઓચિંતી રાહત આવી ગઈ.

મેં આવેશમાં આવી જઈ કહ્યું.'ના, મારાથી એ ટેવ કદી ભુલાવાની નથી, કોઈ કાળે ભુલાવાની નથી. લો, જોઈએ તો તમે મારા આ હાથ બાંધી દો.' ને મેં મારા બંને હાથ ભેગા કરીને તમારી છાતી સામું ધર્યા - કેમ જાણે તમારી આગળ આત્મસમર્પણનો સંકલ્પ કરતી હોઉં, તમારું શરણું માગતી હોઉં.

તમે પણ મુંઝાઈ ગયા, તમારા ગુસ્સાનાં ઘોડાપૂર ઊતરી ગયાં. પણ સાથે સાથે તમારી લાગણીનેય વહેવડાવી લઈ ગયાં. તમે જાણે સાવ શિથિલ થઈ પડ્યા. મારી કેડે લટકતી કંદોરાની દોરી ખેંચી લઈ તમે મારા હાથ બાંધ્યા. બંધાયેલા હાથ વડે મારા વાળની ખસી પડેલ લટને સમારતી તમે મને જોઈ રહ્યા, તે વખતનો તમારી આંખોમાં રમતો ભાવ જોઈ હું કંઈક રાજી પણ થઈ. મને થયું, 'હવે મારી આ પુરાણી કુટેવ ટળશે ખરી !'

તે પછીથી તો મસાનું નામ પણ જો કોઈને મોઢેથી નીકળી જાય તો ખતરનાક લાગતું. પણ વળી થોડો વખત ગયો ન ગયો ત્યાં મારી એ કુટેવ પાછી ફૂટી નીકળી. એને કારણે જ શું તમારા પ્રેમનો રહ્યોસહ્યો અંશ પણ હું ગુમાવી બેઠી હતી ? તેમ જાણે એમ કહેવા માગતા હતા કે મેં તો તારાથી હાથ ધોઈ નાખ્યા, તું તારે મન ફાવે તે કરને !'

કારણ. તે પછી જ્યારે જ્યારે તમે મારા હાથને મસા સાથે રમતો જોતા, ત્યારે કેમ જાણે કશું જોયું જ ન હોય, એવો ભાવ મોં પર દેખાડતા. ને એ વિશે મોંમાંથી એક હરફ સરખો તમે કદી કાઢતા નહિ.

તે પછી વળી એક નવાઈની વસ્તુ બની. અત્યાર લગી લાખ વાનાં કર્યેય જે ટેવ નીકળતી નહોતી, તે એકાએક ક્યાંય અલોપ થઈ ગઈ ! જે એકેય પ્રકારની સખતાઈને બિલકુલ ગાંઠી નહોતી. તે જ કુટેવ એકાએક, કશું જ કારણ આપ્યા વિના કોણ જાણે ક્યાંય ચાલી ગઈ !

'કંઈ જોયું તમે ? હમણાં મસા સાથે રમવાનું મારું એકદમ ભુલાઈ ગયું છે!' કેમ જાણે એ ઘડીએ જ આ વાત મારા ધ્યાનમાં આવી હોય તેમ હું બોલી ઊઠી.

તમે 'હંઅઅ' કરી ચૂપ રહ્યા.ને મારી સામે એવી રીતે જોયું તમને એ વાતની કંઈ તમા જ ન હોય.

'ખરેખર જ તમારે મન જો આ વાત આટલી બધી નજીવી હતી, તો પછી મારા પર આટલી વીતાડી શું કામ ?' તમને એમ પૂછવાનું મને મન થઈ આવ્યું ને મને લાગ્યું કે, તમારે પક્ષેથી તમે પણ મને એવો જ કંઈક સવાલ પૂછવા માગતા હતા કે, 'જો તારી એ કુટેવ કશા જ પ્રયત્ન વિના. આમ સ્હેજે ચાલી જાય એવી હતી, તો તેં આટલો વખત થયાં એને પકડી શું કામ રાખેલી ?' પણ તમે તો જાણે મારી જોડે અબોલા લઈ બેઠા હતા : કશું બોલ્યા જ નહિ !

'એક એવી ટેવ, કે જે નથી ઔષધ કે નથી વિષ - તે રહી તોય શું ને ગઈ તોય શું ? મારે એની શું પડી હોય ભલા ? તું ચાહે તો આખો દિવસ એની પાછળ મંડી રહે ને, એથી મારે શું ?' તમારા મોં પરના ભાવ જાણે આવું કંઈક કહેતા હતા.

મારું મન એકદમ ઉદાસ થઈ ગયું. ને કેવળ તમને ચીઢવવાની વૃત્તિથી તમારી સામે ઊભાં ઊભાં મને એકવાર મારા મસાને અડી લેવા મન થયું. પણ અચંબો તો એ છે કે મારો હાથ જ ઊપડ્યો નહિ !

મને ખૂબ એકલવાયું લાગવા માંડ્યું. મન મારું ધુંવાંફુવાં થઈ ગયું.

તમે મોં આગળ નહોતા ત્યારે પણ થયું કે એક વાર મસાને અડકી જોઉં તો ખરી, પણ હાથ મારો ચસ્યો જ નહિ. કોણ જાણે કેમ પણ એને અડવાનો વિચાર જ મને શરમજનક...કંઈક ઘૃણાજનક લાગ્યો.

મોં નીચું નાખી દઈ, મેં મારા હોઠ કરડયા.

"પેલા તારા મસાનું શું થયું પછી ? તમારા મોંએથી આવો સવાલ સાંભળવા મારા કાન તલપતા જ રહ્યા, પણ હવે તો મસો શબ્દ જ આપણી વાતચીતમાંથી બાકાત થઈ ગયો હતો. ને એ શબ્દની સાથે સાથે બીજી પણ અનેક વસ્તુઓ અલોપ થઈ ચૂકી હતી.

તમે મને એ બાબત વઢતા, એ દિવસોમાં જ કેમ મારાથી એને વિષે કશું બની શક્યું નહિ ? હું તે એવી સાવ નઠોર ને નકામી સ્ત્રી છું શું ?

હું પિયરઘર પાછી આવી ગઈ. તે પછીના એક દિવસે મા સાથે નાવણિયામાં નાહવા બેઠી હતી.

'પહેલાં જેવું રૂપ તારું રહ્યું નહિ, હોં સાયોકો ?' માએ ટકોર કરી; 'ઉમ્મરના ઘસારાને તું શી રીતે પહોંચી વળવાની ?'

મેં ચમકીને એના મોં સામે જોયું. ખરે જ, એ તો હજી પહેલાંના જેવી જ દેખાતી હતી.... એ જ બાંધી દડીનું ધીંગું શરીર ને તાઝગીભર્યો ચહેરો !

'ને તારો પેલો મસો તો કેવો રૂપાળો લાગતો !'

'ખરું પુછાવે તો એ મસાને કારણે જ મારા પર કેટકેટલી વીતી ગઈ ! મને કહેવાનું મન થઈ ગયું. પણ મા આગળ એ બાબત એક અક્ષરેય બોલાયો નહિ મારાથી. એને બદલે જે બોલી તે કંઈક આવું : 'એ લોકો તો કહે છે કે દાક્તર પાસે જઈ એને કઢાવી નાખ્યો હોય તો સારું.'

'ઓહ ! દાક્તર પાસે ? પણ પછી ત્યાં જખમનો ડાઘ રહી જાય તે ?' મા કેટલી ભોળી ને સંતોષી હતી ! બોલી, 'અમે બધાં તને કેટલી ચીઢવતાં ! તને હસતાં કે સાયોકો તો સાસરે જશે તો ય એની જોડે રમતી રહેવાની.'

'હા, હું રમતી હતી....'

'એ તો અમે જાણતાં'તાં જ.'

'પણ મા, એ આદત બહુ ખોટી હતી... મેં ક્યારથી એમ રમવા માંડેલું તે ?'

'ક્યારથી એ તો કોણ જાણે ? છોકરાને તલ - મસા ક્યારથી નીકળવા માંડતા હશે, એનો મને કંઈ ખ્યાલ નથી. પણ ધાવણાં હોય છે, ત્યારે તો એમના અંગ પર એવું કશું હોતું નથી.'

'મારા બાળકોમાંથી તો એકેયને કશું નથી.'

'એમ કે ? તો તો એ મોટાં થતાં હશે તેમ, ગમે ત્યારે નીકળી આવતાં હશે, ને એક વાર દેખા દીધા પછી હંમેશને માટે એમને ચીટકી રહેતાં હશે. પણ આ તારા જેવડો મસો તો મેં ક્યાંય દેખ્યો નથી હોં ? તું નાની હતી ત્યારની દેખતી આવી છું એને.'

એમ બોલીને મારા ખભા ભણી નજર કરી મા હસવા લાગી.

મને યાદ છે. હું નાની હતી ત્યારે ઘણી વાર મા ને મારી બધી બેનો મારા આ મસાની છેડ કરતાં. પણ તે વખતે તો એ સુંદર મજાનું એક ટપકું હતું ! એમની વારંવારની છેડને લીધે જ મારું ધ્યાન એ તરફ દોરવાયેલું, ને આગળ જતાં મને એની સાથે રમવાની આદત પડી ગયેલી.

આજે પથારીમાં પડી પડી, મારાં આંગળાં વચ્ચે મસાને રમાડતી, હું મારા બાળપણ ને જુવાનીની સ્મૃતિને તાજી કરવા મથી રહી છું. હું છેલ્લી વારકી એની સાથે રમેલી, એ વાતને તો આજે ઘણાં વરસ થઈ ગયાં. કોણ જાણે કેટલાં વરસ !

તમારાથી દૂર — મારે મહિયર ...જ્યાં મેં જનમ લીધેલો તે ઘરમાં પાછી આવી ગઈ છું. ને મન ફાવે તેટલો વખત એની સાથે રમ્યા કરું, તોય આજે કોઈ મને રોકનાર નથી.

પણ એમાં હવે કંઈ સાર રહ્યો નથી.

કારણ, જેવાં મારાં આંગળાં મસાને અડકે છે કે, મારી આંખમાંથી ટપ ટપ કરતાં ટાઢાંબોળ આંસું સરી પડે છે.

હું મારા બાળપણનો એ જૂનોપુરાણો કાળ સંભારવા મથ્યા કરું છું, પણ મસાને હાથ અડતાંવેંત તમે જ નજર સામા ખડા થઈ જાઓ છો.

નઠારી પત્ની તરીકે હું વગોવાઈ ગઈ છું. કદાચ મને છૂટાછેડા પણ અપાઈ જશે. પરંતુ મેં કદી એમ ધારેલું નહિ કે, અહીં પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં મને તમારે વિષે આવા જ વિચારો આવ્યા કરશે.

મારા ભીના ઓશીકા પર પાસું ફેરવ્યું કે એ મસો મારા સ્વપ્નમાં આવીને ઊભો રહ્યો.

ઊંઘ તૂટયા પછી. એ ઓરડો કયાં આવ્યો એ કંઈ હું યાદ કરી શકી નહિ. પણ એ ઓરડામાં હું, તમે ને આપણી સાથે બીજી કોઈ એક સ્ત્રી, એમ ત્રણ જણ હતાં. હું પીતી,તી, ખૂબ પીધેલી હતી, ને તમારી આગળ કશીક બાબતમાં કરગરી રહી હતી.

મારી કુટેવ પાછી ચાલુ થઈ ગઈ હતી. હંમેશની ટેવ મુજબ, હાથને છાતી આડો ધરી, છેક બોચીએ લઈ ગઈ હું એને અડી ત્યાં તો મસો ઉખડતોકને મારાં આંગળાંમાં આવી ગયો. જરા સરખી વેદના નહિ, સાવ સ્હેકલાઈથી, કેમ જાણે દુનિયામાં એમ જ બનતું હોય. મારાં આંગળાં વચ્ચે, બરાબર જાણે ભૂંજેલા વટાણાનો દાણો ન હોય, એવો એ લાગતો હતો.

બહુ મોઢે ચઢાવેલા બાળકની જેમ, મારા મસાને તમારા નાકની બાજુના મસાવાળા ખાડામાં મુકાવવા મેં જિદ પકડી હતી.

મારો મસો લઈને હું તમારા મોં પર ખોસવા મથતી હતી. એ માટે મેં ખૂબ રડારોળ ને, ધમપછાડ મચાવી મૂકી, તમારી બાંયો ખેંચી, તમારે ગળે લટકી પડી...

હું જાગી ત્યારે મારું ઓશીકું ભીંજાઈ ગયેલું હતું. ને હું હજી રડ્યા કરતી હતી.

હું થાકથી લોથપોથ થઈ ગઈ હતી ને છતાં મન કંઈક હળવું પણ થયું હોય એમ લાગતું હતું... કેમ જાણે મન પરથી કોઈ મોટો બોજો મેં ઉતારી ન નાખ્યો હોય !

ઘડીક મારા હોઠ મરકી ગયા. હું એમ ને એમ પડી રહી, મને થઈ ગયું, ખરેખર મારો મસો અલોપ તો નહિ થઈ ગયો હોય ? એની ખાતરી માટે મને અડવા જતાં મને કંઈ કંઈ થઈ ગયું.

મારા મસાની કહાણીમાં જો કાંઈ કહેવાનું હોય તો તે આટલું જ.

હજી એવો ને એવો, કાળા વટાણાના દાણા જેવો સાબૂત.હું એને મારી આંગળીઓ વચ્ચે અનુભવી રહું છું.

તમારા નાકની બાજુમાં પણ એક મસો છે. જેના વિષે મારા મનમાં કદી ખ્યાલ આવેલો નહિ. એના વિષે મારા મુખેથી શબ્દ સરખો મેં કદી કાઢ્યો ન હતો, ને છતાં મને લાગે છે કે હંમેશાં મારા મન પર એનો ભાર રહ્યા કર્યો હોવો જોઈએ.

ખરેખર, મારો મસો તમારા નાક આગળના મસામાં મૂકતાં, એ જો ફૂલીને મોટો થઈ જતો હોત તો એમાંથી કેવી સુંદર પરીકથા બની જાત !

ને મારે બદલે તમે, મારા મસાનું સ્વપ્નું જોતા હશો, એવો ખ્યાલ આવતાં હું કેટલી રાજી થઈ જાત !

ને એક વાત તો હું ભૂલી જ ગઈ.

તમે તે દહાડે બોલેલા; વધારે ચીડ તો મને એવી જ ચઢે છે ? " તમારાં એ વેણનો મર્મ હું બરાબર કળી ગઈ હતી. તમારા એ શબ્દોમાં હજી લાગણીનો કંઈક અંશ રહી ગયો છે, એમ મને લાગતું, મને થતું કે શું ખરેખર, મસાને હું અડતી તે વખતે મારામાં રહેલી હલકી લાગણીઓ જ મારા મોં પર તરી આવતી હશે ?

ને છતાં મન એમ પણ પૂછે છે કે, મેં જે બધી વાતો કરી, તેમાંની એક જ હકીકત શું મને આ હીનતાના દોષમાંથી મુકત કરી દેવા પૂરતી નથી ? મેં તમને કહેલું : મારી માએ ને બેનોએ નાનપણમાં એની ખૂબ થાબડા થાબડ કરેલી, ને એને જ લીધે પાછળથી મને આવી ટેવ પડી ગયેલી.

મેં એક દિવસ માને કહ્યું, 'મા ! તેંય એક વાર મસા જોડે રમવા બદલ મને ખૂબ ધમકાવેલી નહિ વારુ ? પણ એ તો બહુ વખત પહેલાંની વાત... નહિ ?'

'હા, ધમકાવેલી તો ખરી....પણ એને વળી બહુ વખત શાનો થયો ?'

'હેં પણ કહે તો ખરી, તેં મને શું કામ ધમકાવેલી ?'

'શું કામ વળી કેમ ?તારી એ ાદત બહુ ખોટ્ટી હતી એટલે સ્તો.'

'પણ એ તો કહે, મને એની સાથે રમતી જુએ, ત્યારે તને મનમાં શું થતું ?'

'લે વળી ....!' માએ ત્રાંસી ડોકે મારી સામે જોતાં કહ્યું, 'બીજું તો કંઈ નહિ, એ બહુ સારું ન દેખાય.'

'વારુ પણ એ તો કહે, તને એ વખતે લાગતું કેવુંક ? મારી એ કુટેવ જોઈ તને મનમાં

જ રંજ થતો કે પછી હું જ તને રેઢિયાળ ને આંખના પાટા જેવી અળખામણી લાગતી?'

'એવું તો નહિ - પણ મનમાં એમ થતું કે, ઊંઘરાટાયેલા ચહેરે તું હાથને ત્યાંનો ત્યાં રમાડ્યા કરે છે, તેવું ન કરતી હો તો સારું.'

'પણ મને એમ કરતી જુવે ત્યારે તને પારી પર કાળ ચઢતો ખરો ?'

'કોક વાર ચીઢ તો ઘણી ચઢી જતી.'

'ને તોય તું ને બીજાં બધાં ભેગાં મળીને મને એ મસા બદલ ચીઢવવાનુંય છોડતાં નહિ ખરું ?'

'હા, વળી એવું ય કરતાં'તાં સ્તો.'

આ વસ્તુ સાચી હોય તો શું એમ ન બને કે બાળપણના વખતનો મારાં માવતરનો પ્રેમ સાંભરતાં જ અન્યમનસ્ક બની, હું મારા મસાને આંગળાં વચ્ચે રમાડ્યા કરતી હોઈશ ? મને ચાહનારાં માણસોની યાદ જ શું મને એમ કરવા પ્રેરતી નહિ હોય ?

મારે તમને કંઈ કહેવાનું હોય તો તે એટલું જ કે;

મારા મસા વિષે આદિથી અંત સુધી તમે કંઈક ભુલાવામાં જ રહ્યા છો એમ નથી લાગતું ? તમે શું એમ માની લીધું કે તમારે ત્યાં હતી, તે દરમ્યાન પણ, હું કોઈ પરપુરુષના ધ્યાનમાં રમ્યા કરતી હતી ? જેથી મને પોતાને પણ એમ થઈ ગયું છે કે મારાં અંગોની હિલચાલ, જે તમારી આંખોને માટે આટલી અકારી થઈ પડેલી, તે ખરેખર જ મારી કોઈ વણકથી પ્રેમકહાણીની કબૂલાત તો નહિ હોય ?

મસા જોડે આંગળાં રમાડવાની આદત, એ તો સાવ વિસાત વગરની વસ્તુ ગણાય. એને માટે વળી મારે આ કે તે બહાનાં બતાડવાની જરૂર જ શી હોઈ શકે ? પણ મારે મન સવાલ એક જ છે, ને તે એ કેમને પત્ની તરીકે નાલાયક ઠરાવનારાં જે જે કારણો ઊભાં થયાં તે બધાની શરૂઆત આ રીતે જ થયેલી, એમ તમને નથી લાગતું ?

શરૂ શરૂમાં જે વસ્તુઓ મારા તમારા પ્રત્યેના પ્રેમનું લક્ષણ ગણાતી. એની સામે તમારી આંખો બિડાઈ ગઈ, તે પછીથી એ જ બધી વસ્તુઓ, પત્નીની નઠોરતાની સાબિતીરૂપ ગણાવા લાગેલી, એમ નથી લાગતું તમને ?

હું આ લખું છું, તે વખતેય મને ભય તો રહ્યા જ કરે છે; કદાચ કોઈ એમ તો નહિ કહે કે, રૂઠી કુભારજા હવે ધણીને ખોટો દેખાડવા મથી રહી છે ?ખેર, એ ગમે તેમ હો પણ આ બધી વાતો તમને કહ્યા વિના હું રહી શકું એમ નથી. એટલી વાત સાવ સાચી.

અનુ. સુભદ્રા ગાંધી

ચેરી

દઝાઈ ઓસામુ

છોકરાં કરતાં માબાપનું મહત્ત્વ વધારે હોવું જોઈએ એમ માનવું મને ગમે છે; ને છતાં કેટલીક વાર હું મારી જાતને કહું છું કે આ દુનિયામાં બધું જ સંતાનોને ખાતર છે, એમ માનનારા નીતિયુક્ત લોકોને ધન્યવાદને પાત્ર ગણવા જોઈએ. પણ જો માબાપ જ દયામણાં હોય તો પછી એમ શા માટે થવું જોઈએ ? એવું પાછું મારાથી તરત પૂછી દેવાય છે. કાંઈ નહીં તો મારા ઘરમાં માબાપની એ સ્થિતિ છે. હું ઘરડો થાઉં ત્યારે મારાં છોકરાં મારી દેખભાળ રાખે એવું સૂચવવાની પણ હું ધૃષ્ટતા કરું એવો નથી; ને છતાં હું જે કાંઈ કરું તેમાં એમની સંમતિ છે કે નહીં તે મારે તો જોવું જ જોઈએ ! અત્યારે તો છોકરાં બહુ નાનાં છે, બે છોકરીઓ છે – એક સાતની ને બીજી એક વરસની, એક છોકરો છે, ચાર વરસનો. ને છતાં અત્યારથી જ ખાસ્સાં સેતાન બની ગયાં છે એ લોકો ! અમે એમની આગળ ઘરનાં નોકરચાકરની જેમ નરમ ઘેંસ જેવાં થઈને રહીએ છીએ.

ઉનાળો ચાલે છે. અમે સૌ નાનકડા સાંકડા ઓરડામાં બેઠાં છીએ, ને હમણાં જ જમવાનો ઘોંઘાટભર્યો કાર્યક્રમ પૂરો થયો છે. મારા મોંઢા પર વળતા પરસેવાને હું જંગલીની જેમ લૂછ્યે રાખું છું.

'ખાતી વખતે પરસેવાથી રેબઝેબ થવું શિષ્ટ નહીં કહેવાય.' કોઈક બોલ્યું. 'તમારી એ શિષ્ટતાની મને કાંઈ પડી નથી. આવાં છોકરાં જો તમને વીંટળાઈ વળતાં હોય ને તો તમનેય પરસેવો છૂટ્યા વિના નહીં રહે.' મને અરધું મારી જાત સાથે બોલતો હોઉં એમ બોલવાની ટેવ છે.

છોકરાંની મા નાની દીકરીને ધવરાવે છે, ને મને તથા બીજાં બે બાળકોને પીરસતી જાય છે, એક વસ્તુ લે છે, બીજી મૂકે છે, કાંઈ સાફ કરે, વળી કાંઈ લૂછે છે; વચમાં નાક ખંખેરતી જાય છે. એની કાબેલિયતનું એ ભારે પ્રદર્શન કરે છે.

'તમારા બાપને નાકને ટેરવે બહુ પરસેવો વળતો લાગે છે.જ્યારે ને ત્યારે એ નાક જ લૂછ્યા કરે છે.'

હું મોં બગાડીને હસું છું. 'ને તું ? તને કદાચ સાથળ વચ્ચે વધારે પરસેવો વળતો હશે, નહીં ?'

'તમારા બાપ જે કાંઈ બોલે છે તે સુરુચિના નમૂનારૂપ હોય છે !'

'આ તો શાસ્ત્રીય ભૂમિકા પર ચાલતો વાર્તાલાપ છે, એની સાથે રુચિને કશી લેવાદેવા નથી.'

'મને....' થોડીક ક્ષણો સુધી એ ભારે ગંભીર લાગે છે; 'મને અહીં, બે સ્તનની વચ્ચે – આંસુની ખીણમાં...'

'આંસુની ખીણ !'

હું ચુપચાપ ખાધે રાખું છું.

ઘરમાં હું ટોળટિખ્ખળ કરું છું, પણ મારા હૃદયમાં એથી સાવ વિરુદ્ધનો જ ભાવ હોય છે. મારા ઘરમાં જ નહિ, મહેમાનો આવે છે ત્યારેય હું લ્હેરમાં હોઉં છું, પછી ભલેને અંદરથી ગમે તેટલો દુઃખી કે અસ્વસ્થ હોઉં ! હું મરણિયો બનીને ખુશી દેખાવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ને મહેમાનોના ચાલી ગયા પછી ખુશી દેખાવાને કરેલા શ્રમથી મને ચક્કર આવે છે, પૈસાના, નીતિનિયમના. આપઘાતના મારા લખાણને વિશે પણ આવું જ બને છે. જ્યારે હું સાવ હતાશ થઈ ગયો હોઉં છું, ત્યારે હળવું ને મજાકવાળું કંઈક લખી નાખું છું. આ મારે મન બીજાને માટે અપાતો મોટો ભોગ છે, પણ એ લોકો એને રીતે જોતા નથી. એ લોકો તો કહે છે; 'એ છીછરો થતો જાય છે, એ તરકીબ વાપરીને આપણું મન જીતવા ઇચ્છે છે.'

હું ભારેખમ અને ગંભીર વાતોથી સાવ કંટાળી ગયો છું. હું ઘરમાં ટોળટિખ્ખળ કરું છું તો ખરો, પણ એ મને પાતળા બરફ પર ચાલવા જેવું લાગે છે. મારું ઘર ચોક્ખું રહે છે, લખવાનું ટેબલ અસ્તવ્યસ્ત રહેતું નથી, હું ને મારી પત્ની લડતાં - ઝઘડતાં નથી, એકબીજાને માનની નજરે જોઈએ છીએ, મેં એના પર કદી હાથ ઉગામ્યો નથી, મેં એને કદી ઘરની બહાર નીકળી જવાનો સંકેત સરખો કર્યો નથી; અમે અમારાં છોકરાંઓનું સારું જતન કરીએ છીએ ને છોકરાં પણ મુક્ત ને સુખી લાગે છે. આથી મારા વિવેચકો ને વાચકો નિરાશ થઈ જાય છે.

પણ આ તો સપાટીની વાત થઈ. મારી પત્નીને એની આંસુની ખીણ છે; મનેય ઊંઘમાં પરસેવો વળે છે. અમે ધીમે ધીમે ખરાબ ને ખરાબ થતાં જઈએ છીએ. અમને એકબીજાની આળી જગ્યાની ખબર છે ને એની સાથે કશું ઘસાય નહીં તેની સાવચેતી રાખીએ છીએ. હું મજાક કરું છું ને એ હસે છે.

પણ જ્યારે એ એની આંસુની ખીણની વાત કરે છે, ત્યારે મને કશું કહેવાનું સૂઝતું નથી. હું ચુપચાપ ખાધે રાખું છું. હદથી જ્યારે ભાર વધી જાય છે ને સદા હસમુખો ને ઊજળો ચહેરો રાખતો છતાં હું આજે હાસ્ય ખોઈ બેઠો છું.

'હવે તને મદદ કરે એવી કોઈ બાઈ તું રાખી લે તો ઠીક.' એને ખોટું નહીં લાગે એમ હળવેકથી ખંચકાતો હું એને કહું છું.

ઘરમાં ત્રણ છોકરાં છે, ને હું તો ઘરકામમાં કશા ખપનો નથી. મને પથારી સુધ્ધા પાથરતાં નથી આવડતી. હું મૂર્ખાઈભરી મજાક કરી જાણું છું. રેશનની કે રેશનકાર્ડ ક્યાં નોંધાવવાં તેની મને કશી જ ખબર નથી. કેમ જાણે વીશીમાં જ નહી રહેતો હોઉં ! મહેમાનો ને મિજબાનીઓ ! ખાવાનું આટોપીને હું કામ પતાવવા બહાર નીકળી પડું છું, ને કેટલીક વાર તો હું અઠવાડિયું બહાર રહું છું.પાછા ફર્યા પછી એ સંબંધમાં બચાવનો એક શબ્દ સરખો હું કહેતો નથી. મારે હજી ઘણું કામ બાકી છે, એમ કહ્યે રાખું છું ખરો, પણ મારાથી ઝાઝું કશું થઈ શકતું નથી. બહુ બહુ તો દિવસનાં એકબે પાનાં લખાય, બાકીનો વખત પીવામાં જાય. વધારે પડતું પીવાથી હું વજન ખોતો જાઉં છું ને પછી પથારીવશ થાઉં છું. અહીંતહીં એને જુવાન મિત્રો - સ્ત્રી હોય એમ લાગે છે ખરું !

બાળકો....છોકરીઓને શરદી જરાજરામાં થઈ આવે છે, પણ આમ તો બંને નીરોગી છે, પણ દીકરો ! એ સાવ હાડકાં ને ચામડું છે, એ ચાર વરસનો થયો છે તોય ઊભો થઈ શકતો નથી. એ માત્ર 'પા,' 'બા' જ બોલી જાણે છે; ને જે એને કહીએ તેમાંનું કશું સમજી શકતો નથી. આખા ઘરમાં ઘૂંટણિયાં કરે છે, હજુ મોઢું સાફ કરવા ક્યાં જવું તેનું એને ભાન નથી. એ ખાય છે તો ખાસ્સું, ને છતાં છે સાવ સુકલકડી; એના વાળ પણ આછા છે; એ વધતો હોય એવું લાગતું નથી.

અમે એને વિષેની વાત હંમેશાં ટાળીએ છીએ, બાઘો, મૂંગો....આવા શબ્દો ખુલ્લેખુલ્લા ઉચ્ચારવા, એ શબ્દોને ને અમારા દીકરાને કશો સંબંધ છે, એવું સ્વીકારવું અમારે માટે ભારે અસહ્ય થઈ પડે. કેટલીક વાર મારી પત્ની એને હાથમાં લઈને દાબી નાંખે છે, ને કેટલીક વાર મને એકાએક નદીએ લઈ જઈને એને નદીમાં ન,ખાવી આવવાનું મન થઈ આવે છે.

'મૂંગાબહેરા દીકરાની બાપને હાથે હત્યા. 'ક'(૫૩) એ એના મૂંગાબહેરા દીકરા 'ખ'(.૮)ને આજે સાંજે શેરીમાં આવેલા એના ઘરમાં કુહાડીનો ઘા કરીને મારી નાંખ્યો. પછી એણે પોતે ગળામાં કાતર નાંખીને આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એને તરત જ નજીકની ઇસ્પિતાલમાં ખસેડવામાં આવ્યો છે.ત્યાં એની સ્થિતિ ગંભીર હોવાનું કહેવાય છે. તાજેતરમાં જ પરણેલી 'ક'ની એક દીકરી (૨૨) હાલ એને ઘરે જ રહે છે. એ દીકરીની સ્થિતિ એટલી કફોડી થઈ ગઈ હતી કે કશુંક, તરત નહીં કરવામાં આવે તો બાજી બગડી જાય એમ હતું, એવું 'ક'એ એના નિવેદનમાં કહ્યું હોવાનું જાણવા મળે છે. 'ખ' મંદ બુદ્ધિનો ને વધારામાં મૂંગો હતો.'

હું આવું વાંચું છું ને તરત જ મારે શરાબ પીવો પડે છે.

એનો વિકાસ મંદ હોત તો તો ખાસ ચિન્તા નહોતી. એકાએક એ આ બાઘાપણામાંથી મુકત થાય, અમારા પર ગુસ્સે થાય, અમે વિશ્વાસ ખોઈ બેઠા તેથી અમારા પર હસે,

આવી આવી આશાઓ અમે સેવ્યા જ કરીએ છીએ. અમારા દીકરાની ખોડ વિશે અમે અમારાં સગાંવહાલાં કે મિત્રોને સુધ્ધાં કશું કહ્યું નથી. જાણે કશું જ થયું નહીં હોય એમ અમે સાથે રમીએ છીએ ને હસીએ છીએ.

એની મા પરાણે ઢસરડો કરી રહી છે તે હું જાણું છું, ને હુંય મારાથી બનતો પ્રયત્ન તો કરી છૂટું છું. મારાથી કદી ઝડપથી લખી શકાતું નથી. હું સ્વભાવથી જ સંકોચશીલ છું. ને લખવું એટલે તો મારી જાતને બધા આગળ ખુલ્લી કરવી. હું મુંઝાઈ જાઉં છું, આગળ વધવું ભારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ને હું શરાબ પીવા માંડું છું. હું શરાબ પીઉં છું કારણ કે આગળ પડીને જોઈતી વસ્તુ માગી લેવાનું મારા સ્વભાવમાં નથી, જે લોકો નિઃસંકોચ પોતાની જરૂરિયાત માગી લઈ શકે છે, તેમને શરાબ પીવો પડતો નથી. (ને તેથી જ કદાચ સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ શરાબ પીએ છે.)

દલીલબાજીમાં હું કદી જીતી શકતો નથી. બીજા જે આત્મવિશ્વાસ અને ભારપૂર્વક પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે છે તેથી હું દબાઈ જાઉં છું. એ મને ચૂપ કરી દે છે. ધીમે ધીમે હું સામાનું જક્કીપણું પારખી કાઢું છું ને મને સમજાવા લાગે છે કે, હું કાંઈ સાવ ખોટો નહોતો. પણ એકવાર હાર્યા પછી ફરી દલીલો શરૂ કરવી મને ઠીક લાગતું નથી; ને દલીલબાજી ય મારે મન તો મુક્કાબાજીના જેવી જ દુઃખકર છે. ક્રોધથી ફફડતો હું હસું છું, ચૂપ થઈ જાઉં છું. મને ઘણા વિચાર આવી જાય છે ને હું ફરી પીવા માંડું છું.

પણ મારે સીધા મૂળ વાત પર આવવું જોઈએ. મેં આડવાતો ઘણી કરી નાખી, ને આખરે આ વાતે ય ઘર કંકાસની જ તો છે!

આંસુની ખીણ !

શરૂઆત ત્યાંથી થાય છે. અમે તો ઊલટાનાં ઠંડા સ્વભાવનાં દમ્પતી હતાં; અમારામાંથી કોઈ કદી ઊંચેસાદે બોલતું નહીં; કદી સમ ખાઈને અમે વાત કરતાં નહીં. પણ આ શાન્તિની નીચે ભારેલો અગ્નિ સદા રહ્યો જ હોય છે. અમે શાન્તિપૂર્વક એકબીજા સામે રજૂ કરવાના પુરાવા એકઠા કર્યા કરતા હોઈશુમ, એ પણ અસંભવ તો નથી જ. મારી પત્ની તો જે છે તે જ રહેવાની, ને મારામાં ય ખોડો તો છે જ - મારી પત્નીને જેટલી કાઢવી હોય તેટલી !

આંસુની ખીણ !

હું એના પર વિચાર કરું છું. વિચારને આડોઅવળો ફેરવી જોઉં છું. ને છતાં મને કંકાસ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. હું ચૂપ રહું છું, 'તું નાહકની મારો વાંક કાઢે છે. જાણે આ બધાં માટે હું જ જવાબદાર હોઉં, એવો તું અણસારો કરે છે. પણ તું એકલી જ કાંઈ આંસુ સારતી નથી. હું એમાં તારી સાથે જ છું. તને છોકરાંની જેટલી ચિન્તા થાય છે, તેટલી મને પણ થાય છે; ને જ્યારે એમાંનું કોઈ રાતે ઊધરસ ખાય છે; ત્યારે હું જાગતો પડી રહીને એ સાંભળતો હોઉં છું. સારું ઘર મળે, એ માટે હું શક્ય તે કરવા તૈયાર છું. પણ મારાથી કશું વળતું નથી. આ છે તે ઘર ટકાવી રાખું તો ઘણું. હું જાણે તરાક્ષસ હોઉં

તેમ મારી તરફ તાકી રહેવાની જરૂર નથી. ઠંડે કલેજે, બેઠાં બેઠાં તારો સર્વનાશ થતો જોયા કરવાની મારી છાતી નથી. રેશન વિશે, રેશનકાર્ડ નોંધાવવા વિશે માહિતી મેળવી લેવાનું મન તો થાય છે, પણ એ નથી બનતું મારાથી...' આ બધું એને મારાથી કહી શકાતું નથી. મનમાં ને મનમાં બબડીને બેસી રહું છું.

એને બદલે હું એને કહું છું : 'તને મદદ કરે એવી એકાદ બાઈ તારે રાખી લેવી જોઈએ.' એ પણ જાણે હું અરધું મારી જાતને જ કહેતો હોઉં તેમ ખંચકાતો ખંચકાતો બોલું છું.

એ સ્વભાવથી ઓછાબોલી છે, પણ જ્યારે બોલવું શરૂ કરે છે, ત્યારે પૂરી ઠંડકથી ને આત્મવિશ્વાસથી બોલે છે. માત્ર એ જ નહી,બધી સ્ત્રીઓ.....

'અહીં કામ કરવા રાજી થાય એવી કોઈ બાઈ મળતી નથી.'

'પ્રયત્ન કરે તો મળી જાય, અહીં ઝાઝા દિવસ ટકી રહે એવી બાઈ મળતી નથી, એમ કદાચ તું કહેવા માગતી હશે.'

'એટલે કે હું કોઈ નોકરડીને ઝાઝા દિવસ ટકવા દઉં એવી નથી, એમ જ ને ?'

'મેં એવું ક્યાં કહ્યું?' હું ફરી ચૂપ થઈ જાઉં છું. સાચું કહું તો એણે મારા મનમાં જે હતું તે જ બરાબર પકડી પાડ્યું.

જો કોઈ મદદ કરનાર મળી જાય તો ...એને બહાર જવાનું થાય છે, ત્યારે એ નાની દીકરીને સાથે લઈ જાય છે, ને બીજું બેની સંભાળ રાખવાનું મારે માથે આવી પડે છે. વળી દરરોજ દસબાર મુલાકાતી તો આવવાના જ.

'મારે થોડું કામ પતાવી દેવું છે.'

'હમણાં જ ?'

'હા, હમણાં જ. આજે સાંજે મારે એ પૂરું કરવાનું છે, પૂરું કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.'.વાત તો સાચી હતી, પણ મારે ઘરમાંથી નાસી છૂટવું હતું એ એનાથી પણ વધારે સાચું હતું.

'મારે આજે સાંજે મારી બહેનને ત્યાં જવું હતું.'

એ હું જાણતો હતો, એની બહેન ગંભીર માંદગી ભોગવી રહી હતી. પણ જો એ બહાર જાય તો મારે ઘરે રહીને છોકરાં સંભાળવાં પડે.

'તેથી જ કહું છું ને કે તારે એકાદ બાઈ...' હું અટકી જાઉં છું. એના કુટુંબ વિશે કદી વાત કઢાતી નથી. બહુ જ જાળવી સંભાળીને કશું કહું તો ય તંગદિલી ઊભી થયા વિના રહેતી નથી.

આ જિંદગી ખરેખર શું બલાઓની જટાજાળ જ છે. ચારે બાજુ સાંકળ. તમે સહજ આમથી તેમ ખસ્યા કે લોહીઝરતા ઉઝરડા પડ્યા જ જાણવા.

હું લખવાના ટેબલ આગળ જાઉં છું, મારી વાર્તાના મળેલા પૈસામાંથી થોડા પૈસા લઉં છું ને ખિસ્સામાં મૂકું છું. થોડાંક પાંડુલિપિના કાગળો ને શબ્દકોશ એક કાળા ઉપરણામાં

લપેટી લઉં છું, ને બિલકુલ નફિકરો થઈને હું બહાર નીકળી પડું છું. એ વિશે કોઈએ ટીકાનો એક શબ્દ સરખો શા માટે કાઢવો જોઈએ !

પણ હું મારા કામનો વિચાર કરતો નથી. હું આપઘાતનો વિચાર કરું છું. હું સીધો પીઠામાં જાઉં છું.

'કેમ મજામાં ને ?'

'કાંઈક પીવાનું લાવ. આજે ચટાપટાવાળું પહેર્યું છે...તે એમાં તું શોભે ખરી ?'

'આ કાંઈ ખાસ ખરાબ તો નથી લાગતું. ખરું ને ? મને એમ કે તમને આ ગમશે ?'

'મારે તો આજે મારી પત્ની સાથે ઝઘડો થઈ ગયો છે. ઘરમાં ઝાઝું ટકાય એમ નહોતું. કાંઈક પીવાનું લાવ. જલદી કર તો. આજે તો આખી રાત અહીં ગાળવાની છે... આખ્ખીય રાત."

છોકરાં કરતાં માબાપ વધારે મહત્ત્વનાં છે એમ માનવું મને ગમે છે. માબાપ બાળકો કરતાંય વધારે દયામણાં હોય છે.

કોઈક ચેરી લાવે છે.

અમારા ઘરમાં બાળકોને મોજશોખની વસ્તુઓ અપાતી નથી. મને ખબર છે ત્યાં સુધી મારાં બાળકો ચેરી શું તે જાણતાં પણ નથી. એમને ચેરી કદાચ ભાવે ખરાં. જો હું ચેરી ઘરે લઈ જાઉં તો એ લોકો કદાચ ખૂબ ખુશ થાય; ચેરીની દાંડી સાથે દોરી બાંધીને એનો પરવાળાના જેવો હાર પણ બનાવી કાઢે.

મને જાણે ચેરી જોઈજોઈને કંટાળો આવ્યો હોય તેમ, અન્યમનસ્ક બનીને ટેબલ પરના વાડકામાંથી હું થોડાંક ચેરી ઉપાડું છું. એમાંનું એક ખાઈને એનો ઠળિયો બહાર થૂંકી નાખું છું : ને ઝનૂની બનીને મારા મનમાં કહ્યા કરું છું : 'માબાપ છોકરાં કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં છે.'

અનુઃ સુરેશ જોષી

અંધકારના ઓળા

તાત્સુઝો ઇશિકાવા

'તમે ખરેખર આંધળા થઈ જશો તો તમને હાથ વડે ફંફોળતા ને લાચાર જોવા એ મારાથી સહ્યું જશે નહીં. ભવિષ્ય બહુ ઊજળું નથી. ખરું ને ? એના કરતાં મરી જઈએ તે સારું.' એની પત્ની કોઈ વાર આમ કહેતી ને મજાકમાં આમ કહેતી હશે એમ પણ એ માની શકતો નહીં, કારણ કે એ અભિનિવેશપૂર્વક આમ બોલતી.

'સાચું કહું છું,' કદિક એ ઉમેરતી; 'ચાલો ને, આપઘાત કરી નાખીએ. આમ ને આમ જીવ્યે જવું, દિવસ પછી દિવસ વધુ ને વધુ દુ:ખી થતાં જવું એ તો ભારે ભયંકર લાગે છે.'

ને કદિક એ કંઈક ગંભીરતાથી એની પત્ની સાથે સમ્મત પણ થતો; નહીં તો ઘણુંખરું એ આવો જવાબ આપતો :

'મને ગઈ કાલે રાતે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા વિચાર આવ્યો કે હું જો ખરેખર આંધળો થઈ જાઉં તો મારાથી શું કામ થઈ શકે ? બહુ કાંઈ થઈ શકે એમ તો નથી. સંગીતને પણ બાકાત રાખવું પડશે; 'કોટો'(બુલબુલ – તરંગ) બીજાને શીખવી શકું એટલી કુશળતાથી વગાડતાં શીખવાનો પણ હવે સમય નથી. પણ ભેદભરમભરી ને જાસૂસીની વાર્તાઓ લખું તો ? હું મનમાં વાર્તા ગોઠવું છું, એકાદ લખવાનો પ્રયત્ન તો કરવો જ છે. હું બોલતો જાઉં, ને તું લખતી જાય, એમ બની શકે, ભેદભરમવાળી વાર્તાએ તો મારાથીય બની શકશે.'

આંખો પર ધોળો પાટો બાંધ્યો હતો, ખુરશીની પીઠને અઢેલીને એ એની પત્નીની સામે બેઠો હતો, ને વસંત ઋતુનો તડકો બારીમાંથી પ્રવેશીને એના ખભા પર પડતો હતો. કેટલું દયાજનક ! એની પત્ની એને ભેદભરમની વાર્તા લખનાર આંધળા લેખક તરીકે મનશ્ચક્ષુ સામે જોવા લાગી : જરૂરી શારીરિક શ્રમના અભાવે શરીર સ્થૂળ બન્યું છે; પરતા સૂર્યના પ્રકાશને અભાવે ચામડી પર ફિકાશ છે; ને એની બંધ આંખો અન્ધકારમાં – અનંત

અન્ધકારમાં મીટ માંડી રહી છે ! એ અન્ધકારની અંદર એ એની રહસ્યભરી વાર્તાનાં દૃશ્યો જોશે : ખૂન, લોહી, છરો, ડિટેકટીવની સાથેની હત્યારાની હાથોહાથની ઝપાઝપી. બસ, આવું બધુ – જુગુપ્સાજનક ને ભયથી શરીરનાં રૂવાંડાં ઊભાં કરી દે એવું જ એને દેકાશે ! એના અન્ધકાર કરતાંય વધુ કાળી દુનિયા એ સરજશે. કમ્પી ઊઠીને એણે માથું ધુણાવ્યું.

'ના, એવું કશું મને ગમતું નથી. એના કરતાં મરી જઈએ તે સારું.'' પાટા પાછળ ઢંકાયેલી એની આંખો આછું હસી.

એ આંધળો થઈ જ જશે એવું કાંઈ નક્કી નહોતું. એની નજર એકાએક નબળી પડી ગઈ હતી ને એના ડોળામાં બગાડ વધતો જતો હતો. એ ખતરનાક તો હતું જ, કારણ કે એની અસર આંખની કીકી સુધી પહોંચી હતી. એ બગાડ દૂર થાય તો પણ ઘા રહી જાય એમ હતું, ને જો એ નહીં રુઝાય તો ફરી કદી એ દેખી નહીં શકે એ નક્કી હતું.

એની પત્નીના સૂચવ્યા મુજબ એને એકબે વાર આપઘાત કરવાનો ખરેખર વિચાર કરી જોયો હતો. થોડા બખત સુધી તો ભેદભરમની વાર્તા લખવાનો વિચાર પણ ગમ્ભીરતાપૂર્વક સેવ્યો હતો. પહેલાં તો એ ભયથી ફફડી ઊઠ્યો હતો ને આજીવિકા મેળવવાને માટે મનમાં અનેક તરંગી યોજનાઓ ઘડ્યા કરતો, પણ વખત જતો ગયો. તેમ તેમ એના વિચાર ઠરેલ થતા ગયા. એ ઠરેલપણાના ઊંડાણમાં એને બંધિયાર શાન્તિ પણ લાધી. હવે એણે ભવિષ્યની યોજનાઓ ઘડવી છોડી હતી.

ખરેખર આંધળા થવાનું આવશે જ તો ત્યારે વળી કોઈક માર્ગ નીકળી આવશે. એને વિશે વિચાર કરવો એ કાંઈ સહેલું નહોતું. ભવિષ્યમાં શું થશે તેનો ! વિચાર કરવામાં જ ભ્રાન્તિવશ થવાનું જોખમ ખેડવા જેવું હતું.

એ બાળકની જેમ ખાતો હતો. એના વાડકાની કિનાર પરથી નીચે વેરાઈ જતા ભાતના દાણાને એની પત્ની જોઈ રહી હતી. વાંકા વળીને એણે દાણા વીણી લઈને ફેંકી દીધા. એ ધૂંધવાઈ ઊઠી.

'હજુ કેમ ખાવું એય તમને આવડતું નથી !'

એણે કશો જવાબ નહીં આપ્યો. અંધાપાથી એ કાંઈ ટેવાઈ ગયો નહોતો ને જાતે ખાવું એને માટે આફતરૂપ હતું. એની પત્ની એનાથી ખૂબ દૂર સરી ગઈ હોય એવું એને લાગતું હતું. આ કારણે એનું એકલવાયાપણું એને અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. જેમજેમ એ વધારે ને વધારે લાચાર થતો ગયો, તેમ તેમ પત્ની પોતાની વધુ ને વધુ નિકટ આવે એવી એને ઇચ્છા થતી ગઈ. આથી એ એની પત્નીની ચીઢભરી દૂરતાથી વધુ ને વધુ સભાન થતો ગયો. હવે એમની વચ્ચે અંતર પડી ગયું હતું. એ તંદુરસ્ત હતો ત્યારે આ બધી વસ્તુથી એ કેવો અજાણ હતો ! ત્યારે એ જે ઇચ્છામાં આવે તે કરવા શક્તિમાન હતો. તંદુરસ્તીએ સંવેદનાની ધારાને જાણે બુઠ્ઠી કરી નાખી હતી.

માછલામાંથી બધા કાંટા સાફ કરીને એની પત્નીએ માછલી એની થાળીમાં મૂકી.

ચાર વરસના બાળકને ખવડાવવા જેવું આ કામ હતું. યંત્રવત, મોઢા પર કશો જ ભાવ કે આનંદ પ્રકટ કર્યા વગર, એ ખાતો ગયો. માત્ર એનાં જડબાં એકસરખાં હાલ્યા કરતાં હતાં. એણે બધી જ મચ્છી ખલાસ કરી. છતાં ચીપિયાથી થાળીમાં એણે ફંફોસ્યા કર્યું. થાળીમાંના ધોળા રંગના ટપકાને એ ચીપિયાથી પકડવા મથતો હતો. ધોળા રંગનો એને સહેજ ભાસ થતો. બાકી કશું દેખાતું નહીં.

એની પત્ની એના ચીપિયા મૂકીને એના પ્રયત્નને જોઈ રહી. એની આંખ આંસુથી ભરાઈ આવી.

'એ તો થાળીમાંની રંગની ભાત છે.'

'મચ્છી ખલાસ?'

'તમે બધી ખાઈ ગયા. ખાઈ ગયા ને?'

એણે કશો જવાબ ન આપ્યો.વાડકામાં રહેલો ભાત એ ગળે ઉતારી ગયો. ને ચીપિયા થાળીમાં ફેંકી દીધા. એ રોષથી ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો.

દરરોજ એનો હાથ ઝાલીને શેરીમાં લાવી, ગાડીમાં બેસાડી એ એને દાક્તરને ત્યાં લઈ જતી. દાક્તર પણ દિવસે દિવસે વિશ્વાસ ખોતા ગયા.

'શસ્ત્રક્રિયા લેટલીક વાર સફળ નીવડે છે. પણ એ કરી જોઈએ તોય આશરે શું થશે, તે કહી શકાય નહીં, એટલે....'

એની પત્નીને પોતે સાવ એકલી પડી ગઈ હોય એવું લાગવા માંડ્યું. જેની હૂંફ પામીને એ પોતાનું દુઃખ હળવું કરી શકે એવું કોઈ એને દેખાયું નહીં.

દરરોજ દાક્તરને ત્યાં જવા તેયાર થતી, ત્યારે મુખપ્રસાધન કરવું કે નહીં તેનો એ વિચાર કરતી, એનો પતિ તો દેખી શકતો નહોતો, ને છતાં શણગાર સજવા એ જરા મૂર્ખાઈભર્યું હતું, આમ છતાં એ પ્રસાધન કરતી. કોને ખાતર? બીજા લોકોને માટે? એમ કરવું તે ખોટું હતું તે એ બરાબર જાણતી હતી, ને છતાં એના પતિની દયાજનક લાચારી જોઈને એ ગુસ્સે થઈ જતી હતી.

એ પતિની પાસે બેસતી, એના ઘૂંટણ પતિના ઘૂંટણને અડતા, ને પોતાનો જમણો હાથ એનાથી ત્રણેક ફૂટ જેટલે છેટે રાખીને એ પૂછતી: 'તમને દેખાય છે?'

'કાંઈક છે એટલું તો કહી શકું છું.'

'આ કેટલી આંગળી છે?' એણે ત્રણ આંગળી ઊંચી કરી. એ કશું બોલ્યો નહીં. 'કાલના કરતાં આજે હાલત વધુ ખરાબ છે!' એ ધૂંધવાતી મનમાં બબડી.

'મને ખબર પડતી નથી.'

'હવે પ્રયત્ન કરી જુઓ,' એના અવાજમાં કઠોરતા હતી. એણે એનો હાથ નજીક આણ્યો. છતાં એ કશું જોઈ શક્યો નહીં.

'બે આંગળી છે?'

તે દિવસે છેક નાકની નજીક આંગળી ધરી નહીં ત્યાં સુધી એ સાચો જવાબ આપી

શક્યો નહીં, એને હાર કબૂલવી પડી. પત્નીનાં રોષ અને સખતાઈની સામે એ ટકી શક્યો નહીં. એ થાકીને ઢળી પડ્યો.

'જરા મારી પથારી કરી આપ તો.'

'કેમ ઊંઘ આવે છે?'

'જાગતા બેસી રહીનેય શું?'

એનાં ચરબીથી સ્ફીત ગાલ અને ચિબુકને એ જોઈ રહી. એની દાઢી પણ ખાસ્સી વધી ગઈ હતી. એણે પાણી ગરમ કર્યું. એની પાછળ જઈને ઊભી રહી ને એના ખૂંપરા જેવા બરછટ વાળને મહામુશ્કેલીએ સાફ કર્યા,

'જરાક અહીં આવ તો' એણે એની પત્નીને બોલાવી. એ આવીને સામે ઊભી રહી. એ એના પગને હાથ વડે પંપાળવા લાગ્યો.

'કેમ શું કરવું છે?'

એ હસી પડ્યો ને બોલ્યો : 'તું ચાલતી હતી તે હું સાંભળતો હતો, એનો અવાજ બહુ જુદો લાગે છે. આખી જુદા જુદા અવાજની હારમાળા, ખરું જ કહું છું. મને થયું કે નક્કી તારા પગનું તળિયું સપાટ હોવું જોઈએ, ને છે પણ એવું જ.' એની આંખ જવા માંડી પછીથી પહેલી વાર એની પત્નીના પગના તળિયાના આકાર તરફ એનું ધ્યાન ગયું હતું.

એણે પોતાની સામે હારબંધ ચલાણાં ગોઠવ્યાં ને પછી કામઠીની સળીથી ટકોર કરીને વગાડ્યાં. 'જો વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવીને વગાડવામાં આવે તો પિયાનો જ વાગતો હોય એવું લાગે.' એ બોલ્યો.

એના જેવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા માણસને પણ તંદુરસ્ત માણસના જેવી જ ઈચ્છાવાસના હોય એ જરા વિચિત્ર લાગતું. રતિક્રીડામાં એની પત્ની એનું શરીર જ્યારે એને સોંપી દેતી, ત્યારે કોઈક બીજા જ માણસ સાથે પોતે રતિક્રીડા કરી રહી છે એવા ખ્યાલને પોતાના મનમાંથી એ કેમે કરી દૂર કરી શકતી નહીં. ત્યારે એના પતિના વર્તનમાં એને એક પ્રકારનો વિષાદ અને મરણિયા આવેશનો અનુભવ થતો. એને એનું પોતાનું અસ્તત્વ પણ અન્ધકારના સાગરમાં તરી રહેલા કોઈ સ્વપ્ન જેવું લાગતું. પણ એમાં એને હતાશ થવાને કશું જ કારણ નહોતું, એનું એને સહસા ભાન થતું. ભગવાન કરે ને પોતે પણ જો આંધળી થઈ જાય તો એને માટે પણ એક નવી જિન્દગી - શાન્તિભર્યા વિશ્વમાં અર્કરૂપે સારવેલાં ને સંશુદ્ધ કરેલાં નવાં સંવેદનોભરી જિંદગી શરૂ થઈ જાય. એ દુનિયામાં નહીં હોય રંગ કે નહી હોય રેખા, એમાં હોય માત્ર સ્પર્શ, સ્વાદ અને ધ્વનિ. એણે પોતાની આંખ બંધ કરીને જોવા માંડ્યું, ને એણે કોઈ પણ રાતે આ પહેલાં દીઠેલું નહીં એવું એક માયાવી ને રહસ્યભર્યું વિશ્વ આછું આછું એની આગળ આકાર ધારણ કરવા લાગ્યું.

એક સવારે એના પતિએ એને વ્હાલથી સોડમાં લેતાં કહ્યું : 'હવે મને જરાય દેખાતું નથી.'

એ ઘડીભર તો લાકડા જેવી થઈ ને એના પતિના મુખ સામે જોઈ રહી.

'હવે અજવાળા - અંધારામાં કશો જ ફરક રહ્યો નથી.'

'તમે જરા આંખો ખોલો તો.'

એની બન્ને આંખો ધૂંધળી ને ધોળી હતી. આંધળા માલિસ કરનારની આંખના જેવી એ લાગતી હતી. એ ભયથી ફફડી ઊઠી; આ પહેલાં કદી એના પતિએ એને આવી ભયભીત કરી મૂકી નહોતી.

એને ગાઢ આલિંગનમાં જકડી લઈને એ સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી બોલ્યો : 'ચાલો, કાંઈ વાંધો નહીં. હવે આપણે આ અંગે જે તે નક્કી કરી નાંખવું જોઈએ. આંધળો માણસ કરી શકે, એવા કશાક ધંધાનો આપણે વિચાર કરીએ. આપણી સ્થિતિ કાંઈ ખાસ ખરાબ નથી. હજુ તો આપણા નસીબમાં ખૂબખૂબ સુખ માણવાનું લખ્યું છે.'

એની પત્નીએ એના ખભા ઓથે પોતાનું માથું લપાવી દીધું. ને એની આંખમાંથી નીરવપણે હળવેથી આંસુઓ સરી ગયાં. પણ એને મરવાનો વિચાર ન આવ્યો. આ અંધાપો એણે કલ્પ્યું હતું તેટલું મોટું અનિષ્ટ હોય એમ એને લાગ્યું નહીં; ને આ બન્યું તે પહેલાં એ જેમ કરતી તેમ એના બન્ને હાથની માળા ગૂંથીને એણે એના પતિના કંઠમાં આરોપી દીધી.

અનુ. સુરેશ જોષી

શિકારી બંદૂક

ઈનોઉએ યાસુશી

'શિકારી સમાજ' નામના જાપાનની શિકારીઓની મંડળીના મુખપત્રમાં મેં તાજેતરમાં જ 'શિકારી બંદૂક' નામની કવિતા આપી હતી. આથી મને શિકારમાં દિલચસ્પી છે એવી કદાચ લોકોના પર છાપ પડશે. પણ સાચી વાત એ છે કે મારી માને હત્યા નામે જુગુપ્સાજનક લાગતી હતી, ને એણે જ મને ઉછેર્યો હતો. ખાલી ફટાકડી બંદૂકને સુધ્ધાં હું આજ સુધી અડ્યો નથી. વાત એમ બનેલી કે હાઈસ્કૂલમાં મારી સાથે ભણનાર મારો એક દોસ્ત આ 'શિકારી સમાજ'નો તંત્રી હતો ને એણે મને એકાદ કવિતા મોકલવાનું લખ્યું હતું. આનું કારણ કદાચ એ હશે કે આ વયે પણ હું દુર્બોધ ગણાતી કવિતાઓ પ્રકટ કરનારાં સામયિકમાં કવિતા છપાવ્યે રાખતો હતો. એને તો માત્ર તુક્કો જ આવ્યો હશે ને મિત્ર તરીકે કંઈક મારું છાપવું એવા શિષ્ટાચારને વશ થઈને જ કદાચ એણે મારી પાસે લખાણ માગ્યું હશે. એ નિમિત્તે લાંબે ગાળે અમારો સંબંધ તાજો થાય એવી પણ કદાચ એની ઈચ્છા હશે. આમ તો મેં આવી કશી માગણીને નકારી જ કાઢી હોત કારણ કે એવા કોઈક સામયિકમાં શિકાર જેવા વિષય પર લખવાનો મને તો રજમાત્ર ઉત્સાહ નથી. પણ શિકારી બંદૂક અને શિકારીનું એકલવાયાપણું - આ વિષય પર એકાદ કવિતા લખવાનો ઘણા વખતથી મેં મનમાં નિર્ધાર કરી રાખ્યો હતો. આ એને માટેનો યોગ્ય મોકો છે એવું મને લાગ્યું.

રાતે ઠંડી પડવી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. નવેમ્બર મહિનાની એવી એક રાતે હું ઢાળિયા આગળ લખવા બેઠો. મધરાત સુધી બેસીને મેં આ વિષય પર કંઈ ગદ્યકાવ્ય જેવું ચીતરી નાંખ્યું ને બીજે દિવસે સવારે 'શિકારી સમાજ'ના તંત્રીને રવાના પણ કરી દીધું.

મારી કવિતા આ વાર્તા જોડે કંઈક આછોપાતળો સંબંધ ધરાવે છે એટલે અહીં ટાંકું છું :

'ખલાસીઓ પીએ છે તેવી મોટી હૂકલી મોઢામાં રાખીને એક માણસ શિયાળાની શરૂઆતના દિવસોમાં આમાગી પર્વત પર ઝાંખરાંમાં થઈને વાંકોચૂંકો ચાલ્યે જતો હતો.

એની આગળ આગળ એક શિકારી કૂતરો ચાલતો હતો; એના જોડા નીચે બરફની સળીઓ કચડાવાનો અવાજ આવતો હતો. બે જોટાળી ચર્ચિલ (બંદૂક)ને ખભે મૂકીને ને પચ્ચીસ કારતૂસથી ભરેલો કમરપટો બાંધીને જનારો આ માણસ કેવાક મિજાજનો હતો ? આવાં ચળકતાં શસ્ત્ર વડે જીવની હત્યા કરનારો આ આદમી કેવોક હતો ? એની પીઠ બતાવીને મારી આગળથી પસાર થઈ જતા એ ઊંચા આદમીને માટે હું કશુંક અકથ્ય આકર્ષણ અનુભવતો હતો. ત્યાર પછી એની છબિ અલપઝલપ મારા મનશ્ચક્ષુ આગળ દેખાઈ છે - કોઈ મોટા શહેરના રેલવે સ્ટેશને, મોડી રાત્રિના ઘોંઘાટભર્યાં સ્થળોમાં. એવે સમયે ને પ્રસંગે મને એ શિકારીની અદાથી ચાલવાનું મન થાય છે. ધીમે, સ્વસ્થતાથી, નિર્લિપ્તતાથી. શિયાળાની શરૂઆતના આમાગી પર્વતના પ્રદેશની પડછે મૂકીને એ શિકારીને હું કલ્પી શકતો નથી. એને બદલે મારી કલ્પના એને કોઈક નદીના ધોળા રેતાળ પટ પર જુએ છે. એની ચકચકતી બંદૂક અસાધારણ લોહિયાળ સુન્દરતાથી લખલખી રહી છે - એનું આ રૂપ એને કોઈ પ્રાણી સામે તાકવામાં આવી હોય છે ત્યારે દેખાતું નથી. પ્રૌઢ વયના એ એકલવાયા આદમીને ખભે એ બંદૂક ભારે વજનથી ચંપાયેલી છે."

'શિકારી સમાજ'ના પાનાં ફેરવતાં જ મારા કાવ્યનો 'શિકાર' - 'ખેલદિલી' 'તન્દુરસ્ત રુચિ' જેવા, જુદા જુદા લેખોમાં વેરાયેલા શબ્દો જોડેનો વિરોધ મારા મનમાં પ્રકટ થઈ ઊઠ્યો. કવિતા છપાઈ ચૂક્યા પછી જ એની બીજાં લખાણ સાથેની અસંગતિનું મને ભાન થયું એ મારી બાઘાઈ જ કહેવાય. મારી કવિ તરીકેની સંવેદનાએ જે રીતે ગ્રહ્યું તેવું શિકારી બંદૂકનું ચિત્ર જ મેં એમાં નિરૂપ્યું હતું - એ જ સિદ્ધ કરવાનો મારો આશય હતો ને એ બદલ મારે કોઈની આગળ નામોશી અનુભવવાનું કશું કારણ પણ નથી. એ બીજા કોઈક સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હોત તો આવો કશો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવ્યો ન હોત. પણ જાપાનના શિકારીઓની મંડળીનું આ મુખપત્ર શિકારને એક નિરુપદ્રવી ને તન્દુરસ્ત મનોવિનોદ તરીકે વર્ણવતું હતું. આથી મારી લાગણી દુભાતી હતી. મારુ કાવ્ય મળ્યા પછી મારા મિત્રને જે મૂંઝવણભરી પરિસ્થિતિમાં મુકાવું પડ્યું હશે તેનો મને બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો. એણે એ છાપતાં પહેલાં થોડા વખત સુધી દ્વિધા અનુભવી હશે.

એના ઔદાર્યનો ખ્યાલ આવતાં મને સંતાપ થયો. મને થયું કે એમની મંડળીના એકાદ બે સભ્યોના વિરોધ દર્શાવતા પત્રો જરૂર આવવાના. પણ મારી એ ભીતિ સાવ પાયા વગરની પુરવાર થઈ. એક પત્તું સરખું આવ્યું નહિ. આખા દેશના શિકારીઓએ, ગમે તે કારણે, મારી એ કવિતાની નરી ઉપેક્ષા કરી હતી. એ કદાચ કોઈએ વાંચી જ નહિ હોય એમ પણ બને. બેએક મહિના પછી - એ આખી ઘટના ત્યારે તો હું વિસરી ચૂકેલો - મિસુગી જોસુકે નામના કોઈ સાવ અજાણ્યા ગૃહસ્થ તરફથી મને એક સીલબંધ પરબીડિયું મળ્યું.

તા'ઈ શાનનાં પુરાણાં સ્મારકો પરનાં રેખાંકનો શિયાળાનો ઠંડો પવન વાઈ ચૂક્યા પછીની સૂર્યની શ્વેત આભા જેવાં છે એવું કોઈક ઈતિહાસવિદે કહ્યું છે તે મને યાદ આવ્યું. એ રેખાંકનો તો હવે સાવ નિશ્ચિહ્ન થઈ ગયાં છે, તેમ છતાં જાપાની કાગળના બનાવેલા

મોટા ધોળા પરબીડિયા પરના મિસુગીના હસ્તાક્ષર જોતાં એ રેખાંકનો સાથે એને ગજબનું સાદૃશ્ય હોવું જોઈએ એવું મને લાગ્યું. પરબીડિયાની આખી આગલી બાજુ લગભગ રોકી લેતા એ હસ્તાક્ષર ખૂબ જ સુંદર હતા. તેમ છતાં, એ પ્રત્યેક અક્ષરમાંથી કશુંક શૂન્ય મારા તરફ ધસી આવતું હોય એવું મને લાગ્યું. કદાચ એનાં આ લક્ષણને કારણે મને ઇતિહાસવિદનું પેલું વિધાન યાદ આવ્યું હશે. સરનામું પીંછીના એક જ લસરકાથી લખી નાંખ્યું હોય એવું લાગતું હતું. છતાં એના અક્ષરોમાં કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારનું ઠાલાપણું ને ઉદાસીનતા વરતાતાં હતાં. પણ આ ઉદાસીનતા જાણી કરીને કેળવેલી ઉદાસીનતા નહોતી. બીજી રીતે કહું તો લેખનની એ મુક્ત શૈલીમાં મને આધુનિક માનવીના ચિત્તની અહંકેન્દ્રીયતાનો અનુભવ થયો. પૃથક્જનના હસ્તાક્ષરમાં હોય છે તેવી ગ્રામ્યતા, અલબત્ત, એમાં દેખાતી નહોતી.

મારી સાદી ટપાલની પેટીમાં જ્યારે એ પત્રને પડેલો જોયો ત્યારે એના પરના સુંદર અક્ષરોનો એની સાથે મેળ ખાધો નહિ. પરબીડિયું ખોલીને જોયું તો એમાંથી છ ફૂટ લાંબું ટીપણું નીકળ્યું. એની દરેક પંક્તિમાં છ મોટા અક્ષરો હતા, બધા જ છૂટે હાથે લખાયેલા હતા.

પત્રની શરૂઆતમાં લખ્યું હતું :'શિકાર ખેલવાનો મને શોખ છે. 'શિકારી સમાજ'માં તાજેતરમાં જ મેં તમારી 'શિકારી બંદૂક' કવિતા વાંચી. હું કોઈ લેખક બેખક નથી ને કવિતા વિશે મને કશી ગતાગમ નથી. જો પ્રામાણિક બનીને કહું તો મારી જિંદગીમાં આ પહેલી જ વાર સાંભળ્યું એનો પણ મારે અહીં એકરાર કરી લેવો જોઈએ. પણ હું તમારી કવિતાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયો છું.'

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં મને લગભગ ભુલાઈ જવા આવેલી મારી કવિતા યાદ આવવા માંડી. કોઈક પ્રખ્યાત શિકારીએ વિરોધમાં લખેલો પત્ર હશે એવા ખ્યાલથી હું ઘડીભર તો વિક્ષુબ્ધ થઈ ગયો હતો. પણ હું જેમ જેમ પત્ર આગળ વાંચતો ગયો તેમ તેમ મને સમજાતું ગયું કે મેં ધાર્યું હતું તેનાથી આ પત્ર સાવ જુદો જ હતો.

ભારે વિનય અને વિશ્વસ્તતાથી મિસુગી જોસુકેએ લખ્યું હતું : 'તમારી કવિતાના નાયકને સ્થાને હું મારી જાતને કલ્પું તો કશી ભૂલ થાય છે ખરી ? નવેંબરની શરૂઆતમાં આમાગી પર્વતના ઢાળ પર આવેલા એક ગામડામાં હું શિકાર ખેલતો હતો ત્યારે તમે મને જોયો હશે. મને મારા કાળા ધોળા શિકારી કૂતરાનું ઘણું અભિમાન હતું મેં એને બતક ને હંસના શિકાર માટે ખાસ કેળવ્યો હતો. મારી ચર્ચિલ બંદૂક હું લંડનમાં હતો ત્યારે મારા શિક્ષકે મને ભેટ આપી હતી. એનો પણ મને ઘણો ગર્વ હતો. તમે જેનું વર્ણન કર્યું છે તે હૂકલી પણ મને ખૂબ ગમતી. મારી બહુ સંસ્કારી નહિ ગણાય એવી મનોદશાને તમે તમારા કાવ્યનો વિષય બનાવી ખરેખર મને ઘણું માન આપ્યું છે એમ હું માનું છું. મને તો એ બદલ શરમ જ આવે છે, ને છતાં એક કવિની અસાધારણ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ એને આબાદ પકડી પાડી છે તે બદલ તમારે માટે મને આદરની લાગણી થાય છે."

સેડરનાં વૃક્ષોની વીથિકામાં થઈને જતા જે શિકારીને આશરે પાંચેક મહિના પહેલાંની એક સવારે મેં જોયેલો, એની છબિ ફરીથી હું મનમાં તાદૃશ બનાવીને જોવા મથવા લાગ્યો. ત્યારે હું ઇઝુમાં આમાગી પર્વતની તળેટીમાં ઊનાં પાણીના ઝરાઓ પાસે એક હોટલમાં રહેતો હતો. એ મને પીઠ કરીને જતો હતો તે વેળાના એના એકલવાયાપણા સિવાય બીજું કશું હું તાજું કરી શક્યો નહિ. એ ઊંચો હતો ને પ્રૌઢ વયનો લાગતો હતો.

સાચી વાત એ છે કે મેં કાંઈ એનું બહુ ધ્યાન આપીને નિરીક્ષણ કર્યું નહોતું. ખભે બંદૂક ભેરવીને, મોઢામાં હૂકલી ખોસીને એને ચાલ્યો જતો જોયો ત્યારે એની મુખમુદ્રા વિચારગ્રસ્ત હોય એવી લાગી હતી. શિયાળાની એ ઠંડી સવારે એ સુઘડ ને સ્વચ્છ લાગતો હતો. આ જ કારણે એ મારી આગળથી પસાર થઈ ગયા પછી પાછું વાળીને મેં એના તરફ જોયું હતું. હું જે ગલીમાં હતો ત્યાંથી એ એક કેડી તરફ વળી ગયો. ને ઝાંખરામાં થઈને ઉપર ચઢવા લાગ્યો. હું થોડી વાર સુધી એને જતો જોઈ રહ્યો ને એ ધીમે ધીમે સીધાં ચઢાણવાળી કેડીએ આગળ વધતો ગયો. એને લપસી પડવાનો ભય લાગતો હોય એવું દેખાતું હતું; ને કોણ જાણે શા કારણે એ સાવ એકાકી હોય એવી મારા પર છાપ પડી હતી. આથી મેં મારી કવિતામાં એનું વર્ણન કર્યું હતું. એનો કૂતરો સારી જાતનો હતો એ તો હું જોઈ શક્યો હતો; પણ શિકારની મને કશી ગતાગમ નથી, એટલે એ કયા પ્રકારની બંદૂક લઈ જતો હતો તે વિશે હું શું કહી શકું ? હું કવિતા લખવા બેઠો ત્યારે બંદૂક વિશે ભાળ કાઢતાં જાણવા મળ્યું કે રિચાર્ડ ને ચર્ચિલ સારામાં સારી બંદૂકો કહેવાય છે. મારા પાત્રને સારી બ્રિટિશ બંદૂક આપવાની મેં છૂટ લીધી. મિસુગી પાસે ખરેખર ચર્ચિલ જ નીકળી એ તો નર્યો અકસ્માત જ હતો. મિસુગી જોસુકે મારે મન તો સાવ અજાણ્યો જ રહ્યો.

એણે આગળ લખ્યું હતું : 'મારી પાસે ત્રણ પત્રો છે એનો નિર્દેશ અહીં કરું છું. આ તમને કંઈક વિચિત્ર જ લાગશે. મારે એ પત્રો બાળી જ નાંખવા હતા. તમારી કવિતા વાંચ્યા પછી મને થયું કે આ પત્રો તમને વંચાવું તો કેવું ? તમને તકલીફ આપું છું તે બદલ દરગુજર કરશો. પણ તમને નિરાંત હોય ત્યારે આ સાથે જુદા પરબીડિયામાં બીડેલા ત્રણ પત્રો પર નજર નાંખી જશો ? તમે જેને 'નદીનો ધોળો રેતાળ પટ' કહ્યો છે તે શું તે તમે જાણો એવી મારી ઇચ્છા છે. માણસ ખરેખર ગજબનું મૂરખ પ્રાણી છે. પોતાને વિશે બીજું કોઈક જાણે એવી એને સદા ઇચ્છા રહ્યા કરતી હોય છે. તમે મારામાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો રસ લીધો છે એ જાણ્યું તે પહેલાં મેં આવી કશી ઇચ્છા સેવી નહોતી. પછી તમે મારે વિશે બધું જાણો એવી મને ઇચ્છા થઈ આવી. આ પત્રો મને મળ્યા એવામાં જ તમે મને ઇઝુમાં જોયો હતો. મને કેટલાંય વર્ષોથી આમ તો શિકારનો શોખ છે. મારા અંગત ને જાહેર જીવનનો એ સૌથી શાન્તિભર્યો તબક્કો હતો. એની પડછે આજનું મારું એકાકી જીવન નર્યું સામે છેડેનું લાગે છે. તમે મને જોયો એ અરસામાં બંદૂક મારા જીવનનું સર્વસ્વ બની ચૂકી હતી.'

બે દિવસ પછી મને એક પરબીડિયું મળ્યું. એના પર એના મોકલનારનું નામ હતું : મિસુગી જોસુકે. એની સાથે લખ્યું હતું : 'ઇઝુની એક હોટલમાં.' એમાં ત્રણ પત્રો હતા. એ બધા જ પત્રો મિસુગીને સંબોધીને લખાયેલા હતા ને એ દરેક જુદી જુદી સ્ત્રીઓએ લખેલો હતો. એ પત્રોની મારા પર શી છાપ પડી તે મારે કહેવું નથી. એને બદલે એ ત્રણ પત્રો જ હું અહીં ઉતારીશ. મિસુકી સમાજમાં સારો મોભ્ભો ધરાવનાર એ વ્યક્તિ હોય એવું લાગે છે. આથી મેં એનું નામ શોધવા ઘણી ડિરેક્ટરીઓમાં જોયું. પણ એનું નામ મને ક્યાંય દેખાયું નહીં. એણે કદાચ તખલ્લુસનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ બને. આ પત્રો અહીં રજૂ કરતાં જ્યાં ખરું નામ કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે ત્યાં હું મિસુગી જોસુકેનું નામ મૂકીશ. એ સિવાયના બીજાં પાત્રોનાં નામો કલ્પિત છે.

શોકોનો પત્ર

વ્હાલા જોસુકે કાકા,

માને મરી ગયાને ત્રણ મહિના થઈ ચૂક્યા છે. ગઈ કાલથી ખરખરો કરવા આવનારા બંધ પડ્યા છે ને ઘરમાં એકાએક ફરી પાછો સૂનકાર છવાઈ ગયો છે. મા હવે આ ઘરમાં નથી એનું ભાન થતાં હૃદય છેદાઈ જાય છે. તમે ખૂબ થાકી ગયા હશો, નહિ ? અંત્યેષ્ટિ સંસ્કારનો વિધિ પતાવવાનો ભાર તમે જ ઉપાડ્યો, સગાંવહાલાંને ખબર પણ તમે જ પહોંચાડ્યા ને મહેમાનોને માટેની ખાવાપીવાની વ્યવસ્થાનો ભાર પણ તમે જ ઉપાડ્યો. માનું મરણ જે રીતે થયું તેને કારણે તમારે પોલીસ ચોકી પર મારે બદલે આંટાફેરા કરવા પડ્યા ને તમે ખરેખર, તમારાથી બનતું બધું જ કરી ચૂક્યા. આ પછી તરત જ તમે તમારા વ્યવસાય અંગે તોક્યો ચાલ્યા ગયા. તમે વધુ પડતો શ્રમ વહોરી નહિ લીધા હોય તો સારું.

તમે ઘડેલા કાર્યક્રમ મુજબ અત્યારે તમે ચીની વાસણ પરની ભાતના જેવા ચળકતા છતાં વધારે પડતી ચમક વગરના ઇઝુના સુંદર વનપ્રદેશને જોઈ રહ્યા હશો. તમે ઇઝુમાં હો તે દરમિયાન મારો આ પત્ર વાંચો એ ઇચ્છાથી હું આ લખવા બેઠી છું. આ પત્ર વાંચીને તમે સાવ હળવા મને તમારી હૂકલી હાથમાં રાખીને મન ફાવે ત્યાં ફરવા નીકળી પડો એવું હું ઘણું ઇચ્છું છું, પણ એમ કરવાનું મારાથી બની શકતું નથી. અત્યાર સુધીમાં મેં કેટલાંય પાનાં લખીને ફાડી નાંખ્યાં છે ને આગળ લખવાનું મને અશક્યવત્ લાગે છે. મેં પત્ર લખવો શરૂ કર્યો ત્યારે આવું થશે એવું નહિ ધારેલું. મારા મનમાં જે કાંઈ હતું તે તમને પૂરી સ્વસ્થતાથી કહી દેવાનું મને મન હતું ને તમે એને સમભાવપૂર્વક સમજો એવી મારી ઇચ્છા હતી. વાતને કઈ રીતે ગોઠવવી તે વિશે અત્યાર સુધીમાં મેં કેટલાય પ્રયત્નો કર્યા છે ને મનમાં ને મનમાં કેટલુંય લખીને ભૂંસી ચૂકી છું આખરે મેં લખવાને કલમ ઉપાડી છે, ને ત્યારે એકાએક એ બધું મારા પર તોળાઈ રહીને મને વિવશ કરી મૂકે છે. ના, કદાચ એમ કહેવું તે સાચું નથી. સાચી વાત એ છે કે વિષાદ ચારે બાજુથી

મારા પર ધસી આવે છે ઝંઝાવાતભર્યા દિવસે આશિયામાં ઊછળતાં ધોળાં મોજાંની જેમ. તમે છતાં મારે લખવું તો છે જ.

તો તમને એ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું ? મને બધી ખબર છે - મા અને તમારી વચ્ચેના સંબંધની. માના મરણના આગલે દિવસે જ મેં બધું જાણ્યું. મેં માની ડાયરી વાંચી હતી.

આ શબ્દો તમને સીધા કહેવા એ કેટલું કપરું છે ! ગમે તેટલું મથું તોય એક વાક્ય સુધ્ધાં ઉચ્ચારવાનું તો મારાથી બની જ નહિ શકે. આ તો લખું છું એટલે જ એ કહી શકું છું. મને ભય લાગે છે એવું નથી. મારું મન વિષાદથી ભારે છે એટલું જ. એ વિષાદથી મારું ગળું રૂંધાઈ જાય છે. મને તમારે કારણે, માને કારણે કે મારે કારણે વિષાદ થતો નથી. બધું જ - આ ભૂરું આકાશ, શરદનો આ સૂર્ય, શોકમાં પહેરવામાં આવતાં કાળાં રેશમી વસ્ત્ર જેવી વૃક્ષની છાલ, પવનમાં હાલતાં વાંસનાં પાંદડાં, પાણી, પથ્થર, ધરતી - હા, જે કાંઈનું અસ્તિત્વ છે તે બધું જ હું બોલવાને હોઠ ખોલું છું કે તરત વિષાદભરી મુદ્રાએ મારી સામે મીટ માંડી રહે છે. માની ડાયરી વાંચ્યા પછીથી મારી આજુબાજુની પ્રકૃતિ વાદળથી ઢંકાયેલા સૂર્યની જેમ દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર, પાંચ વાર, છ વાર વિષાદથી ઝાંખી બની જાય છે. તમારે ને માને વિશે મનમાં એકાએક વિચાર આવતાંની સાથે જ મારી આજુબાજુની આખી દુનિયા સાવ બદલાઈ જાય છે. બીજા સામાન્ય રંગોની જેમ વિષાદનો પણ એક રંગ છે, એ તમે કદી જોયો છે ખરો ?

તમારા ને માના સંબંધને જાણ્યા પછી મને સમજાયું કે દુનિયામાં એવો પણ પ્રેમ હોય છે જેને કોઈના આશિષ મળતા નથી, જેને કોઈના આશિષની ખેવના પણ હોતી નથી. તમારી વચ્ચેના સંબંધને કેવળ તમે બે જ જાણતાં હતાં. મિદોરીકાકીને આ વિશે કશી ખબર નહોતી, હુંય કશું જાણતી નહોતી; બીજાં કોઈ સગાંવહાલાંને પણ કશી ખબર નહોતી. તમારા મરણ પછી આવો પ્રેમ સમ્ભવી શકે એ વાત કદાચ કોઈ માનશે પણ નહિ. અત્યાર સુધી હું એમ માનતી હતી કે પ્રેમ તો કશુંક સૂર્યના જેવું ઉજ્જ્વળ, ઉલ્લાસમય હશે. એને મનુષ્યોના ને ઈશ્વરના આશિષ મળતા હશે. એમાં હું દૃઢપણે માનતી હતી કે પ્રેમ નીતર્યાં જળનાં ઝરણાં જેવો જ હશે. એનાં નીતર્યાં જળ સૂર્યમાં ચળક્યા કરે, પવનની લહરી એમાં તરંગો જગાડે, કાંઠાના તૃણાંકુર, વૃક્ષો ને પુષ્પો એને મુગ્ધ બનીને જોયા કરે; એ જેમ આગળ દોડતું જાય તેમ અદ્‌ભુત સંગીત રેલાવતું જાય. જમીનના પેટાળમાંથી વહેતા ઝરાનો પ્રેમ હું શી રીતે કલ્પી શકું ? એને નહીં સૂર્યનો સ્પર્શ; ને એ જળ ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે તે પણ કોઈ જાણી શકે નહિ !

માએ મને તેર વરસ સુધી છેતરી; ને મને છેતરતી જ એ મરણ પામી. મા મારાથી કશું છૂપું રાખતી હશે એનો તો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ આવ્યો નથી. મા મને ઘણી વાર કહેતી કે આ દુનિયામાં એ અને હું - માતા અને દીકરી સાવ એકલાં અટૂલાં છીએ. મારા પિતાથી એને શા કારણે છૂટા પડવાનું થયું એની વાત નીકળતી ત્યારે એ હંમેશાં મને કહેતી કે એ બધું પરણવા લાયક થયા પહેલાં મને સમજાય એવું નથી. આથી મને વહેલા

વહેલા મોટા થઈ જવાનું મન થતું -માનું એ રહસ્ય જાણવાના કુતૂહલને કારણે નહિ, પણ માને એ રહસ્ય સાચવી રાખવાનું કેવું તો કપરું થઈ પડતું હશે એ ખ્યાલે. મા ઘણું સહન કરી રહી હતી એવું મને લાગતું હતું. આ ઉપરાંત વળી એક રહસ્ય મારાથી છુપાવીને સાચવી રાખવાની વધારાની વેદના એ અનુભવતી હતી !

હું નાની હતી ત્યારે મા મને એક વરુની વાર્તા કહેતી. એ વરુએ એક સસલાને છેતર્યું હતું ને એના આ દુષ્કૃત્ય બદલ એને પથ્થર બનાવી દેવામાં આવ્યું. માએ મને, મિદોરીકાકીને ને આખી દુનિયાને છેતર્યાં હતાં. આવું એ શી રીતે કરી શકી ? કઈ ભયંકર વસ્તુએ એના પર ભૂરકી નાંખી હતી ? હા, મને યાદ આવે છે : એણે એની ડાયરીમાં 'અનિષ્ટ' એવો શબ્દ વાપર્યો છે. 'મિસુગી અને હું - અમે બન્ને અનિષ્ટો છીએ. અમે સો ટકા અનિષ્ટ બની જઈએ એવું હું ઇચ્છું છું.' એના પર કોઈકે ભૂરકી નાખી હતી એમ એણે કેમ નહિ લખ્યું ? પેલા સસલાને છેતરનાર વરુના કરતાં મારી મા મને વધારે કમનસીબ લાગે છે ! પણ મારી વહાલી મા અને મારા સૌથી વહાલા કાકા જોસુકે અનિષ્ટ બનવાનું - દુનિયામાં સૌથી કનિષ્ટમાં કનિષ્ટ બનવાનું પસંદ કરે એ કેવું ! એ પ્રેમ તે કેવો દુઃખકારી જે માનવીને અનિષ્ટ બનવાની ફરજ પાડે ! મને યાદ આવે છે : એક સપરમા દિવસે કોઈકે મને કાચનું ગોળાકાર પેપરવેઇટ ભેટ આપેલું. એની અંદર કૃત્રિમ રાતાં ફૂલની પાંદડીઓ ગોઠવેલી હતી. ત્યારે તો હું સાવ નાની હતી. મેં એ હાથમાં લીધું ને હું ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે રોઈ પડી. આ જોઈને બધાં જ મુંઝાઈ ગયાં હશે ! એ ઠંડા કાચની અંદર ફૂલની પાંખડી કેવી તો થીજી ગઈ હતી ! વસન્ત આવે કે શરદ એ પાંખડીઓને તો બિચારીને એની એ દશામાં જ રહેવાનું ! એ પાંખડીઓનો જાણે કોઈએ બલિ આપ્યો હતો. એ પાંખડીઓની વાત યાદ આવતાં મારું મન એકાએક ઉદાસ થઈ જતું. એ જ વિષાદ મારા મન પર ફરી આક્રમણ કરી રહ્યો છે. તમારો ને માનો પ્રેમ-એ વિષાદભરી પાંખડીઓ જેવો !

મારા વહાલા કાકા જોસુકે,

મેં માની ડાયરી વાંચી તેથી તમે મારા પર રોષે ભરાયા હશો. માનું અવસાન થયું તેને આગલે દિવસે મને, કોણ જાણે શાથી, એમ લાગ્યું કે હવે એ બચવાની નથી. મને જાણે એની આગાહી થઈ ચૂકી હતી. આમ તો કશાં ચિન્તાજનક ચિહ્નો દેખાતાં નહોતાં. એને માત્ર થોડો તાવ રહેતો હતો. એને ભૂખ પણ ઠીક લાગતી. એના ગાલની ફિકાશ ચાલી ગઈ હતી ને હમેશનાં કરતાં એ વધારે ગુલાબી લાગતા હતા. તેમ છતાં મારું મન ગમગીન બની ગયું હતું. એને હું પાછળથી જોતી-ખાસ કરીને ખભાથી હાથ તરફ ઢળતી રેખા લગભગ જુગુપ્સાજનક લાગતી હતી. એ મરણ પામી તેની આગલી સાંજે મિદોરીકાકી ખબર કાઢવા આવ્યાં હતાં તે કહેવા હું માના ઓરડામાં ગઈ હતી. બારણું ખોલતાં જ હું દિગ્મુઢ થઈ ગઈ. મારી તરફ પીઠ કરીને એ પથારીમાં બેઠી હતી. એણે ભૂખરા જાંબુડી

રંગનો કિમોનો પહેર્યો હતો; એમાં બહુ ભડક રંગનું બુટ્ટાનું ભરત હતું. આ કિમોનો એ પેટીમાંથી ભાગ્યે જ બહાર કાઢતી. હવે એ એને ઝાઝો શોભતો નહોતો એમ એને લાગતું હતું. આથી એ મને આપી દેવાની એને ઇચ્છા હતી.

"શું છે ?" હું કેમ ચોંકી ગઈ તે એને નહીં સમજાવાથી એણે પૂછ્યું.

"પણ તું..."

મારાથી આગળ કશું બોલી શકાયું નહીં. હું શા માટે ચોંકી ઊઠી તે મને જ નહોતું સમજાતું. મારા ગળામાં ડૂમો ભરાઈ આવ્યો. એ મને પોતાને જ હાસ્યાસ્પદ લાગ્યું. પોતાની જુવાનીના સમયનો કિમોનો કાઢીને એ પહેરે એમાં નવાઈ પામવા જેવું શું હતું ? ને આમેય તે મારી માને કિમોનો પહેરવાનો શોખ તો હતો જ. એ માંદી પડી પછી તો ઘણાં વરસ સુધી નહિ પહેરેલા કિમોનો એ દરરોજ પહેરતી. એ કદાચ એમ કરીને પોતાનું મન બીજી તરફ વાળવા ઇચ્છતી હતી. પણ હું શા માટે તાજુબ થઈ તે મને પાછળથી સમજાયું. મા ત્યારે એટલી તો સુન્દર લાગતી હતી કે હું તો એને જોઈને સ્તબ્ધ જ બની ગઈ. આમ કહેવામાં હું જરાય અતિશયોક્તિ કરતી નથી. આમ છતાં એ ત્યારે એવી તો એકાકી લાગતી હતી ! એને આવી એકાકી તો મેં ક્યારેય જોઈ નથી. મિદોરીકાકી ઓરડામાં પ્રવેશતાં જ બોલી ઊઠ્યાં : 'ઓહ, સુન્દર !' ને પછી મન્ત્રમુગ્ધ બનીને અવાક્ થઈ જઈ થોડી વાર સુધી એમ ને એમ બેસી જ રહ્યાં. યુકીની હાથશાળમાં વણાયેલો એ કિમોનો પહેરીને બેઠેલી મારી માની એ છબિ એ આખોય દિવસ મારા મનમાંથી ખસી નહિ. એ કેટલી સુન્દર ને છતાં કેવી એકલવાયી લાગતી હતી ! એની છબિ મારી છાતી પર કોઈ ઠંડી શિલાની જેમ આખો દિવસ ચંપાઈ રહી.

સાંજે પવન અટકી ગયો હતો. મેં અમારી નોકરડી સાદાયોને વાડીમાં ખરી પડેલાં પાંદડાં વાળી નાંખવામાં મદદ કરી ને અમે બંનેએ પાંદડાં બાળી નાંખ્યાં. મેં વધારે પડતી કિંમત આપીને લીધેલું થોડું પરાળ પણ કાઢ્યું – મા આગળ એની તાપણી કરવા મેં એ ખરીદ્યું હતું. મા આ બધું બારીમાંથી જોઈ રહી હતી. એ વરંડામાં બહાર આવી. એના હાથમાં વ્યવસ્થિત રીતે બાંધેલી એક પોટકી હતી.

'આને પણ બાળી નાંખ.'

મેં જ્યારે પૂછ્યું કે એ શું છે ત્યારે એના સ્વભાવમાં નહીં એવી કરડાકીથી એણે મને ધમકાવી કાઢીને કહ્યું : 'એની સાથે તારે શી નિસ્બત ?' પછી સ્વસ્થ થઈને ધીમે અવાજે કહ્યું : 'મારી ડાયરી. મહેરબાની કરીને એને બાળી નાંખ.'

પછી એ પાછી વળી ને એના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. એ જાણે પવનને કારણે હાલતી હોય તેમ ધ્રૂજતી હતી.

પરાળની રાખ બનાવવામાં અર્ધો કલાક નીકળી ગયો. છેલ્લી પૂળીનો જાંબુડિયો ધુમાડો નીકળવા માંડ્યો ત્યારે મેં મારા મન સાથે નિશ્ચય કરી લીધો. હું મેડા પરની મારી ઓરડીમાં ગઈ ને અભરાઈની પાછળ માની ડાયરી સંતાડી દીધી. તે રાતે ફરી પવન ફૂંકાવો શરૂ

થયો. પ્રેત જેવો લાગતો ફિક્કો ચન્દ્ર વાડીમાં પ્રકાશતો હતો. મેડા પરની બારીમાંથી જોતાં દૂર ઉત્તરના કોઈ નિર્જન સમુદ્રકાંઠા જેવું એ દૃશ્ય લાગતું હતું. ને પવનનો સૂસવાટો ઊછળતાં મોજાંની ગર્જના જેવો હતો. મા અને સાદાયો સૂઈ ગયાં હતાં. માત્ર હું એકલી જાગતી હતી. મેં બારણું વાસીને એની આડે મોટાં મોટાં એન્સાઇક્લોપીડિયાનાં થોથાં ગોઠવી દીધાં, બારીના પડદા નીચા ઢાળી દીધા (મને ચાંદનીની સુધ્ધાં બીક લાગતી હતી.) પછી મેં દીવો સરખો ગોઠવ્યો ને માની ડાયરી ઉઘાડી...

વ્હાલા કાકા જોસુકે,

જો હું ડાયરી વાંચવાની તક જતી કરીશ તો મારા પિતા ને મા વચ્ચેના સંબંધ વિશે કશું જાણી નહિ શકું. આ પહેલાં મારા પિતા વિશે કશું જાણવાની મને ઇચ્છા નહોતી થઈ. મને એમ હતું કે હું પરણીશ ત્યારે તો મા મને કહેવાની જ છે ને ! કાદોતા રેઈ શિરો એ નામ મેં હૃદયમાં એક ખૂણે સંઘરી રાખ્યું હતું. પણ માને મેં એ કિમોનોમાં જોયા પછી મારી લાગણી બદલાઈ ગઈ. કોણ જાણે શાથી, એ હવે સારી થવાની નથી એવી દુઃખદ પ્રતીતિ મને થઈ ચૂકી હતી.

અકાશીમાંનાં મારાં દાદીમા ને બીજાં સગાંવહાલાંઓ પાસેથી (કોણ જાણે ક્યારે, તે તો મને યાદ પણ રહ્યું નથી !) મેં સાંભળ્યું હતું કે મારી માને મારા પિતાથી છૂટા થવું પડ્યું હતું. જ્યારે મારા પિતા ક્યોતો વિદ્યાપીઠના બાળરોગના વિભાગમાં એમની ડૉક્ટરેટની ઉપાધિ માટે મહાનિબંધ તૈયાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે હું અમારે ઘરે મારી મા, દાદા દાદી અને એક નોકરડી સાથે રહેતી હતી. ત્યારે હું પાંચેક વરસની હોઈશ. એક દિવસની વાત છે. એપ્રિલ મહિનો ચાલતો હતો. તે દિવસે ખૂબ પવન નીકળ્યો હતો. એક સ્ત્રી એનાં નાના બાળક સાથે માને મળવા આવી હતી. એને બેઠકના ઓરડામાં લાવ્યા પછી એણે બાળકને હેઠે ઉતાર્યું, કમરબંધ ઢીલો કર્યો, નાના કરંડિયામાંથી અંદર પહેરવાનો કિમોનો કાઢ્યો ને કપડાં બદલવા લાગી. મા ચા લાવી ત્યારે એણે આ ચોંકાવનારું દૃશ્ય જોયું. એ સ્ત્રીની સાન ઠેકાણે હોય એવું લાગ્યું નહિ. પાછળથી ખબર પડી કે નીચે સુવડાવેલું ખોડખાંપણવાળું બાળક મારા પિતાથી થયેલું હતું.

થોડા વખત પછી એ બાળક મરી પરવાર્યું. એ સ્ત્રીનું મગજ થોડા વખત પૂરતું જ અસ્થિર થઈ ગયું. એ તરત જ સાજી થઈ ગઈ. પછીથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે એ સ્ત્રી ઓકાયામાના કોઈક વેપારી જોડે પરણીને સુખે દિવસ વિતાવતી હતી. આ ઘટના બન્યા પછી થોડા જ દિવસ બાદ મા મારી સાથે અકાશી છોડી ગઈ. એ કુટુમ્બમાં મારા પિતાને દત્તક લેવામાં આવ્યા હતા. મારા પિતાએ છૂટાછેડા લેવા એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

હું જ્યારે કન્યાશાળામાં દાખલ થઈ ત્યારે મારા આકાશીવાળાં દાદીમાએ મને કહ્યું હતું : 'તારી મા ભારે જિદ્દી છે. આખરે જેષ થયું તે ન થયું થવાનું હતું ?'

મારી માના વરણાગિયા સ્વભાવને કારણે પિતાને માફ કરવાનું મુશ્કેલી ભર્યું લાગ્યું હશે.

મારી મા અને પિતા વિશે બસ આટલું જ હું જાણું છું. હું આઠેક વરસની થઈ ત્યારે મારા પિતા જીવતા નથી એમ હું માનતી હતી, અથવા કદાચ એવું મને મનાવવામાં આવ્યું હતું. પણ આજેય મારા હૃદયમાં તો પિતા મરી જ ચૂકેલા છે, મારા સાચા પિતાની છબિને હું મારા મનશ્ચક્ષુ સામે ખડી કરી શકતી નથી. એ અહીંથી એક જ કલાકમાં પહોંચી શકાય એટલે દૂર, હ્યોગોમાં મોટી ઇસ્પિતાલ ચલાવે છે. એ ફરી પરણ્યા નથી. એ હજી જીવે છે; પણ મારા પિતા તો ક્યારના મરી ચૂક્યા છે.

મેં માની ડાયરી ખોલી. મારી આંખે પ્રથમ ચઢ્યો તે શબ્દ હતો 'પાપ'. એ શબ્દ એ ડાયરીમાં હશે એવું મેં ધાર્યું નહોતું. 'પાપ' 'પાપ' 'પાપ' - કેટલીય વાર એ શબ્દ એમાં આંખને અથડાતો હતો. મારી માએ એ શબ્દ લખ્યો હશે એવું હું માની પણ શકતી નહોતી. 'પાપ'ની નીચે લખ્યું હતું :'પ્રભુ મને માફ કરો. મિદોરી મને માફ કર.' આ શબ્દના ભારથી કચડાઈને એ જાણે કણસતી હતી. આ શબ્દો જ જાણે કોઈ માણસખાઉ રાક્ષસની જેમ દાંતિયાં કરીને મારા પર ત્રાટકી પડવાને પેંતરો ભરતા હતા. એ સિવાય એ પાના પર બીજું કશું મને દેખાતું જ નહોતું.

મેં ડાયરી બંધ કરી દીધી. કેવી ભયંકર હતી એ ઘડી ! નિસ્તબ્ધતામાં મને મારા હૃદયના ધબકારા સંભળાતા હતા. હું ઊઠીને બારીબારણાં બરાબર વાસેલાં હતાં કે નહિ તેની ફરીથી ખાતરી કરી આવી. ફરી ઢાળિયા પાસે આવીને મેં બીતાંબીતાં ડાયરી ઉઘાડી. પછી હું એ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી વાંચી ગઈ. મેં એમાંનું કશું જ ન છોડ્યું. રાક્ષસની જેમ બધું જ ઓહિયાં કરી ગઈ. એમાં પિતા વિશે તો જરા સરખોય ઉલ્લેખ નહોતો. એમાં સાવ નિખાલસતાથી ને કશો ઢાંકપિછોડો કર્યા વિના તમારી સાથેના સંબંધ વિશે માએ લખ્યું હતું. તમારી સાથે એને કશો સંબંધ હશે એનો તો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો. મારી મા ઘડીકમાં ભગવાનને કરગરતી તો ઘડીકમાં સાવ હતાશ થઈ જતી ને કદીક તો આત્મહત્યા કરવાનો પણ વિચાર કરતી. મિદોરીકાકીને આ સંબંધ વિશે ખબર પડી જાય તે દિવસે આત્મહત્યા કરવી એવું એણે મન સાથે નક્કી કરી નાંખ્યું હતું. મિદોરીકાકી સાથે મારી મા હંમેશાં હસીખુશીથી કેવી વાતો કરતી ! ને છતાં, એનાથી જ એ સૌથી વિશેષ બીતી હતી !

માની ડાયરી પરથી જણાય છે કે તેર વર્ષો એણે મરણના સહચારમાં ગાળ્યાં હતાં. કેટલીક વાર એણે એકસાથે ચારપાંચ દિવસ નિયમિત ડાયરી લખી છે તો કેટલીક વાર બે ત્રણ વરસ સુધી ડાયરી હાથમાં સુધ્ધાં લીધી નથી. પણ એ ડાયરીના દરેક પાને મરણ એની સામે તાકી રહ્યું હતું.

"મારે મરવાનું જ છે. મરણ જ બધી સમસ્યાનો ઉકેલ લાવશે." શાથી એને આવું લખવું પડ્યું હશે ? "હવે તને શેની ભીતિ ? તેં તો મરણને ભેટવાનો નિશ્ચય કરી લીધો

છે ને, આયાકો ?" મારી મા કેમ આવો ચિત્કાર કરી ઊઠી હશે ? શું પ્રેમને કારણે ? જેને કારણે મુખ પર અવનવી કાન્તિ તરવરી રહે ને આપણે સુન્દર બની ઊઠીએ એમ કહેવાય છે તે પ્રેમ માટે ? યાદ છે, તમે મને એક ચોપડી ભેટ આપેલી તે ? એમાં એક અભિમાનભરી નગ્ન સ્ત્રીનું ચિત્ર હતું. એ ઝરણા પાસે ઊભી હતી, એના છૂટા વાળના ગૂંછળાં એના ખભા પર છવાઈ ગયાં હતાં, એ બે હાથથી એનાં સ્તનને આધાર આપતી હતી ને એને બે ખીલવા આવેલી કળીઓની જેમ ઊંચે ધરી રહી હતી. એ પુસ્તકમાંની સ્ત્રીથી તમારો ને મા વચ્ચેનો પ્રેમ કેવો તો ભિન્ન છે !

માની ડાયરી વાંચી ત્યાર પછીથી મિદોરીકાકી જેવું ભયંકર માણસ બીજું દુનિયામાં નહિ હોય એવું એકસરખું મને લાગ્યા કરે છે. માની યાતના મારી યાતના બની ગઈ છે. એ મિદોરીકાકી મારા ગાલને ચૂમી લેતાં - એમના ભીના હોઠોથી ! હું પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ થઈ ત્યારે મોટાં મોટાં ગુલાબનાં ફૂલના ભરતવાળી ચોપડી લઈ જવાની થેલી એમણે જ મને ભેટ આપેલી. ઉનાળાની રજા ગાળવા હું ગ્રીષ્મશિબિરમાં ગઈ ત્યારે એમણે જ મને ટિટોડીના આકારની રબરની હોડી આપેલી. બીજી ચોપડીમાં હું હતી ત્યારે ગ્રીમભાઈઓની લખેલી પરીકથાઓમાંથી એક વાર્તા મેં એવી તો સરસ રીતે કહી સંભળાવેલી કે બધાંએ મને તાળીઓથી વધાવી લીધેલી. મિદોરીકાકી જ દરરોજ સાંજે મારી પાસે આ બધું કહેડાવતાં ને મારા ખંત બદલ મને ઇનામો આપતાં. મિદોરીકાકી મારી માનાં દૂરનાં બહેન થતાં હતાં ને એમની વચ્ચે નિકટનો સંબંધ હતો. હવે તો એઓ માત્ર નૃત્ય જ કરે છે, પણ પહેલાં તો તરવામાં, બરફ પરથી સરવામાં ને ગોલ્ફ રમવામાં પણ કુશળ હતાં. મારા મોઢાથી પણ મોટા પૂડાઓ એઓ કરતાં. એક વાર તાકારાઝુકાની નાચનારીઓને અમારે આંગણે નાચવા બોલાવીને એમણે મને અને મારી માને સાવ ચોંકાવી દીધાં હતાં. તો પછી એઓ અમારા જીવનમાં ગુલાબની જેમ ખુશબો પ્રસરાવતાં કેમ આવ્યાં હતાં ?

તમારી ને માની વચ્ચે કશો સંબંધ હશે એની એંધાણી મને એક જ વાર મળેલી. આશરે એકાદ વરસ પહેલાંની જ આ વાત છે. હું મારી બહેનપણી સાથે નિશાળે જતી હતી. શુકાગુવા સ્ટેશને પહોંચી ત્યાં મને યાદ આવ્યું કે હું મારી અંગ્રેજી ચોપડી તો ભૂલી ગઈ છું. મેં મારી બહેનપણીને સ્ટેશને ઊભા રહેવાનું કહ્યું ને હું ઘર ભણી દોડી. ઘરે પહોંચ્યા પછી, કોણ જાણે શાથી, બારણું ખોલતાં મારો જીવ નહિ ચાલ્યો. અમારી નોકરડી કશાક કામે બહાર ગઈ હતી અને ઘરે માત્ર મા જ એકલી હતી. એ એકલી જ ઘરે હતી તેથી મને મૂંઝવણ થતી હતી. મને બીક લાગતી હતી. હું બારણા પાસે ઊભી રહી ગઈ ને અંદર જવું કે નહિ તેના વિચારમાં પડી ગઈ. હું બગીચામાંનાં ફૂલને જોવા લાગી. આખરે મેં ઘરમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ને હું સ્ટેશને પાછી ફરી. એ વખતે મારા મનની સ્થિતિ એવી તો વિચિત્ર હતી કે હું જ એને સમજી શકતી નહોતી. હું ઘરેથી નિશાળે જવા નીકળું તે સાથે જ માના ખાસ સમયની શરૂઆત થતી હતી એવું મને લાગ્યા કરતું

હતું. બારણું ઉઘાડીને હું ત્યારે અંદર ગઈ હોત તો માને એ ગમ્યું ન હોત. અકથ્ય એકલતાની લાગણી અનુભવતી ને અશિયા નદી પરથી ચાલી જતા રસ્તા પરના કાંકરાને ઠેબે ચઢાવતી હું સ્ટેશને પહોંચી. પછી મારી બહેનપણી જે કહેતી હતી તેને શૂન્યમનસ્ક બનીને સાંભળતી વેઈટિંગરૂની પાટલીને અઢેલીને હું ઊભી રહી ગઈ. પહેલી ને છેલ્લી વાર મને આવો અનુભવ થયો. અત્યારે તો મને એ અસહ્ય ભીતિભર્યો લાગે છે. માણસમાં કેવી ઘૃણાજનક વૃત્તિઓ હોય છે ! મિદોરીકાકીને પણ આવી એંધાણી કદી ન મળી હોય એવું હું શી રીતે કહી શકું ? એ જ્યારે ગંજીફો રમતાં હોય છે ત્યારે સામા માણસ પાસે કેવાં પત્તાં હશે તે તરત કળી જઈ શકે છે, ને પોતાની આ શક્તિનું એમને ભારે અભિમાન છે. આનો ખ્યાલ કરું છું ત્યારે હું ભયથી થરથરી ઊઠું છું. કદાચ આવી ચિન્તા કરવી એ નરી મૂર્ખામી છે, કારણ કે હવે તો બધું પતી ચૂક્યું છે ને જે ગુપ્ત હતું તે ઉઘાડું પડ્યું નથી. એ ઉઘાડું નહિ પડે એટલા ખાતર જ મારી માએ મરણને સ્વીકાર્યું. હું ચોક્કસ એમ જ માનું છું.

એ વિષાદભર્યા દિવસે, માને ભયંકર દર્દ ઊપડ્યું (અલબત્ત, એ ઝાઝી વાર ટક્યું નહોતું) તેની થોડી વાર પહેલાં જ માએ મને બોલાવી હતી ને લગભગ ભાવહીન બનીને મને કહ્યું હતું : 'મેં હમણાં જ ઝેર પી લીધું છે. હું થાકી ગઈ છું, વાજ આવી ગઈ છું આ જિંદગીથી.'

એના અવાજમાં અપાર્થિવ સંગીતનો રણકાર હતો, એમાં આશ્ચર્ય પમાડે એવી સ્પષ્ટતા હતી; કેમ જાણે એ મારી દ્વારા ઈશ્વરને નહિ સંબોધતી હોય ! 'પાપ !' હજી હું એ શબ્દને સાંભળું છું, એ શબ્દની જાણે થાળી પર થાળી ખડકાઈ છે ઈફેલ ટાવર જેટલી ઊંચી, ને જાણે એ એકાએક કડડભૂસ તૂટી પડે છે; એથી મારા કાનના પડદા તૂટી જાય છે. તેર વરસ સુધી જામેલા પાપના થરને મારી માએ પોતે આધાર આપીને ટકાવી રાખ્યા હતા ને હવે એનાથી કચડાઈને એ સાવ ધોવાઈ જવાની અણી પર હતી. એ વખતે હું રોષથી વિહ્વળ બની ગઈ હતી. પાનખરમાં પર્વતની તળેટીના ભાગમાંથી એકાએક ભૂખર વાય ને શરીરને ચટકા ભરે તેવું મારી માને દૂરની દિશામાં શૂન્યમનસ્ક બનીને તાકી રહેલી જોતાં મને તે દિવસે લાગ્યું હતું. માના વિષાદભર્યા મુખ તરફ જોઈને જ્યારે મેં પ્રશ્નાર્થસૂચક 'ઓહ ?' એટલો ઉદ્ગાર માત્ર કાઢ્યો હતો - કેમ જાણે મારે એ વાત સાથે કશી નિસ્બત જ નહિ હોય ! પછી કોઈએ પાણીમાં ઝબકોળીને બહાર કાઢ્યું હોય તેમ મારું હૃદય સાવ થીજી ગયું. પછી સ્વસ્થ ચિત્તે (એટલા બધા સ્વસ્થ ચિત્તે કે હું પણ મારાથી તાજુબ થઈ ગઈ !) હું પરસાળમાં થઈને (બાજુના ઓરડામાંથી નહિ !) પાણી ઉપર ચાલતી હોઉં તેમ ચાલી ગઈ. બરાબર એ જ ક્ષણે મેં માની ચીસ સાંભળી, કેમ જાણે એ બીજી જ ક્ષણે પાણીમાં ડૂબી મરવાની નહિ હોય ! પરસાળને છેડે મૂકેલા ટેલિફોન પાસે જઈને મેં તમને બોલાવ્યા. પણ તમારે પોતાના હાથમાં દબાવીને મરી ગઈ - જે એની સૌથી નિકટ હતી અને જેની એને સૌથી વિશેષ બીતિ હતી તેનો હાથ હાથમાં લઈને

એણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો. ને એ હાથોએ જ મારી માના હવે વિષાદ અને ચિન્તાથી મુક્ત બનેલા મુખ પર ધોળી ચાદર ઢાંકી દીધી.

મારા વ્હાલા કાકા જોસુકે,

પહેલી રાતનું જાગરણ તો શાન્તિપૂર્વક કર્યું - માન્યામાં ન આવે એવી શાન્તિથી. દિવસ દરમિયાન આવેલા મુલાકાતીઓ - પોલીસનાં માણસ, દાક્તરો ને પાડોશીઓ - બધા જ ચાલ્યા ગયા હતા. માત્ર આપણે - તમે, મિદોરીકાકી અને હું - મૃતદેહ પાસે બેસી રહ્યાં હતાં. કોઈ એક શબ્દ બોલતું નહોતું. દૂરના કોઈ દરિયાકાંઠે અથડાતાં મોજાંના અવાજને જાણે આપણે સાંભળી રહ્યા હતા. ધૂપસળીઓ જ્યારે બળી રહી ત્યારે આપણે ઊઠીને નવી ધૂપસળી પ્રકટાવી ને ચોકખી હવા આવે એટલા માટે આપણામાંથી કોઈએ ઊભા થઈને બારી ખોલી. તમે સૌથી ઉદાસ લાગતા હતા. જ્યારે તમે નવી ધૂપસળી પ્રકટાવવા ઊઠ્યા ત્યારે તમે મીટ માંડીને માની છબિને જોઈ રહ્યા. તમારા વિષાદભર્યા મુખ પર આછું સ્મિત ફરક્યું, એટલું આછું કે ભાગ્યે જ કોઈ એને જોઈ શકે. એ રીતે કેટલીય વાર મને થયું કે મા દુઃખી તો નહિ જ થઈ હોય.

નવેક થયા હશે. હું બારી પાસે બેઠી હતી, ને એકાએક ડૂસકે ને ડૂસકે રડી પડી. તમે ઊભા થયા ને આસ્તેથી તમારો હાથ મારા ખભા પર મૂક્યો ને મારી પાસે થોડા વખત સુધી ઊભા રહ્યા. પછી કશું બોલ્યા વિના તમે તમારી ખુરશી પર જઈને બેસી ગયા. મારી માને માટે દુઃખ થઈ આવવાથી હું રડતી નહોતી. માએ એની છેલ્લી ઘડીએ મને તમારે વિશે કેમ એક શબ્દ સરખો નહિ કહ્યો ને છેલ્લી ઘડીએ મેં ફોન કર્યો ત્યારે તમે નહિ ને મિદોરીકાકી જ કેમ મારી પડખે આવીને ઊભાં રહ્યાં તેનો હું વિચાર કરતી હતી. મારું હૃદય ઉઝરડાઈ ગયું હતું. મરણની છેલ્લી ઘડી સુધી તમારા ને માના પ્રેમને ગુપ્ત રાખવાનો હતો ! પેલા કાચના પેપરવેઈટમાં જડી દીધેલી ફૂલની પાંખડીનાં જેવું એ કરુણાજનક લાગતું હતું. આથી મેં ઊભા થઈને બારી ખોલી નાખી ને બહાર ઠંડીભર્યા તારાખચિત આકાશ તરફ તાકતી ઊભી રહી. બહાર પ્રકટ થઈ જવા મથતા વિષાદને ત્યારે હું માંડ સહેવા મથી રહી હતી. પણ ત્યાં મને એકાએક થયું કે માનો પ્રેમ એ તારાખચિત આકાશમાં થઈને સ્વર્ગમાં આરોહણ કરતો હતો; અને અજાણ્યા તારાઓમાં થઈને દોડ્યે જતો હતો. 'મા' નામની વ્યક્તિને માટેનો વિષાદ આ સ્વર્ગમાં આરોહણ કરતા પ્રેમને માટેના વિષાદ આગળ કેવો તુચ્છ લાગતો હતો !

મધરાતે જ્યારે આપણે ખાવા બેઠાં ત્યારે હું ફરીથી રડી પડી. મિદોરીકાકીએ ધીમેથી કહ્યું : 'બહેન, તારે તો છાતી કઠણ કરવી જોઈએ. હું કશું કરી શકતી નથી એ ખ્યાલે મારું હૃદય ફાટી પડે છે.'

આંસુ લૂછીને મોઢું ઊંચું કરીને જોયું તો મિદોરીકાકી મારી સામે મીટ માંડી રહ્યાં હતાં. એમની આંખોમાં પણ આંસુ હતાં. મેં માથું ધુણાવ્યું. કદાચ એમનું ધ્યાન નહોતું. સાચી

વાત એ છે કે મને એમને માટે એકાએક લાગણી થઈ આવી. મેં એમને ચાર થાળી માંડતાં જોયાં - તમારી, એમની, મારી ને માની. ને મને લાગ્યું કે આપણા સૌમાં વધુ ખિન્ન હતાં. તેથી હું રડી પડી.

તે રાતે હું ત્રીજી વાર રડી - તમે બંનેએ મને સૂઈ જવાનું કહ્યું ત્યારે. બીજો દિવસ વધારે કસોટી કરે એવો નીકળશે એવી તમે ચેતવણી આપી. થાકીપાકીને હું બાજુના ઓરડામાં સૂઈ ગઈ. પરસેવાથી તરબોળ થઈને હું જાગી ગઈ. મેં જોયું તો મને સૂતાને એક કલાક ભાગ્યે જ થયો હશે. બાજુના ઓરડામાં બધું શાન્ત હતું. માત્ર થોડી થોડી વારે તમે લાઇટર સળગાવતા હતા તેનો ટક ટક અવાજ આવતો હતો. અર્ધા એક કલાક પછી તમારી ને મિદોરીકાકી વચ્ચેનો આ સંવાદ મેં સાંભળ્યો.

'મિદોરી, તું થોડી વાર આડે પડખે થાય તો ? હું બેસીશ.'

'ના, તમે જ આરામ કરો.'

બસ, આટલું જ; ને ફરી પાછી ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. મેં ત્રણ હીબકાં ભર્યાં. આ વખતે તમે મારું રડવું સાંભળ્યું નહિ. બધું સૂમસામ ને ભયંકર લાગતું હતું. તમે ત્રણ - મા જે બીજાં બધાં જોડે ભળી ગઈ હતી ને તમે બે એક જ ઓરડામાં હતાં. તમારા દરેકના મનમાં જુદા જુદા વિચારો ચાલતા હતા. મોટેરાંઓની દુનિયા મને અસહ્ય એકલવાયાપણાથી ભરેલી ને ભયંકર લાગી.

મારા વહાલા કાકા જોસુકે,

હું જેમ આવે તેમ ભરડ્યે જાઉં છું. મારાથી બને તેટલી સારી રીતે મેં મારી લાગણીઓને વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જેથી હું જે વિનંતિ તમને કરવાની છું તે તમે સ્વીકારી શકો.

મારી વિનંતી માત્ર આટલી છે : હું તમને કે મિદોરીકાકીને ફરી જોવા ઇચ્છતી નથી. માત્ર ડાયરી વાંચી તે પહેલાં હું જે રીતે બાળકની જેમ વર્તતી હતી તે રીતે હવે વર્તી શકું તેમ નથી. 'પાપ'નો જે ફાંસો માને ભરખી ગયો તેમાંથી હું નાસી છૂટવા ઇચ્છું છું. મારા પિતાને કશું લખવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી.

હું ત્સુમારા મામાને આ ઘર વેચી નાખવાનું સોંપી દઉં છું. પછી હું થોડો વખત અકાશી જઈને રહીશ. હું કપડાં સીવવાની નાની શી દુકાન ખોલવાનું વિચારું છું. એના આખરીનામામાં માએ એમ સૂચવ્યું છે કે મારે તમારી સલાહ લેવી. અત્યારે હું જે સ્થિતિમાં છું તેની જો એને ખબર હોત તો એણે મને આવી સલાહ નહીં આપી હોત.

આજે મેં માની ડાયરીને બગીચામાં બાળી નાખી છે. બસ, એની મૂઠીભર રાખ થઈ ગઈ ! હું પાણીની બાલદી શોધવા ગઈ તે દરમિયાન પવનનું એક ઝાપટું એને જીર્ણ પાંદડાંની સાથે ઉડાવી લઈ ગયું.

અલગ પરબીડિયામાં મેં માનો તમારો પરનો પત્ર બીડ્યો છે. તમે તોક્યો જવા નીકળ્યા તે પછીના બીજા દિવસે મને એ માના ઢાળિયામાંથી જડ્યો હતો.

મિદોરીનો પત્ર

શ્રીયુત મિસુગી,

હું તમને સાવ ઔપચારિક લાગે એવું સંબોધન કરું છું, ને પ્રેમપત્ર લખવા બેઠી હોઉં તેમ મારું હૃદય ધડકવા લાગે છે. પ્રેમપત્ર લખવા જેટલી હું જુવાન રહી નથી (જો કે મને માત્ર તેત્રીસ જ થયાં છે). છેલ્લા દાયકામાં હું કેટલાય પ્રેમપત્રો લખી ચૂકી છું - કેટલીક વાર ગુપ્ત રાખીને તો કેટલીક વાર છડેચોક પણ એ પૈકીનો એક્કેય તમને સંબોધીને મેં કેમ નથી લખ્યો ? ન જાને !

થોડા વખત પહેલાં શ્રીમતી તાકાજી (તમે તો એને ઓળખો જ છો, પેલી મોઢા પર લપેડા કરે છે ત્યારે લોંકડી જેવી લાગે છે તે)ઓસાકા અને કોબે વચ્ચે રહેતા અગ્રણી લોકોની વાત કરતી હતી. એ કહેતી હતી કે સ્ત્રીઓને તમારામાં રસ લેવાનું મન થાય એવા માણસ તમે નથી; તમને સ્ત્રીના મનની આંટીઘૂંટીની કશી ગતાગમ નથી, તમે સ્ત્રીઓને ચાહી શકો ખરા, પણ કોઈ સ્ત્રી તમને ચાહે નહિ. અલબત્ત, આ તો સાવ અક્કલ વગરની ટીકા જ કહેવાય. આ કહ્યું ત્યારે એ નશામાં હતી ને તમારે આથી કશું મનમાં આણવાનું નથી. તેમ છતાં એણે જે કહ્યું તે સાવ કાઢી નાખવા જેવું તો નથી જ. એકાન્ત કોને કહેવાય તેની તમને ખબર નથી. એકલવાયા માણસનું એક્કેય લક્ષણ તમારામાં દેખાતું નથી. તમે કેટલીક વાર કંટાળેલા લાગો છો ખરા, પણ એકલવાયા તો કદી દેખાતા નથી. તમારું દૃષ્ટિબિન્દુ બિલકુલ સ્પષ્ટ હોય છે ને તમે કેવળ તમારી નિર્ણયબુદ્ધિ પર આધાર રાખો છો. આથી તમને હચમચાવી મૂકવાનું મને મન થાય છે. ટૂંકમાં સ્ત્રીઓને અસહ્ય થઈ પડે તેવા તમે છો, પુરુષ તરીકે તમે સ્ત્રીમાં કશી લાગણી જગાડી શકતા નથી.તમારા જેવાને ચાહવાનો કરવાથી નર્યો સમય બરબાદ કરવા જેવું જ થાય.

વાત આમ હોવાથી મેં સંખ્યાબંધ લખેલા પ્રેમપત્રો પૈકીનો એક્કેય તમને કેમ નહોતો લખ્યો એ અંગેની મારી લાગણી તમે સમજો એવી આશા રાખવાનો કશો અર્થ જ નથી. તેમ છતાં આ ઘટના મને ભારે વિલક્ષણ લાગે છે. એકાદ બે પત્ર તો તમને લખી જ શકાયા હોત. જો કે એકકેય તમને મેં લખ્યો જ નથી ને તમને સંબોધીને લખું છું એમ માનીને મેં લખ્યા હોત તોય કશો ફેર પડવાનો નહોતો. મારી આટલી વય થઈ છે તેમ છતાં હું શરમાળ જ રહી ગઈ છું, મારામાં જરા બાઘાઈ પણ છે જ. મારા પોતાના પતિને હું સરસ મજાનો પત્ર લખી શકતી નથી, પણ પતિ સિવાયના અનેકને લખી શકું છું. કદાચ મારા ગ્રહ જ ખરાબ હશે ને તમારા પણ ખરાબ જ હશે.

જાણી શકું જો તમને હું લેશ
તો ચૂર્ણ ના થાય શું રે તમારું
આ ભવ્ય ઔદાસ્ય ક્ષણેકમાં જ ?

ગઈ શરદમાં મેં આ પંક્તિઓ, તમારા અભ્યાસખણ્ડમાં તમે જે રીતે બેસો છો તેની છબિને મનમાં રાખીને, લખી હતી. એમાં મેં એક નિરુપદ્રવી પત્નીની વ્યથાને ઠાલવી

હતી. એ પત્ની કોરિયાના પુરાણા માટીકામના નમૂના પર ચિન્તન ચલાવતા એના પતિની અવિક્ષુબ્ધતાને વિક્ષુબ્ધ ન કરવા મથી રહી હતી; અથવા તમારી એ અવિક્ષુબ્ધતાને કેવી રીતે વિક્ષુબ્ધ કરવી તેને જેને જરા ય ગતાગમ નહોતી એવી પત્નીની વેદના એમાં હતી. (તમે કેવા દુર્ભેદ્ય ને સુરક્ષિત દુર્ગ જેવા છો, નહિ ?)

'અક્કલ વગરનું બોલીશ નહિ !' તમે એકદમ તડૂકી ઊઠશો. હું આખી રાત એકલી એકલી ગંજીફો રમવામાં ગાળું છું ત્યારેય ઘણી વાર તમારા અભ્યાસખંડમાં તમે વિક્ષુબ્ધ ન થાઓ એવો ખ્યાલ મારા મનમાં રહેતો હોય છે. મેં એ કવિતા છાનામાના પ્રો. તાગામીના ટેબલ પર મૂકી દીધી હતી. (તમે તાગામીને ઓળખો છો ને ? - ગઈ વસંતમાં જેને એસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર બનાવ્યા તે જુવાન ફિલસૂફ) છાપામાં ગપસપની કટાર લખનારા કોઈએ આ વાત છાપે ચઢાવી ને તમે સહેજ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. એ જુવાન ફિલસૂફની ભવ્ય ગંભીરતા પણ આથી વિક્ષુબ્ધ બની ગઈ. મારે તમને સહેજ ઢંઢોળવા હતા, હચમચાવી મૂકવા હતા એ હું આગળ કહી ગઈ. આ નાની ઘટનાથી તમે સહેજસરખા પણ હાલી ઊઠેલા ખરા ?

તમને તો આ વાંચવામાં કશો રસ પડવાનો નથી એટલે હું મૂળ મુદ્દા પર જ આવું. આપણો પતિપત્ની તરીકેનો દેખાવ પૂરતો સંબંધ બહુ લાંબો ચાલ્યો. હવે તમારે એનો અંત લાવવો નથી ? તમનેય કદાચ આ કપરું લાગતું હશે, નહિ ? તમને જો કશો વાંધો ન હોય ને આપણે બંને આમાંથી મુક્ત થવાનો કાંઈ રસ્તો શોધી કાઢીએ તો ?

આપણા અસ્વાભાવિક સંબંધનો અંત લાવવાનો આ યોગ્ય સમય છે એવું મને લાગે છે; ને હવે તમે નિવૃત્ત પણ થવાના છો. (હકાલી કાઢેલ વેપારીઓની યાદીમાં તમારું નામ જોવાની મેં કદી આશા રાખી નથી !) પણ હું લંબાણ નહિ કરું. તમે તાકારાઝુકા અને યાસેનાં ઘર મારે નામે કરી આપો તો બસ, હું સન્તોષ માનીશ. યાસેનું ઘર માફકસરનું જ છે ને આજુબાજુનું વાતાવરણ પણ મને અનુકૂળ છે. હું ત્યાં રહેવા ચાલી જઈશ. તાકારાઝુકાનું ઘર હું વીસ લાખ યેનમાં વેચી નાખીશ. એટલા પૈસાથી હું જિંદગીભર મારું ગુજરાન ચલાવી શકીશ. હું આ દરમિયાન મારી યોજનાઓ ઘડતી જ રહી છું. મારી ઈચ્છા મુજબ મને કરવા દેવાની આ મારી છેલ્લી વિનંતી છે; પહેલી વાર તમારી મારે માટેની લાગણીઓ પર મદાર બાંધીને આ લખી રહી છું.

તમને આ આકસ્મિક વિનંતી કરું છું, પણ મારે હમણાંનો કોઈ પ્રેમી નથી. મને કોઈ ધૂતી ખાશે એવી દહેશત રાખશો નહિ. જેને સાચા અર્થમાં પ્રેમી કહેવાય એવો કોઈ અત્યાર સુધીમાં મને મળ્યો નથી એમ કહેતાં મને અત્યન્ત ખેદ થાય છે. મારી સાવ સાદી બે શરતો : ઝાઝી રૂવાંટી વિનાની સુઘડ ગ્રીવા – કાપેલા લીંબુની અંદરના ભાગમાં જેવી તાજગી હોય છે તેવી તાજગીવાળી. ને સાથળ આગળનો કાપો કાળિયારનો હોય છે તેવો સ્વચ્છ ને કૌવતવાળો. આ બે શરતો સન્તોષે એવું કોઈ આજ સુધી મને મળ્યું નથી. જેને કારણે હું નવોઢા હતી ત્યારે તમારી પ્રત્યે આકર્ષાઈ તે આજે દશ વર્ષ પછી પણ

મને પ્રબળપણે આકર્ષે છે. આ હું ભારે ખેદપૂર્વક કહું છું. કાળિયારની વાત નીકળી છે ત્યારે મને યાદ આવે છે : ઘણા વખત પહેલાં છાપામાં સિરિયાના રણમાં કાળિયાર સાથે એક નગ્ન છોકરો ઊછરીને મોટો થયેલો તેનો અહેવાલ મેં વાંચ્યો હતો. એનું ચિત્ર મેં જોયું હતું. કેવું સુંદર લાગતું હતું એ ! એના અસ્તવ્યસ્ત ગુચ્છાદાર વાળને એનો પીઠ તરફથી દેખાતો ભાગ કેવો શીતળ લાગતો હતો ! એના લાંબા લાંબા પગો - કલાકમાં પચા માઈલની ઝડપે દોડી જાય એવા - કેટલા મોહક લાગતા હતા ! એ કિશોરની છબિ યાદ કરું છું ત્યારે આજે પણ મારી શિરામાં ઝણઝણાટી થઈ આવે છે. કેવું મેધાવી મુખ ને કેવી વન્ય કાયા !

જે આંખે એ રૂપને જોયું છે તેને બીજા બધા જ પુરુષો ગ્રામ્ય ને કંટાળાભર્યા લાગે. તમારી પત્નીના હૃદયમાં બેવફાઈનો અંદેશ સહેજ સરખો ચમકી ગયો હોય તો એ કિશોરની છબિને માટે આકર્ષણ થયું ત્યારે જ. રણમાં રાતે પડતા ઝાકળથી આર્દ્ર બનેલી એની કાયા ને એના મુખની ગંભીર મુદ્રાને સંભારું છું ત્યારે આજે પણ હું વિહ્વળ બની ઊઠું છું.

બેએક વરસ પહેલાં અદ્યતન ચિત્રકળાની શાળા શીન સેઈસાકુમાંના કળાકાર માત્સુશિરો તરફ મારું હૃદય કંઈક ઉત્સાહથી ઢળ્યું હતું. પણ તમે તો એવી કશી અફવા કાને ધરો એવા નથી.

તમે ત્યારે કંઈક વિલક્ષણ વિષાદભરી કરુણાભરી દૃષ્ટિએ મારી તરફ જોતા હતા. ખરું જોતાં દયા ખાવા જેવું મારામાં કશું નહોતું. તેમ છતાં, તમારી એ આંખોથી હું આકર્ષાઈ હતી. પેલા કાળિયાર સાથે ઊછરેલ કિશોરની આંખો જોડે, અલબત્ત, એને નહિ સરખાવી શકાય : પણ એ અદ્‌ભુત તો હતી જ. તમે આ પહેલાં એ તમારી અદ્‌ભુત આંખો, ઘડીભર પણ, મારી સામે કેમ માંડી નહોતી ? શક્તિમાન હોવું એટલું જ માત્ર પૂરતું નથી. કાવ્યનો આસ્વાદ કરનારની એ આંખો નથી. જૂના કુતાની માટીકામના પાત્રના જેવી હું ઠંડી પડી ગઈ ને મને ક્યાંક શાન્તિથી એકલા ઘડીભરને માટે બેસી રહેવાનું મન થઈ આવ્યું. આથી હું માત્સુશિરોના ઠંડાહિમ સ્ટુડિયોમાં ગઈ ને એને માટે 'મોડેલ' તરીકે કામ કરવા લાગી. એની મકાનોને જોવાની દૃષ્ટિ મને ગમે છે. એ ઉત્રિલોનું અનુકરણ કરે છે એ સાચું, પણ સાવ સાધારણ લાગતી ઈમારતને આલેખીને એમાં આપણા યુગના વિષાદને (વધારે પડતું ધ્યાન ખેંચે નહિ એવી રીતે) એ ઉપસાવી આપી શકે છે. આ બાબતમાં જાપાનમાં એનો જોટો જડે એમ નથી. પણ માણસ તરીકે એ જરાય સારો નથી. જો હું તમને સો માર્ક આપું તો એને તો માત્ર પાંસઠ જ આપું. એનામાં શક્તિ છે, પણ તે પતનોન્મુખ હોય એવી લાગે છે. એનો ચહેરો સોહામણો છે, પણ એનામાં ગૌરવ નથી. એ હૂકલી હાથમાં પકડે છે ત્યારે હસવા જેવો લાગે છે - કોઈ બીજી કક્ષાનો કલાકાર જેની કૃતિઓએ એનું બધું જ હીર ચૂસી લીધું હોય તેવો.

ગયા વરસની ગ્રીષ્મની શરૂઆતમાં મિનિસ્ટરનું કપ જીતી જનાર જોકી ત્સુમુરા પર મારું દિલ ચોંટ્યું હતું. ત્યારે તમારી આંખમાં ઠારી નાખે એવો તિરસ્કાર તણખા વેરતો

હતો. આપણે વરંડામાં એકબીજાની સામસામે થઈ જતાં ત્યારે બહારનાં લીલાં પાંદડાંને કારણે તમારી આંખ એવી લાગતી હશે એમ મને થતું. પણ મને તરત જ સમજાઈ ગયું કે મારું એ અનુમાન ખોટું હતું. તમારી સામે તમારી એ દૃષ્ટિના જવાબમાં મેં મારી રીતે જોઈને એનો જવાબ વાળ્યો હોત. પણ ગતિની મોહિનીથી મારી બધી ઈન્દ્રિયો જડવત્ બની ગઈ હતી. તમારી એ ઉબાઈ ઊઠેલી ને પુરાણી લાગતી વાત કહેવાની રીત મારી તો સમજમાં જ આવતી નહોતી. એક સાથે બારબાર ઘોડાઓને પાછળ મૂકી દેતા ત્સુમારાને તમે જોયો હોત તો ! તમે બાયનોક્યુલર્સથી એ અત્યંત ચાહવા ગમે એવા જીવને (એટલે કે ત્સુમારાને, એના એ ઉમદા ઘોડાને નહિ) જોયો હોત તો તમે સુધ્ધાં સ્તબ્ધ બની ગયા હોત.

બાવીસ વરસનો એ છોકરડો - હજી તો કોઈ તોફાની બારકસ જેવો જ લાગતો હતો. હું એને જોઈ રહી હતી એટલા જ ખાતર એણે પોતાનો જ કરેલો વિક્રમ બે બે વાર તોડ્યો. એવા ઉત્કટ અભિનિવેશનો મારો એ પ્રથમ અનુભવ હતો. એને મારી ચાહના મેળવવી હતી. આથી એ જાણે મૂર્તિમંત ગતિ બની રહ્યો ને મનેય સાવ ભૂલી જઈને એની રાતી ઘોડી દોડાવ્યે જ ગયો. એ દિવસોમાં જિન્દગી જીવવા જેવી લાગતી હતી. ઘોડદોડની એ લંબગોળ કેડી પર હું મીટ માંડીને જોઈ રહેતી ત્યારે મારો પ્રેમ કદાચ એને પ્રેમ કહી શકાય) એની એ સ્વચ્છ જળ જેવી વાસનાથી ઉદ્વેલિત થઈ ઊઠતો. એ ત્રણ હીરાઓની ખોટ મને કદી સાલી નથી. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાં સુધી એ જળવાઈ રહ્યા હતા ને એને એ ભેટમાં મળ્યા હતા. એ ઘોડા પર સવાર હોય ત્યાં સુધી જ ચાહવા જેવો લાગતો. એના પગ જમીનને અડે કે તરત એ કોઈ જંગલી બાળક બની જતો. કોફીનો સ્વાદ કેવો હોય તેની પણ એને ગતાગમ રહેતી નહીં. ઘોડેસવારી કરતી વેળાની એની ઝનૂનભરી અદાને હું જોતી ત્યારે એ મને નવલકથાકાર સીઓ કે એક વખતના જહાલ પક્ષના સભ્ય મિતાનીના કરતાં પણ વધારે ગમતો. આખરે અઢાર વરસની એની પેલી પ્રિયતમા નર્તકીને એ પરણ્યો ત્યારે મારે ભાગે એ બે વચ્ચેનું દૂતીકર્મ કરવાનું આવ્યું. એના હોઠ રોષમાં ફુલાવ્યા હોય તેવા ગોળાકાર હતા ને એને લાડ લડાવવાનું મને ગમતું હતું.

હું મૂળ વિષયથી ઘણે દૂર નીકળી ગઈ. યાસેમાં રહેવા જાઉં તોય નિવૃત્ત જીવન ગાળવા જેવી મારી વય થઈ નથી. હજી તો હું ખાસ્સી યુવાન છું. મારે કોઈ સાધ્વીની જેમ જીવન ગાળવાની પણ ઇચ્છા નથી. તમે તમારે ભઠ્ઠો નાંખીને ચીનાઈ માટીનાં પાત્રો બનાવ્યે રાખજો, પણ હું તો મારે ફૂલો ઉછેરવાની - કયોતો જેવા શહેરમાં ફૂલ વેચીએ તો ખાસ્સા પૈસા મળે એવું મેં સાંભળ્યું છે. નોકરડી અને બે બહેનપણીઓની મદદથી કાર્નેશન તો ઠીક ઠીક ઉગાડી શકાય. થોડા વખત સુધી પુરુષોથી દૂર રહેવાની મને ઇચ્છા છે. હું પુરુષોથી વાજ આવી ગઈ છું. આ હું સાવ સાચું જ કહું છું. એકડે એકથી મારે ફરી શરૂ કરવું છે. સો ટકા સારું સુખ મળે એને માટેની યોજના નવેસરથી ઘડવા બેઠી છું.

હું આમ એકાએક તમારી વદાય લેવાનો નિર્ણય લઉં છું તેથી તમને કદાચ આશ્ચર્ય

થશે. ના, આ નિર્ણય મેં આ પહેલાં કેમ નહિ લીધો તેથી જ કદાચ તો ઘણું આશ્ચર્ય થયું હશે. આપણા સહવાસનાં દશ વરસ તરફ નજર કરું છું ત્યારે મારા હૃદયમાં કાંઈ કેટલી ય લાગણીઓનું ટોળું ઊમટી આવે છે. આપણે આજ સુધી આ સંબંધ શી રીતે નભાવી લીધો એનું જ મને અચરજ થાય છે. મને તો બધા પુશ્ચલી તરીકે જ ઓળખે છે; ને આપણે કદાચ એક વિચિત્ર યુગલ તરીકેની છાપ બધા પર પાડી છે; ને છતાં બને તેટલી સારી રીતે રહીને, કશી અફવાઓ ફેલાવા દીધા વિના, આપણે આજ સુધી સાથે રહ્યાં છીએ; એટલું જ નહિ, આપણે જુગતે જોડાં ગોઠવી પણ આપ્યાં છે. મને લાગે છે કે આનો યશ તમારે મને આપવો જોઈએ. બોલો, ખરું ને ?

વદાયનો પત્ર લખવો એ કેવું કપરું છે ! ઘેલાં કાઢવાનું મને જરાય ગમતું નથી. મારે વધારે પડતા આખાબોલા પણ થવું નથી. બને તેટલા દાક્ષિણ્યથી મારે આ પ્રસ્તાવ રજૂ કરવો છે જેથી આપણામાંથી કોઈને આઘાત નહિ થાય. પણ હું આ લખતી વેળાએ એક વિચિત્ર પ્રકારની અસ્વસ્થતા અનુભવું છું. પણ વદાયનો પત્ર કાંઈ મનોરમ તો બની જ નહીં શકે ને ! ભલે ને મોટો સાહિત્યકાર લખવા બેઠો હોય તો ય શું ? તો પછી આવા પત્રને છાજે એવી સીધીસાદી શૈલીમાં ને ઠંડે કલેજે જ લખું તે જ ઠીક. મારે જે કહેવાનું છે તે તમને રુચવાનું નથી, એટલું જ નહીં, એથી તમે મારી પ્રત્યે વધુ ઉસાસીનતા સેવશો તે પણ હું જાણું છું.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૪. સવારના નવેક થયા હશે. અતામી હોટેલના મેડા પરની મારી ઓરડીમાંથી મેં તમને જોયા ત્યારે ભૂખરા રંગનો સૂટ પહેરીને નીચેના દરિયાકાંઠે લટાર મારતા હતા. લગભગ ઝાંખા થઈ જવા આવેલા સ્વપ્નના જેવા હવે તો થઈ ગયેલા એ દિવસે આ પ્રમાણે બન્યું. સ્વસ્થ થઈને હું જે કહું છું તે સાંભળજો. જાંબુડી-ભૂખરા રંગની પડછે ભરેલા બુટ્ટાવાળો કિમોનો પહેરેલી જે સુંદરી તમને તે દિવસે અનુસરી રહી હતી તે યાદ આવે છે ? મારી શંકા આટલી બધી સાચી પડશે એવું તો મેં કદી ધાર્યું નહોતું. ને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આમાં કાનામાત્રાનો સુધ્ધાં ફેર નહોતો. મારી શંકા સાચી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા જ હું રાતની ગાડીમાં તે દિવસે અતામી આવી હતી હું સહેજેય ઊંઘી નહોતી. આ બધું સ્વપ્નવત્ હતું એમ, ચલણી ભાષામાં કહું તો, મેં મારા મનને મનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું વીસ વરસની હતી (આજે શોકો વીસ વરસની થઈ છે). આ એક નવોઢા માટે ભારે જલદ ઘૂંટડો હતો. મેં હોટેલના નોકરને બોલાવ્યો, બીલ ચૂકવી દીધું ને જાણે કોઈ મારી પાછળ પડ્યું હોય તેમ હું ગભરાઈને નાસી છૂટી. હોટેલ આગળની ફૂટપાથ પર ઊભી રહી ને હું ઘડી ભર વિચારવા લાગી : સ્ટેશનનો રસ્તો લઉં કે દરિયાકાંઠે તમારો પીછો પકડું ? મને આમ દ્વિધાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં ઊભી રહી ગયેલી જોઈને પેલો નોકર મારી સામે તાકી રહ્યો. હું દરિયાકાંઠા તરફ વળી પચાસેક વાર ચાલીને અટકી ગઈ. અર્ધો શિયાળો વીતી ચૂક્યો હતો. સૂર્યના પ્રકાશમાં સમુદ્રનાં જળ જ્યાં ચમકી રહ્યાં હતાં ત્યાં જોતી હું ઊભી રહી ગઈ. ઘેરા ભૂરા રંગની ટ્યૂબમાંથી

કોઈએ રંગ ઠાલવીને ડાઘો પાડ્યો હોય એવો સમુદ્ર લાગતો હતો. પછી હું સ્ટેશનને રસ્તે વળી ગઈ. આજે હું જાણું છું ક તે દિવસે જે શરૂ થયું હતું તે આજ સુધી ચાલુ જ રહ્યું છે. તમે હતાં ત્યાં દરિયાકાંઠે જ જો મેં ચાલ્યે રાખ્યું હોત તો કદાચ આજે હું જુદી જ હોત. પણ સારા માટે કે ખરાબ માટે, હું સ્ટેશન તરફ વળી ગઈ. કદાચ તે દિવસથી મારી જિંદગીએ નવો વળાંક લીધો.

હું દરિયાકાંઠા તરફ કેમ નહીં વળી ? એનું કારણ એટલું જ કે મારાથી છ વર્ષે મોટી ને અત્યંત સુંદર આયાકોને હું પહોંચી વળી શકું એમ મને લાગતું નહોતું. અનુભવ, જ્ઞાન, સામર્થ્ય, સૌન્દર્ય, હૃદયની મૃદુતા, ચાની પ્યાલી ઉઠાવવાની છટા, સાહિત્ય વિશે ચર્ચા કરવાની આવડત, સંગીતને માણવાની શક્તિ, કેશપ્રસાધનનું નૈપુણ્ય - બધાંમાં જ એ મારાથી ચઢિયાતી હતી. મારા જેવી વીસ વરસની નવોઢાની સંકોચનશીલતાને તો ચિત્રની રેખામાં જ વર્ણવી શકાય. શિયાળાની શરૂઆતમાં સમુદ્રના ઠંડા પાણીમાં કૂદકો મારતાં પહેલાંની ક્ષણે આપણે કેવા નિશ્ચલ લઈ જઈએ છીએ ? જો સહેજ સરખા હાલીએ ચાલીએ તો ઠંડી વધુ લાગે. આથી જ મને કશું કરવાની ત્યારે બીક લાગી હતી. ત્યાર પછી ઘણા વખત બાદ તમે જે રીતે મને છેતરતા હતા તેવી રીતે, મેં તમને છેતરવાનું નક્કી કર્યું.

એક વાર તમે અને આયાકો સાન્નોમિયા સ્ટેશને ગાડીની રાહ જોતાં ઊભાં હતાં. અતામી હોટેલવાળી ઘટનાને ત્યારે એકાદ વરસ થઈ ચૂક્યું હતું. હું વેઈટિંગ રૂમમાં ચાલી જાઉં કે શું કરું તેનો વિચાર કરતી સહેજ ઊભી રહી ગઈ; મારી આજુબાજુ પર્યટને જવા નીકળેલી કોઈ નિશાળની છોકરીઓએ કિલકિલાટ મચાવી મૂક્યો હતો. આ સિવાયની એક બીજી રાતની સ્મૃતિ પણ મારા મનમાં અત્યંત તાદૃશ બનીને તરવરી રહે છે. બહાર તમરાં બોલતાં હતાં આયાકોના ઘરના મેડા પરના પડદામાંથી ચળાઈને આવતો આછો પ્રકાશ હું જોઈ રહી હતી. બારણાંની ઘંટડીનું બટન દબાવવું કે નહિ તેની દ્વિધામાં હું કેટલા ય કલાક સુધી ઊભી રહી હતી. આયાકોના ઘરનાં બારણાં બંધ છીપલીની જેમ સખ્ત બંધ હતાં. સાન્નોમિયાન સ્ટેશન પરના પ્રસંગના અરસામાં જ આ પણ બનેલું. વસન્ત હતી કે શરદ તે મને અત્યારે યાદ નથી. આવે વખતે ઋતુ વિશેની મારી સ્મૃતિ મને યારી આપતી નથી. આ સિવાયના બીજા ઘણા ય પ્રસંગો બનેલા; પણ મેં ત્યારે કશુંય કર્યું નહોતું. અતામી હોટેલમાં હતી ત્યારે ય હું દરિયાકાંઠે ગઈ નહોતી. ઘેરા ભૂરા રંગનો સમુદ્ર મને પીડી રહ્યો હતો ને મારા મર્મને છેદી નાખતી વેદના ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતી જતી હતી.

એ ભારે યાતનાનો સમય હતો; પણ સમયે મારી સમસ્યા ઉકેલી આપી. ગમે તેવું તપાવેલું લોઢું પણ આખરે ઠંડું પડે છે. હું ઠંડી પડી ગઈ ને તમે તો મારાથીય ઠંડા પડી ગયા. એ ગજબનું ઠંડું ઘર હતું, આંખની પાંપણો સુધ્ધાં થીજી જાય એવું ઠંડું. અત્યારે ય એમાં કશો ફરક પડ્યો નથી. એને ઘર કહેવાય ? ના, માનવી એમાં વસતાં હોય

એવો અણસાર જ ક્યાં વરતાય છે ! એને કિલ્લો કહીએ તો કદાચ તમેય સમ્મત થશો. આ કિલ્લામાં રહીને વરસોથી આપણે એકબીજાને છેતરતાં આવ્યાં છીએ (શરૂઆત તમે કરી.) લોકો સંબંધના કરાર કેવા દુઃખભર્યા કરતાં હોય છે ! આપણે એકબીજાથી જે છાનું રાખ્યું તેના પર જ આપણું સહજીવન ટકી રહી શક્યું છે. મારાં અનેક દુષ્કૃત્યો પ્રત્યે તમે આંખ આડા કાન કર્યા છે; અલબત્ત, કેટલીક વાર તમે તિરસ્કાર બતાવ્યો છે તો કેટલીક વાર અણગમો અને દુઃખ પણ પ્રકટ કર્યાં છે. કેટલીક વાર મેં નોકરડીને ઘાંટો પાડીને નાવણીમાંથી સિગરેટ કે એવું કશું લાવવાનું કહ્યું છે. ઘણી વાર ઘરે આવીને મારી પર્સમાંથી સિનેમાનું ચોપાનિયું કાઢીને હું મારાં ખુલ્લાં સ્તનને પંખો નાખતી બેસી રહેતી. ઠેરઠેર મોઢે છાંટવાનો પાવડર હું વેરી મૂકતી - દીવાનખાનામાં ને મોટા ખંડમાં. ટેલિફોનનું રિસિવર મૂકીને હું નૃત્યની ઠેક લેતી લતી પાછી ફરતી. નાચનારી છોકરીઓને ઘરે બોલાવીને મેં જમાડી હતી ને એની સાથે મારો ફોટો પણ પડાવ્યો હતો. મારી વરસગાંઠને દિવસે મારી ફીત મેં નોકરડીને પહેરવા આપી હતી ને હું વિદ્યાર્થી મહેમાનો જોડે ચેડાં કરતી બેસી રહી હતી. તમને એ બધું વાંધાભર્યું લાગવાનું છે તે હું સારી પેઠે જાણતી હતી. પણ તમે એકકેય વાર મને વઢ્યા નથી - કદાચ તમારામાં વઢવાની શક્તિ જ નહોતી. આપણી વચ્ચે કશો ઝઘડો નહોતો. આપણા કિલ્લામાં શાન્તિ હતી, એમાંની હવા ચામડી ઉઝરડી નાખે એવી, ધૂળભરી ને ઠંડી હતી - રણમાં ફુંકાતા પવન જેવી. તમે મારા હૃદયસોંસરી બંદૂક તાકીને મને વીંધી કેમ નહીં નાખી ? તમે તો બતક ને પારેવાંને મારવામાં ઉસ્તાદ છો, નહિ ? પુરુષના વિશ્વાસઘાતથી સ્ત્રીની દેવીને સ્થાને ઉન્નતિ થઈ શકે.

આજે મને સમજાય છે કે આ બધો વખત મારા હૃદયમાં કશીક આશા – સાવ આછી પણ સતત રહ્યા કરતી આશા છુપાઈને રહી હતી આપણી વચ્ચેના આ સમાધાનને તોડી નાખે એવું કશું બનશે, જરૂર બનશે એમ હું માનતી હતી. આમ ને આમ હું દસદસ વરસ સુધી યાતના ભોગવતી રહી. આ રીતે આ સ્થિતિનો અન્ત આવી શકે એમ મને લાગતું હતું : કોઈક દિવસ તમારા ખભા પર ઝૂકીને હું મારી આંખ સદાને માટે બીડી દઉં અથવા તો તમે આપેલા ઈજિપ્તના ચપ્પુને તમારી છાતીમાં હુલાવી દઉં.

મેં કેવા અન્તની આશા રાખી હતી ? મને જ એની કશી ખબર નથી.

એ વાતને પાંચ વરસ વીતી ગયાં છે. તમને યાદ છે ? મને લાગે છે કે તમે દક્ષિણ એશિયામાંથી પાછા આવ્યા તે પછીની આ વાત છે. હું ત્રણેક દિવસ સુધી બહાર રહી હતી ને ધોળે દિવસે દારૂના નશામાં ચકચૂર બનીને લથડિયાં ખાતી ઘરે પાછી ફરી હતી. ત્યારે મેં તમને પાછા આવી ગયેલા જોયા. મને એમ હતું કે તમે પાછા નહીં ફર્યા હશો. તમે તમારી બંદૂક સાફ કરતા હતા. મેં માત્ર 'કેમ છો ?' એટલું જ પૂછ્યું ને વરંડામાંના સોફા પર બેસી પડી, તમારાથી દૂર રહીને હું પવનની ઠંડી લહરીમાં જાતને ઠંડી પાડવા લાગી. બારીના કાચમાં ઘરનો અંદરનો ભાગ, દર્પણમાં દેખાય તેમ, દેખાતો હતો. બહારના ચંદરવાની પડછે હું તમને ધોળાં કપડાથી બંદૂકને સાફ કરતા જોઈ રહી હતી. કંઈક ગભરાઈ

જઈને ને કંઈક મારા સ્વૈરાચારને પરિણામે થાકીપાકીને હું અન્યમનસ્ક બનીને તમારી પ્રવૃત્તિને જોઈ રહી હતી. બંદૂકને બરાબર સાફ કરી લીધા પછી બંદૂકને બરાબર તાકીને જાણે ગોળી છોડવાના હો તેમ કેટલી વાર ઊભા રહ્યા. પછી મને ખબર પડી કે તમે એક આંખ અર્ધી બંધ કરીને નિશાન તાકતા હતા. બંદૂક મારી પીઠ તરફ તાકેલી હતી. તમે મારા પર ગોળી છોડવા માગતા હતા કે શું ? બંદૂકમાં ગોળી તો ભરી નહોતી તેમ છતાં તમે મને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા ? મેં આંખો બંધ કરી દીધી ને બંદૂકનો ઘોડો દાબવાનો અવાજ ઓરડામાં છવાયેલી નિસ્તબ્ધતા વચ્ચે સંભળાય તેની રાહ જોવા લાગી. તમે મારા ખભાને તાકતા હતા કે પીઠને કે માથાને કે ગરદનને ? પણ ઘોડો દાબવાનો અવાજ, મેં ખૂબ રાહ જોઈ તો પણ, સંભળાયો નહિ. આટલાં વરસના કંટાળાભર્યાં જીવન પછીથી જિંદગી જીવવા જેવી લાગશે એવી આશાથી ઘોડો દબાતાં હું મૂર્ચ્છિત થઈને પડી જવાની તૈયારીમાં હતી.

મેં આંખો ખોલીને જોયું તો તમે હજી બંદૂક મારી સામે તાકેલી જ હતી. હું એની એ સ્થિતિમાં થોડી વાર સુધી બેસી રહી, પણ થોડી વાર પછી એકાએક આ બધું મને નર્યું મૂર્ખાઈભર્યું લાગવા માંડ્યું. હું ઊઠીને તમારા તરફ વળી – કાચમાં દેખાતા તમારા પ્રતિબિમ્બ તરફ નહિ. તે વખતે તમે આમાગીમાંથી આણેલા ર્‌હોડોડેન્ડ્રોન ફૂલ પર નિશાન તાકી રહ્યા હતા. તે વર્ષે પહેલી વાર જ એ ખીલ્યું હતું. કેટલીક વાર પછી આખરે ઘોડો દબાવવાનો અવાજ સંભળાયો ખરો. તમે તમારી બેવફા પત્નીને કેમ ગોળીથી વીંધી નહિ નાખી ? હું એ જ લાગની હતી. તમે મને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા, છતાં તમે ગોળી છોડી નહીં. તમે જો ઘોડો દાબ્યો હોત, મારી બેવફાઈને માફ ન કરી હોત, મારા હૃદયમાં તિરસ્કારની ગોળી છોડી હોત – તો કદાચ હું તમારા બાહુમાં આવી પડી હોત; કે કદાચ મારી નિશાનબાજીનો તમને પરચો બતાવી દીધો હોત. તમે એવું કશું કર્યું નહિ એટલે મારી અવેજીમાં ગોઠવેલા ર્‌હોડોડેન્ડ્રોન પરથી મેં નજર વાળી લીધી ને હું મારી ઓરડીમાં વધારે પડતાં લથડિયાં ખાતી ને કોઈક પરદેશી ગીતના સૂર ગુંજતી જતી રહી.

આવી બધી ઘટનાઓનો અંત લાવવાની આપણને તક સાંપડી નહીં ને વર્ષો તો વીત્યે જ ગયાં. આ ઉનાળામાં મિર્ટલનાં ફૂલનો રંગ ઘેરો લાલ થયો હતો – આ પહેલાં કદી એનો આવો લાલ રંગ મેં જોયો નહોતો. હું કશુંક બને એની ભારે અધીરાઈથી રાહ જોતી હતી – મને ખાતરી હતી કે કશુંક અસાધારણ બનવાનું હતું. આયાકોના મરણને આગલે દિવસે હું એને મળવા ગઈ હતી. દસેક વરસ પછી એનો પેલો કિમોનો (જે અતામીમાં સવારના સૂર્યના ઉજ્જ્વળ પ્રકાશમાં મેં જોયો હતો ને ત્યારથી મારી કીકીમાં છવાઈ ગયો હતો) જાંબુડી રંગના બુટ્ટાઓ તમારી પ્રિયતમાના નાજુક ખભે જાણે કે વળગી રહ્યા હતા. એ હવે પહેલાં કરતાં કાંઈક સુકાઈ ગયેલી લાગતી હતી. હું એની પાસે બેઠી તે જ ઘડીએ મને થયું કે એ કિમોનોની સુંદરતાની પ્રશંસા કરીને હું વેર લઉં. મારી હાજરીમાં એણે એ કિમોનો પહેર્યો એ ખ્યાલે મારું લોહી ઊકળી આવ્યું ને હું મારી જાત પર કાબૂ ખોઈ બેસતી હોઉં એવું મને લાગ્યું. હવે સંયમ રાખવો એ મારે માટે દુષ્કર હતું તે હું સારી

પેઠે જાણતી હતી. બીજી સ્ત્રીના પતિને ને વીસ વરસની નવોઢાની સંકોચશીલતાને ઝૂંટવી લેનાર એ સ્ત્રીની ઉદંડતાનો કોઈ દિવસ હું બદલો તો વાળવાની જ હતી. એ ઘડી આવી પહોંચી હતી એવું મને ત્યારે લાગ્યું. મેં જેનો અણસાર સરખો કર્યો નહોતો તે ગુપ્ત વાત ત્યારે ધીમે રહીને છતી કરી. 'આ કિમોનોનો સાથે તો ઘણી પ્રિય સ્મૃતિઓ સંકળાયેલી હશે. નહિ ?' આમ કહીને મારા તરફ વળેલી આંખો સામે હું તાકીને જોઈ રહી. એના મોઢામાંથી આછો, ભાગ્યે જ સાંભળી શકાય એવો સિત્કાર નીકળી ગયો. એ એની આંખો પાછી ફેરવી લેશે એવી દહેશતથી હું એકસરખી એની સામે તાકી જ રહી.

'તમે અતામીમાં મિસુગીની સાથે હતાં ત્યારે આ કિમોનો પહેરેલો, મને માફ કરજો, પણ તે દિવસે તમને બંનેને મેં જોયા હતાં.'

મેં ધાર્યું હતું તેમ એના ચહેરા પરથી રંગ ઊડી ગયો. એના હોઠ મચકોડાતા હોય તેવું લાગ્યું. આથી એ કદરૂપી લાગવા માંડી. એ ખરેખર કદરૂપી બની ગઈ હતી એવું મને લાગ્યું. એનાથી કશું બોલી શકાયું નહિ. એણે માત્ર માથું ઝુકાવી દીધું. એના ખોળામાં મૂકેલા ફિક્કા હાથને એ જોઈ રહી.

નાહીને તરત જ નીકળી હોઉં એવી તાઝગીનો ત્યારે મને અનુભવ થયો. છેલ્લાં દસેક વરસથી આ ઘડી ક્યારે આવે તેની રાહ જોતી જ હું જીવી રહી હતી. મારા હૃદયમાં ક્યાંક મને એમ પણ લાગતું હતું કે અકથ્ય વિષાદથી એક વાતનો સદાને માટે અંત આવી રહ્યો હતો. હું સ્થિર થઈ જઈને ક્યાં સુધી એમ ને એમ બેસી રહી, કેમ જાણે ત્યાં જડાઈ જ નહિ ગઈ હોઉં. એને ત્યાંથી અલોપ થઈ જવાની કેવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી હશે ! પછી એણે એનું ફિક્કું મુખ ઊંચું કર્યું ને મારા તરફ સ્વસ્થતાથી જોઈ રહી. મને થયું કે એ હમણાં જ ઢળી પડશે. મરણ એનામાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. નહિ તો એ આટલી સ્વસ્થતાથી મારી સામે જોઈ નહિ શકી હોત. વાડીમાં છાયા પથરાઈ ગઈ ને ફરી તડકો આવ્યો. બાજુની ઓરડીમાં વાગતા પિયાનોના સૂર થંભી ગયા.

'કશો વાંધો નહિ. હું એમને હવે તમને જ સોંપી દઉં છું.' આમ કહીને હું ઊભી થઈ ને મુખ્ય ખંડમાં મૂકેલાં ધોળાં ગુલાબ લઈ આવી ને એને અભરાઈ પર પાણીમાં મૂક્યાં. હું એ ગુલાબોને ગોઠવતી હતી ત્યારે હું મનમાં ને મનમાં બોલી કે કદાચ હવે હું એને ફરી મળી શકવાની નથી (મારી આગાહી કેટલી સાચી નીકળી !). એનું માથું ફરીથી ઝૂકી ગયું. મેં એને કહ્યું : 'તમારે ચિન્તા કરવાની કશી જરૂર નથી. હું તમને છેલ્લાં દસ વરસથી છેતરતી આવી છું. એટલે આપણો હિસાબ પતી ગયો છે.' ને હું હસી. પછી કેવું અદ્‌ભુત મૌન છવાઈ ગયું ! એ એક પણ અક્ષર બોલી નહિ ને એવી તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ કે એ શ્વાસ લેતી હતી કે નહિ તેની પણ શંકા થાય ! કસોટી પૂરી થઈ. હવે એને જે કરવું હોય તે કરે.

હું એની ઓરડીમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. મને ભાન હતું કે હું લગભગ દોડીને બહાર નીકળી જતી હતી.

'મિદોરી !'

પહેલી વાર એ આટલું બોલી. પણ હું પાછળ જોયા વિના ખૂણા તરફ વળી ગઈ. શોકો ચા લાવતી હતી. મને ખબર હતી કે મારા ચહેરા પરથી પણ રંગ ઊડી ગયો હતો.

હવે હું તમને છોડી જવાને શા માટે તૈયાર થઈ છું તે તમને સમજાશે; અથવા તમારે શા માટે મારો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ એનું તમને ભાન થશે. મેં ઘણી બધી વાતો લખી નાખી છે ને આપણો સંબંધ પૂરો થવાની અણી પર આવ્યો છે એવું મને લાગે છે. મારા મનમાં જે કાંઈ હતું તે બધું જ, હું ધારું છું, તમને કહી નાખ્યું છે. તમે ઇઝુમાં છો તે દરમિયાન છૂટાછેડાની સંમતિ આપશો એવી હું આશા રાખું છું.

વળી એક વાત યાદ આવે છે. એ સુખદ ઘટના છે. નોકરડીનું સ્થાન આજે મેં લીધું હતું ને આટલા વરસોમાં પહેલી વાર તમારો અભ્યાસખંડ મેં સાફ કર્યો. એ અભ્યાસખંડ મજાનો છે, એમાં છવાઈ ગયેલી શાન્તિ મને ગમી. એમાંના લાંબા સોફા સુખસગવડવાળા છે. પુસ્તકોની અભરાઈ પરનું નિન્સેઇનું ચીનાઈ માટીનું પાત્ર એટલું તો સરસ પકવેલું છે કે એના પર ઉપસાવેલાં ફૂલ જાણે આગમાં બળતાં ન હોય એવાં લાગે છે. હું તમારા અભ્યાસખંડમાં બેસીને આ પત્ર લખી રહી છું. ગોગાંનું ચિત્ર એમાં શોભતું નથી, તેથી એને ઉઠાવીને એની જગ્યાએ તમારી પરવાનગી વિના મેં વ્લામિન્કનું હિમવર્ષાનું ચિત્ર મૂક્યું છે. મારા યાસેના ઘરમાં ગોગાંનું ચિત્ર ટાંગવાનું મને મન છે. તમારું કપડાંનું કબાટ પણ મેં સાફ કરીને સરખું ગોઠવ્યું છે. શિયાળામાં પહેરવાના ત્રણ ગરમ સૂટ મને ગમતી ત્રણ ટાઈ સાથે મેં બહાર હેન્ગર પર તૈયાર રાખ્યા છે. તમને એ ગમશે કે નહિ, કોણ જાણે !

આયાકોનો પત્ર

આ પત્ર તમે વાંચશો ત્યારે હું હયાત નહિ હોઉં. મરણ કેવુંક હોય છે તે હું જાણતી નથી, પણ એક વાત નિશ્ચિત છે - મારાં આનન્દ, યાતના, વેદના હવે આ દુનિયામાં ટકી રહેવાનાં નથી. તમારે વિશે ને શોકો વિશે વારે વારે આવ્યા કરતા વિચાર આ પૃથ્વી પરથી સાવ ભુંસાઈ જશે. મારે વિશે કહેવા જોગું કશું અહીં રહેશે નહિ.

તેમ છતાં, મારા મરણ બાદ, આ પત્ર તમે કલાકો સુધી, કેટલા ય દિવસો સુધી વાંચ્યા કરશો. હું જીવતી હતી ત્યારે મારા મનમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તેનો તમને એનાથી ખ્યાલ આવશે. તમે આજ સુધી જેને કળી પણ શક્યા નથી તેવી મારા મનની સ્થિતિને આથી જાણશો; ને હજી જાણે હું જીવતી નહિ હોઉં એવી ભ્રાન્તિમાં ઘડીભર પડી જશો. ને હું જે કહી રહી છું તે તમે સાંભળશો. તમને મારે વિશે અચરજ થશે, દુઃખ પણ થશે ને હું જીવતી હોઉં તેમ તમે મને વઢી પણ કાઢશો. તમારી આંખમાંથી આંસુ નહિ ટપકે, પણ તમારા મુખ પર વિષાદ છવાઈ જશે. એ વિષાદભર્યું મુખ મેં જોયું છે (મિદોરીએ કદી જોયું નથી). તમે મને કહી ઊઠશો : "તું તે કેવી બાઘી છે !" આ બોલતી વેળાનો

તમારો ચહેરો હું જોઈ શકું છું ને તમારો અવાજ પણ સાંભળી શકું છું.

મારું જીવન આ પત્રમાં સંગોપાઈને રહેશે, ને તમે જેવો એનો પહેલો અક્ષર વાંચશો કે તરત એક ભડકાની સાથે એ તમારી આગળ પ્રકટ થઈ જશે. એ તમારાં અંગાંગમાં વ્યાપી જશે ને તમે છેલ્લો અક્ષર ઉકેલો ત્યાં સુધીમાં તમારા હૃદયને છલોછલ ભરી દેશે. આત્મહત્યાના નિર્ણયની જાણ કરતો પત્ર લખવો એ કેવી વિચિત્ર વસ્તુ છે ! જેનું તમને પૂરેપૂરું સમર્પણ કરી દેવાનું - ને તે પણ પૂરી પ્રામાણિકતાથી - હૃદયથી ઇચ્છ્યું હતું તે મારી જિંદગી તમને આ પત્ર વાંચતાં જે પંદરવીસ મિનિટ થશે તેટલા વખત પૂરતી જ ટકી રહેશે ! મને આ કહેતાં ભય લાગે છે : મારું સાચું રૂપ મેં આ જિંદગીમાં એક્કેયવાર તમારી આગળ પ્રકટ કર્યું નથી. આ પત્ર જે લખે છે તે જ સાચી આયાકો છે, આ જ મારું સાચું રૂપ છે.

પાનખરનાં માવઠાં પછીનાં તેન્નોઝાનનાં મેપલ વૃક્ષો હજી મારી દૃષ્ટિ સામે તરવરી રહે છે. એ એટલાં બધાં સુંદર કેમ લાગતાં હતાં ? રેલવે સ્ટેશન પાસેના જાણીતા ચા-ઘરનાં બંધ દરવાજાની ઓથે આપણે વરસાદથી બચવાને આશ્રય લીધો હતો. ત્યાંથી દેખાતા વિરાટકાય રાક્ષસની જેમ સીધા ઊંચા ને ઊંચા વધ્યે જતા પર્વતનું સૌન્દર્ય જોઈને આપણે હેબતાઈ ગયાં હતાં. દિવસના એ સમયે તેજની જે માયાવી લીલા ચાલી રહી હતી તેને કારણે એમ બન્યું હશે ? ન જાને ! ત્યારે નવેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો; સૂરજ ઢળવા આવ્યો હતો. કે પછી થોડી થોડી વારે આવતાં ઝાપટાંને કારણે બદલાયેલા હવામાનને કારણે એમ બન્યું હશે ? પર્વત એટલો તો સુંદર લાગતો હતો કે એના પર સાથે આરોહણ કરવાની આપણને ભીતિ લાગતી હતી. આ તો તેર વરસ પહેલાંની વાત થઈ. મેપલ વૃક્ષોની હૃદયને વ્યથિત કરી મૂકતી એ સુંદરતા હજી મારી આંખ સામે તરવરી રહે છે.

ત્યારે આપણે પહેલી વાર એકલાં પડ્યાં હતાં. કયોતોના પરામાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે તમે વહેલી સવારથી મને રખડાવી હતી એટલે મારું શરીર ને મન બંને થાકી ગયાં હતાં. તમે પણ થાકી ગયા હતા. પર્વત ચઢતા તમે કેવી મૂર્ખાઈભરી વાતો કરતા હતા ! "પ્રેમ એટલે આસકિત. વિરલ ચાની પ્યાલીની મને મમતા હોય એમાં ખોટું શું ? વારુ, તો પછી હું તારી આસકિત કેમ નહિ રાખું ?" અને :'"કેવળ મેં અને તેં જ આવાં સુંદર મેપલ વૃક્ષો જોયાં છે. માત્ર આપણે બે જણાં એ જ એ જોયાં છે, ને તે એક્કી સાથે, એક જ ક્ષણે. હવે એમાં આપણું કાંઈ ચાલે તેમ નથી.' કોઈ લાડઘેલો છોકરો મોં ચઢાવીને બોલે તેમ તમે બોલતા હતા.

ધૂંધવાઈને તમે આ શબ્દો બોલ્યા, ને એ સાંભળીને કોઈએ ઠોંસો માર્યો હોય તેમ મારું હૃદય ઢગલો થઈને ઢળી પડ્યું - એ હૃદય આખો દિવસ તમારાથી દૂર દૂર ઊડી જવાને મથતું હતું. તમારી ધમકીઓ ને તમારો અસીમ વિષાદ બે ભેગા મળીને કોઈનો પ્રેમ મેળવવાને ભાગ્યશાળી નારીના સુખને ફૂલની જેમ ખીલવા દેતાં હતાં.

મારી બેવફાઈને માફ કરી દેવાનું મારે માટે કેટલું સહેલું છે - ને હું મારા પતિની બેવફાઈને માફ કરી શકી નહોતી !

અતામી હોટેલમાં આપણે હતાં ત્યારે તમે 'પાપ' શબ્દ વાપરેલો. તમે કહેલું કે આપણે પાપી ગણાઈશું. યાદ છે તમને ?

તે રાતે પવન સૂસવાતો હતો. દરિયા તરફનાં લાકડાંનાં જાળિયાં ખડખડતાં હતાં. એને સખત બંધ કરવાને તમે મધરાતે બારી ખોલી હતી. તે વેળાએ દૂર મેં માછલી પકડવાનું નાનું હોડકું જોયું હતું. એ કોઈ મશાલની જેમ બળતું દેખાતું હતું. કેટલાય માણસોના જાન જોખમમાં મુકાયા હશે, તેમ છતાં મને અરેરાટી થઈ નહિ. અગ્નિનું સૌન્દર્ય જ મારી દૃષ્ટિ માણી રહી હતી. બારી બંધ થયા પછી, કોણ જાણે શાથી, હું એકાએક અસ્વસ્થ થઈ ઊઠી, મેં ફરીથી બારી ખોલી, પણ એ અગ્નિ દેખાયો નહિ. કદાચ હોડકું બળીને પાણી ભેગું થઈ ચૂક્યું હશે. કાળાં ભમ્મર પાણીનો નિઃશબ્દ અફાટ વિસ્તાર જ નજરે ચઢતો હતો.

તે રાત સુધી હું તમને છોડી જવાને મથ્યા કરતી હતી. પેલા હોડકાંને સળગતું જોયા પછી 'જે થવાનું હોય તે ભલે થતું' એવું મને થઈ ગયું. એવું શાથી થઈ ગયું તે હું સમજી શકી નહિ.

'તો આપણે બંને પાપી બની જઈએ - તું ને હું' તમે મને કહ્યું : 'તું મને સાથ આપ, આપણે જિંદગીભર મિદોરીને છેતરીશું.'

મેં જરાય ખંચકાયા વિના જવાબ વાળ્યો : 'જો આપણે પાપી થવાનો નિર્ધાર જ કર્યો છે તો પૂરેપૂરો જ પાપી થઈ જઈએ. મિદોરીને જ શા માટે, બધાંને જ છેતરીએ.' આપણી ગુપ્ત મુલાકાતો શરૂ થયા પછી તે રાતે પહેલી વાર મને નિરાંતની ઊંઘ આવી.

અગ્નિથી ભસ્મીભૂત થઈ ગયેલા એ હોડકામાં મેં આપણા પ્રેમની નિરુપાયતા જ જાણે મૂર્તિમંત થતી જોઈ હતી. આ લખું છું ત્યારે રાત્રિના આવરણની પડછે બળતી અગ્નિની એ જ્વાળા મારી આંખ સામે તરવરી રહે છે. તે દિવસે મેં જે જોયું તે નારીના જીવનની યાતના જ હશે - ટૂંકી, સાચી અને કસોટી કરી નાખે તેવી. એવાં બધાં સ્મરણોમાં આજે રાચવાનો કશો અર્થ નથી. છેલ્લાં તેર વરસો સુધી એક સરખી સહેલી યાતના છતાં ત્યારે મારા જેવું કોઈ સુખી નહોતું એવું મને લાગે છે. તમારા વિશાળ પ્રેમથી હચમચી ઊઠીને હું એવી તો સુખી થઈ ગઈ હતી કે એ સુખને હું શી રીતે સહી શકી હોઈશ તેનું મને આજે આશ્ચર્ય થાય છે.

આજે મારી ડાયરી મેં ફરી ઉથલાવી જોઈ. એમાં મેં 'મરણ', 'પાપ', 'પ્રેમ' - આ શબ્દો ઢગલાબંધ જોયા. આપણે જે ખતરનાક સ્થિતિમાં મુકાયા હતા તે વિશે મારે ફરીથી નોંધ કરવી જોઈએ એવું મને લાગ્યું. મારી હથેળી પરનું એ ડાયરીનું વજન તે પાપના ભાર નીચે મેં માણેલા સુખનું વજન હતું. હું દિવસ પછી દિવસ મરણનો સામનો કરી રહી હતી, ને મેં મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે મિદોરીને આ વાતની ખબર પડી જાય તે દિવસે મારે આત્મહત્યા કરવી. હા, આનો બદલો મારે મારી જિન્દગીથી ચૂકવી આપવો પડશે. આ જ કારણે મારું સુખ એટલું તો ઉત્કટ બની ગયું હતું કે એ મારાથી જિરવ્યું નહોતું જતું.

મેં ઉપર જેનું વર્ણન કર્યું તે સિવાયની એક બીજી આયોકા પણ હતી તે કોણ કલ્પી શકશે ? (આ કહું છું તે જરા આડમ્બરી લાગશે, પણ આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે એ કહેવાનું મને આવડતું નથી.) હા, એક બીજી આયોકા પણ મારામાં વસતી હતી - એને તમે ઓળખતા નથી, એની તમે કલ્પના પણ કરી શકવાના નથી.

તમે એક વાર મને કહેલું કે દરેકમાં સાપ દર કરીને રહેતો હોય છે. ક્યોતો વિદ્યાપીઠના વિજ્ઞાન વિભાગના ડો.તાકેદાને તમે મળવા ગયેલા તે પ્રસંગે તમે મને આ કહ્યું હતું તે મને બરાબર યાદ છે. તમે એમની સાથે વાતો કરતા હતા તે દરમિયાન ગમગીનીભરી ને લાંબી પરસાળને છેડે એક કાચના ખોખામાં મૂકેલા સાપને જોવામાં મેં વખત ગાળ્યો હતો. તમે અર્ધાએક કલાક પછી બહાર આવ્યા ત્યારે સાપ જોઈને મને ઊબકા આવવા લાગ્યા હતા. તમે એ ખોખાં ભણી નજર કરીને ગમ્મતમાં કહ્યું હતું : "આ આયાકો છે, આ મિદોરી, ને આ હું. દરેક માણસમાં એક સાપ વસતો હોય છે." તમે મિદોરી કહીને ચીંધ્યો તે દક્ષિણ સમુદ્રમાંનો કિરમજી રંગનો નાનો સાપ હતો. મારું નામ દઈને જે સાપ બતાવ્યો તે ઓસ્ટ્રેલિયાનો, કદમાં નાનો, આખે શરીરે ધોળાંધોળાં ટપકાંવાળો ને તીક્ષ્ણ અણીદાર આંકડા જેવા માથાવાળો સાપ હતો. તમારા મનમાં આ કહેતી વખતે શું હશે, કોણ જાણે ! મેં આ વિશે પછીથી તમને કશું પૂછ્યું નથી, છતાં તમે કહેલી આ વાત સદા મારી સ્મૃતિમાં રહી છે. કોઈક કોઈક વાર દરેક માણસમાં વસતા સાપ વિશે હું મારી જાતને પ્રશ્ન પૂછું છું. કેટલીક વાર એ સાપ તે એનો અહંકાર ને કેટલીક વાર એ સાપ તે એની ઈર્ષ્યા એવા જવાબ મારું મન આપે છે.

પણ એ વિશે કશું ચોક્કસ આજેય હું જાણતી નથી. એ જે હશે તે, મારામાં એક સાપ વસતો હતો એટલું નક્કી. મારામાં વસતી બીજી આયાકો, જેને હું જ ઓળખી શકતી નથી, તેને હું સાપ નહિ તો બીજું શું કહું ?

આજે બપોરે જ એ બન્યું. મિદોરી મારી ઓરડીમાં આવી ત્યારે યુર્કીની હાથશાળમાં વણાયેલો પેલો ભૂખરો જાંબુડી કિમોનો મેં પહેર્યો હતો. તમે મારે માટે એ કુમામોતોથી મોકલાવ્યો હતો. ને મારી જુવાનીમાં મને એ ખૂબ જ ગમતો હતો. ઓરડીમાં દાખલ થઈને મને જોતાંવેંત જ મિદોરી કશુંક બોલવા જતી હતી તે હું કળી ગઈ. આશ્ચર્ય પામી હોય તેમ એ એકાએક થંભી ગઈ ને થોડી વાર સુધી કશું બોલી નહિ. મેં કાંઈક અસાધારણ લાગે એવો કિમોનો પહેર્યો હતો તે જોઈને જ કદાચ એને આશ્ચર્ય થયું હશે એમ મેં માન્યું. હું પણ કંઈક રમૂજમાં, કશું બોલી નહિ.

એકાએક મિદોરીએ મારા તરફ એની નજર ફેરવી-ઠંડી કાતિલ નજર, ને કહ્યું : "તમે અતામીમાં મિસુગી સાથે હતાં ત્યારે પહેર્યો હતો તે જ આ કિમોનો છે ને ? ત્યારે મેં તમને જોયાં હતાં."

આ શબ્દોએ ખંજરની જેમ મને વીંધી નાંખી. એના ફિક્કા ચહેરા પર અડગ નિશ્ચયની મુદ્રા અંકાયેલી હતી.

એકાદ ક્ષણ સુધી એ શું કહી રહી હતી તે જ મને સમજાયું નહિ. જ્યારે એ શબ્દોના ગંભીર અર્થનું મને ભાન થયું ત્યારે હું મારો હાથ ગળા આગળ લઈ ગઈ ને કોઈએ આદેશ દીધો હોય તેમ ટટ્ટાર થઈ ગઈ.

તો એ આટલા લાંબા સમયથી રજેરજ જાણતી હતી !

સાંજને વખતે ભરતી આવતી હોય ત્યારે જે જાતની ચુપકીદી છવાઈ ગઈ હોય છે તેવી ચુપકીદી મેં સેવી. મને પોતાને જ હું જે કહી રહી હતી તે વિચિત્ર લાગતું હતું. એનો હાથ હાથમાં લઈને એને કહેવાનું મને મન થઈ આવ્યું : "ઓ હો, તો તમને બધી જ ખબર હતી, ખરું ?" મને જેની સદા ભીતિ હતી તે ક્ષણ આવી ચૂકી હતી, તેમ છતાં, મને કશી ભીતિ લાગી નહિ. દરિયાકાંઠે મોજાંની આછી થપાટ વાગતી હોય તેવી શાન્તિ અમારા બે વચ્ચે છવાઈ ગઈ હતી. તેર વરસ સુધી ઢાંકી રાખેલો પડદો હવે ચિરાઈ ગયો હતો ને એની પાછળ જેની મેં સદા કલ્પના કરી હતી તે મરણ નહોતું; પણ નરી સ્વસ્થતાભરી શાન્તિ હતી. મારા ખભા પર આટલા લાંબા ગાળા સુધી લદાયેલો ભાર જાણે કોઈએ નીચે ઉતારી દીધો હતો ને એને સ્થાને કાંઈક અકળ રીતે રચતા શૂન્યને કોઈએ સ્થાપી દીધું હતું. મારે કેટલીય બાબતોનો વિચાર કરવાનો હતો. મારા મનમાં કશો ભય રહ્યો નહોતો પણ દૂર દૂર રહ્યું હોય એવું, શૂન્યમય, શાન્તિમય ને તૃપ્તિકર એવું કશુંક હું અનુભવતી હતી. મિદોરીની આંખ સામે મીટ માંડીને (તેમ છતાં હું કશું જ જોતી નહોતી) હું શૂન્યમનસ્ક બનીને બેસી રહી એ જે કહેતી હતી તેમાંનું કશું હું ગ્રહી શકતી નહોતી.

જ્યારે હું ભાનમાં આવી ત્યારે એ લથડતે પગલે મોટા ખંડ તરફ ચાલી જતી દેખાઈ. "મિદોરી ?" મેં બૂમ પાડી. શા માટે ? ન જાને ! કદાચ હું એને સદા મારી સામે બેસાડી રાખવા ઇચ્છતી હતી. એ જો પાછી આવી હોત તો મેં એને સીધેસીધું પૂછી લીધું હોત : 'મિસુગીને હું લઈ લઉં ?'

કદાચ આથી સાવ જુદું, પણ એવી જ લાગણીથી, મેં કહ્યું હોત : "હવે મિસુગીને તને સોંપી દેવાની વેળા આવી લાગી છે." આ બેમાંથી મેં શું પસંદ કર્યું હોત તે કહી શકતી નથી. પણ મિદોરી પાછી આવીનહિ.

મિદોરીએ આપણને છતાં કરી દીધાં તેથી મારે મરી જવું - આ કેવું હાસ્યાસ્પદ ! પાપ ! પાપ ! કેવી બેહૂદી પાપબુદ્ધિ ! સેતાનને આત્મા વેચનારને સેતાન થયા વિના છૂટકો જ નથી ? આ તેર વરસો સુધી શું હું મારી જાતને ને ઈશ્વરને છેતરતી આવી હતી ?

હું ગાઢ નિદ્રામાં ઢળી પડી. જ્યારે શોકોએ મને જગાડી ત્યારે મારાં અંગેઅંગ કળતાં હતાં. જાણે કે તેરતેર વરસ સુધી ઉપાડેલા ભારની અસર આજે એક સાથે વરતાતી ન હોય ! ત્યાં અકાશીવાળા મારા કાકાને મેં મારી પથારી પાસે બેઠેલા જોયા. એઓ કોન્ટ્રેક્ટર છે. તમે એમને એક વાર મળ્યા પણ છો. એઓ ઓસાકા જવા નીકળ્યા હતા રસ્તામાં મારી ખબર કાઢવા રોકાયા હતા. આમતેમની થોડી વાતો કરીને એઓ જવા ઊઠ્યા.

પછી જોડા પહેરતાં પહેરતાં એમણે કહ્યું : "થોડા જ વખત પહેલાં કાદોતાએ ફરી લગ્ન કર્યાં."

કાદોતા ! એ નામ સાંભળ્યાને જાણે કેટલા જુગ વહી ગયા હતા ! અલબત્ત, એઓ મારા પતિની જ વાત કરતા હતા. એઓ તો જાણે નજીવી ખબર આપતા હોય તેમ જ બોલ્યા હતા. પણ એ સાંભળીને હું આખી હચમચી ઊઠી.

"ક્યારે ?" હું જાણતી હતી કે મારા અવાજમાં ધ્રૂજારી હતી.

"ગયે મહિને, કદાચ એને આગલે મહિને પણ હોય. લોકો કહે છે કે એણે હ્યોગોની ઈસ્પિતાલ પાસે નવું ઘર બંધાવ્યું છે."

"એમ ?" બસ, એટલું જ હું બોલી શકી. મારા કાકાના ગયા પછી હું એક એક ડગલું ભરતી વરંડામાં ગઈ. હું જાણે ઊંડે ઊંડે ખૂંપી જતી હોઉં એવું મને લાગ્યું. આથી મેં પાસેનો થાંભલો ઝાલી લીધો. બહાર પવન સૂસવાતો હતો ને ઝાડ હીંચોળા લેતાં હતાં, તેમ છતાં હું જાણે એક્વેરિયમના કાચમાંથી જળની અંદરની નિશ્ચલ દુનિયાને જોઈ રહી હોઉં એવું મને લાગતું હતું. "ચાલો બધું ખતમ થઈ ચૂક્યું !" હું આ બોલી ગઈ તેનું મને જ ભાન નહોતું રહ્યું : શોકો ત્યાં ઊભી હતી તે મારા ધ્યાનમાં જ નહોતું. એણે મને પૂછ્યું : "શું ખતમ થઈ ચૂક્યું ?"

"મને નથી ખબર."

શોકોએ હસી પડીને મને હળવેથી પીઠ પર ટપલી મારી. "મૂર્ખાઈ ના કરીશ. પાછી પથારીમાં જઈને સૂઈ જા તો."

શોકોના આગ્રહથી હું પાછી મારી ઓરડીમાં ગઈ. પથારીમાં બેઠી કે તરત મારી ચારે બાજુનું બધું કડડભૂસ તૂટી પડતું હોય એવું મને લાગ્યું. શોકોની હાજરીમાં ભાંગી નહિ પડું એ માટે જેમતેમ એક હાથને ટેકે બેસીને મેં મારી જાત પર કાબૂ મેળવી લીધો. શોકો રસોડામાં ગઈ કે તરત મારા ગાલ આંસુથી ભીંજાઈ ગયા.

કાદોતાના લગ્ન જેવી સામાન્ય ઘટનાથી મને આટલો બધો આઘાત કેમ લાગ્યો હશે ? આ બધું શાને લીધે થયું ? કેટલો વખત વીતી ગયો તેની પણ મને કશી સુધ રહી નહીં. મેં બારીમાંથી શોકોને સૂકાં પાંદડાં બાળતાં જોઈ. સૂર્ય આથમી ચૂક્યો હતો મેં જિંદગીમાં આ પહેલાં કદી જોઈ નહિ હોય એવી એ નિસ્તબ્ધ સાંજ હતી.

'તું તો પાંદડાંય બાળવા મડી પડી.' હું સાવ ધીમેથી બોલી, ને કેમ જાણે બધું પહેલેથી જ નક્કી કરી રાખ્યું હોય તેમ હું ઊભી થઈ ને મારા ઢાળિયામાંથી મારી ડાયરી લઈ આવી. શોકો જાણે મારી ડાયરી બાળવા માટે જ પાંદડાં બાળતી હતી. એવું નહિ હોય તો એ શા માટે પાંદડા બાળે ? વરંડામાં જઈને હું નેતરની ખુરશીમાં બેઠી ને ડાયરીનાં પાનાં ઉથલાવવા લાગી. એ ડાયરીમાં 'પાપ', 'મરણ' 'પ્રેમ' - આવા શબ્દોનો મેં ખડકલો વાળી દીધો હતો. એ હતો એક પાપીનો એકરાર. 'પાપ' 'મરણ' 'પ્રેમ' - તેર વરસ દરમિયાન ઘૂંટેલા આ શબ્દોમાં ગઈ કાલ સુધી જે આગ હતી તે આજે હોલવાઈ ગઈ. હવે

એ બળીને ભૂરા ધુમાડા રૂપે અવશિષ્ટ રહેતાં પાંદડાંની દશાને પામવાની અણી પર હતાં.

શોકોના હાથમાં ડાયરી મૂકતી વેળાએ જ મેં મરણને ભેટવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો. મારા મરણની ઘડી આવી પહોંચી હતી એમ મને થયું. કદાચ મારામાં જીવ્યે જવાની શક્તિ નહોતી રહી એમ કહેવું જ વધારે સાચું છે.

અમારા છૂટાછેડા પછી કાદોતા એકાકી જીવન જ ગાળતા હતા. પરદેશમાં અભ્યાસ કરવા ગયા તેથી ને યુદ્ધ દરમિયાન દક્ષિણ સમુદ્રમાં ફરજ પર જવું પડ્યું તેથી એમને ફરી લગ્ન કરવાની તક સાંપડી નહોતી.

ગમે તે હોય, પણ અત્યાર સુધી તો એમણે લગ્ન નહોતાં કર્યાં. હવે મને લાગે છે કે એઓ ફરી નહોતા પરણ્યા માટે જ અત્યાર સુધી જીવવાનું મારે માટે અસહ્ય બની રહ્યું હતું. પણ તમે મારી આટલી વાત માનજો કે હું એમને ફરી કદી મળી નથી કે છૂટાછેડા લીધા પછી એમને ફરી મળવાની ઇચ્છા પણ થઈ નથી. કોઈક વાર મારા અકાશીનાં સગાંવહાલાંઓ એમને વિશે કશીક ગપસપ મને કહેતાં. એ સિવાય એમને વિશે હું કશું જ જાણતી નહોતી.

રાત પડી. શોકો ને નોકરડી એમની ઓરડીમાં જઈને પથારીમાં પડ્યાં પછી મેં અભરાઈ પરથી આલ્બમ નીચે ઉતાર્યું. કાદોતાની ને મારી બે ડઝન જેટલી છબિઓ એમાં ચોંટાડેલી હતી.

થોડાંક વર્ષો પહેલાં શોકોએ મને ચોંકાવી દેતું આ વાક્ય કહ્યું હતું : “મા ને બાપુની છબિ એવી રીતે ચોંટાડેલી છે કે આલ્બમ બંધ કરીએ એટલે તરત એઓ એકબીજાને ચૂમી ભરી લે.”

શોકોએ તો સાવ નિર્દોષ ભાવે જ કહ્યું હતું. પણ અમારા લગ્ન વખતે લીધેલા ફોટા સામસામે ચોંટાડ્યા હતા, આથી પાનાં બંધ કરતાં અમે એકબીજાને ચુંબન કરતાં હોઈએ એવું જ લાગતું.

એ વખતે તો હું એ શબ્દો ભૂલી ગઈ હતી. પણ એના શબ્દો મારા હૃદયમાં જડાઈ રહ્યા હતા ને એકાદ બે વરસે એ મારા ચિત્તની સપાટી પર ઝબકી જતા, પણ મેં એ ફોટાઓને ઉપાડીને નવેસરથી ચોંટાડ્યા નહોતા. આખરે આજે મને થયું કે હવે એની ઉખાડી નાખવાની પળ આવી છે. કોદાતાના ફોટાઓને ઉખાડીને શોકોના લાલ આલ્બમમાં ચોંટાડી દઉં એમ મને થયું. આથી એના પિતા યુવાન હતા તે વખતની એમની છબિ એની સ્મૃતિમાં સચવાઈ રહે.

મારામાં વસતી બીજી આયોકા આવી હતી. તમે કહેતા હતા તે મારામાં વસતા પેલા ધોળાંધોળાં ટપકાંવાળાં ઓસ્ટ્રેલિયાના નાના સાપે આજે સવારે ફરી ડોકું ઊંચું કર્યું. દક્ષિણ પેસિફિકમાંના પેલા વીજળીના દીવામાં બળતા લાલચોળ તાર જેવી જીભવાળા કીરમજી રંગના સાપે આપણા અતામીમાંના મેળાપ વિશે કશું ન જાણવાનો દમ્ભ આ તેરતેર વરસો સુધી કર્યો હશે !

દરેક માણસમાં વસતા આ સાપ તે આખરે શું હોય છે ? એ આપણાં કદી ભૂંસી નહિ શકાય એવાં કર્મ જેવું જ કંઈક હશે. આપણું અભિમાન, ઈર્ષ્યા ને આપણી નિયતિને સુધ્ધાં ગળી જવા એ તૈયાર હોય છે. આ વિશે હવે તમારી પાસે કશું વિશેષ જાણવાને મને સમય રહેશે નહીં એ કેવું કરુણાજનક કહેવાય ! દરેક માણસમાં વસતો આ સાપ કેવું દયાજનક પ્રાણી છે ! ‘જીવનનો વિષાદ’ વિશે એક પુસ્તકમાં મેં એક વખતે વાંચેલું તે મને યાદ આવે છે. આ લખતી વેળાએ મારા હૃદયને કશોક વિષાદ, કશીક નિષ્પ્રાણ ઉષ્માહીનતા સ્પર્શી જાય છે. એમાંથી ઊગરવાનો મને કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી, માણસમાં આવું ભયંકર તિરસ્કારપાત્ર ને અસહ્ય વિષાદપૂર્ણ તે શું વસતું હશે ?

હજી સુધી મેં મારા સાચા સ્વરૂપનાં તમને દર્શન કરાવ્યાં નથી એનું મને અત્યારે ભાન થાય છે. મારો શરૂઆતમાં કરેલો સંકલ્પ નબળો પડી ગયો છે ને ભયથી લુપ્ત થઈ જવાની અણી પર હોય એવું મને લાગે છે.

હું જેને ઓળખતી તે મારામાં વસતું મારું બીજું રૂપ - કેવું સરસ બહાનું છે, નહિ ? હું તમને આગળ કહી ગઈ કે આજે મારામાં લપાઈ રહેલા પેલા ધોળાં ટપકાંવાળા નાના સાપની મને ભાળ લાગે છે. આજે પહેલી જ એણે દેખા દીધી છે.

જૂઠું ! જૂઠું ! એને આ પહેલાં મેં અનેક વાર જોયો જ હશે. છઠ્ઠી ઓગષ્ટને યાદ કરું છું ત્યારે મારું હૃદય ભાંગી પડે છે. તે દિવસે ઓસાકા અને કોબે વચ્ચેનો આખો વિસ્તાર કેવળ અગ્નિની જ્વાળામાં ફેરવાઈ ગયો હતો. તમે જેની યોજના કરી હતી તે હવાઈ હુમલાથી બચવાનાં ભોંયરામાં હું ને શોકો તે દિવસે સંતાઈ ગયાં હતાં. બી.૨૯ વિમાનોનાં મોજાં પસાર થઈ ચૂક્યાં પછી મને ભયંકર એકાકીપણાનો અનુભવ થયો. એમાંથી ઊગરવાનો કોઈ રસ્તો જ નહોતો. શબ્દોમાં વર્ણવી જ ન શકાય એવી કપરી એ એકલતા હતી. મારાથી ત્યાં ઝાઝી વાર ટકી રહી શકાયું નહિ. હું ભોંયરામાંથી બહાર જ નીકળતી હતી, ત્યાં તમને મારી સામે ઊભેલા જોયા. આખું આકાશ લાલ લાલ થઈ ગયું હતું. તમે મારે ઘેરે દોડતા પહોંચી ગયા હતા, ને અમને ત્યાં નહિ જોતાં ભોંયરા આગળ આવીને ઊભા રહ્યા હતા. તમારી પડોશનો આખો વસવાટ તો ભડભડ બળતો હતો. હું તમારી સાથે ફરી ભોંયરામાં ગઈ ને ડૂસકે ને ડૂસકે રડી પડી. મારી આ ઘેલછા ભયને કારણે હશે એમ તમે અને શોકોએ માની લીધું. પાછળથી મારું એ વર્તન હું તમને ત્યારે કે પછીથી સમજાવી નહિ શકી હોઉં. મને માફ કરજો. જ્યારે હું તમારા ઉદાર-અતિ ઉદાર પ્રેમની હૂંફ માણી રહી હતી ત્યારે હ્યોગોમાંની કાદોતાની ઈસ્પિતાલ આગળના હવાઈ હુમલાથી બચવાના ભોંયરા આગળ જઈને ઊભા રહેવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એ સ્વર ને ધોળી ઈસ્પિતાલ મેં એક જ વાર ગાડીમાં જતાં બારીમાંથી સહેજ વારને માટે જોઈ છે. તમે અમારા ભોંયરા આગળ આવીને ઊભા રહ્યા હતા તેમ મને ત્યાં જઈને ઊભા રહેવાનું મન હતું. હું અસહ્ય એવી ઝંખનાથી ધ્રૂજી રહી હતી ને પરાણે આંખમાં ધસી આવતાં આંસુને વાળી રહી હતી.

ધોળા સાપને આ કાંઈ પહેલી વાર હું જોતી નહોતી. થોડાંક વરસ પહેલાં જ્યારે તમે મને કહ્યું કે મારામાં ધોળો સાપ વસે છે ત્યારે હું મૂઢ જ બની ગયેલી. તમારી આંખોનો આવો ભય મને આ પહેલાં કદી લાગ્યો નહોતો. તમે કદાચ મજાકમાં જ એ કહ્યું હતું, પણ તમે મારા મનની ગૂઢ વાત વાંચી લેતા હતા એવા ખ્યાલે હું ભયની મારી સંકોચાઈને પાછી હઠી ગઈ હતી. સાચા સાપને જોતાં હવે મને જુગુપ્સા થતી નથી. મેં બીતાં બીતાં તમારી સામે જોયું ત્યારે તમે સળગાવ્યા વગરની હુકલી મોંઢામાં મૂકીને ક્યાંક દૂર દૂર તાકી રહ્યા હતા. તમે આવું કદી પહેલાં કર્યું નહોતું. કદાચ આ મારી નરી કલ્પના હોય, પણ તમારો આવો શૂન્યમનસ્ક ચહેરો આ પહેલાં મેં કદી જોયો નથી. એ ક્ષણેક જ ટકી રહ્યો હશે, ફરી તમે મારી સામે જોયું ત્યારે તમારી દૃષ્ટિ હંમેશના જેવી સૌમ્ય હતી.

આ પહેલાં મેં મારા 'બીજા સ્વરૂપ'ને આટલી સ્પષ્ટતાથી કદી જોયું નહોતું. ત્યાર પછીથી એને નાના ધોળા સાપ રૂપે હું જોતી આવી છું. તે રાતે મેં ધોળા સાપ વિશે મારી ડાયરીમાં લખ્યું. આખું પાનું મેં 'ધોળો સાપ' એ શબ્દોથી ભરી દીધું. એ નાનો સાપ મારા હૃદયમાં લપાઈને કોકડું વળીને શંકુ આકારે બેઠો છે ને એની ટોચ પર પેલું તીક્ષ્ણ અણીદાર આંકડા જેવું એનું માથું સીધું આકાશભણી તાકી રહ્યું છે એવી મેં કલ્પના કરી. મારા સૌથી ઘૃણાજનક અંશને આવા શુદ્ધ અને સ્ત્રીનાં વિષાદ અને પ્રામાણિકતાને પ્રકટ કરતા આકાર સાથે સરખાવવાથી મને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ. પ્રભુ આને કરુણાદૃષ્ટિએ જોશે એવી આશા રાખું છું. આ લખું છું ત્યારેય હુ સ્વાર્થમુક્ત બની નથી. હું વધુ દુષ્ટ બની ગઈ હોઉં એવું લાગે છે.

હા, મારે બધું જ લખી નાખવું છે, આટલું લખી કાઢ્યું છે તો હવે કશું બાકી શા માટે રહેવા દઉં ? કૃપા કરીને મારા પર રોષે ભરાશો નહિ. તેર વરસ પહેલાં અતામીની હોટેલમાં મેં ને તમે પૂરેપૂરાં પાપી બનીને સૌ કોઈને છેતરવાનું નક્કી કર્યું ને આ છેતરામણીની ઓથે જ આપણા પ્રેમને પોષ્યો તે સૂસવાતા પવનવાળી રાતે આ બન્યું. તે રાતે આપણે એકબીજાને માટેના પ્રેમના શપશ લીધા પછીથી તરત જ મને લાગ્યું કે હવે મારે કશું કહેવાનું રહ્યું નથી. હું સારી પેઠે આર કરેલી ચાદર પર સૂતી હતી ને કશું બોલ્યા વિના ઉપરના અંધકાર ભણી મીટ માંડી હતી. આવી અસાધારણ શાન્તિભરી કોઈ વેળા મને સાંભરતી નથી. કદાચ પાંચ કે છ જ મિનિટ એ ટકી હશે ? કે પછી આપણે અર્ધો કલાક કે કલાક સુધી એમ ને એમ, કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના, બેસી રહ્યાં હતાં ?

હું સાવ એકલી હતી. તમે મારી પડખે જ બેઠા હતા એનું મને ભાન સુધ્ધાં નહોતું. હું જાણે કે મને પોતાને જ આવરી લઈને બેસી રહી હતી. આપણા પ્રેમનો છૂપો મોરચો રચ્યો તે જ વેળાએ હું કેમ આવા લાચારીભર્યા એકાંતમાં સરી પડી હોઈશ ? ઊલટાનું, ત્યારે તો આપણે બંને નવી સાર્થકતાની દિશામાં પગલાં માંડતાં હતાં !

તે રાતે તમે દુનિયામાં સૌ કોઈને છેતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મને છેતરવાનું તમે કદી

કલ્પી શક્યા છો ? હું નથી માનતી કે તમે કદી એવું ધાર્યું હોય. મને તો આ દુનિયામાં જે કાંઈ જીવે છે તે બધાંને છેતરવાનું ગમે - તમને ને મને સુધ્ધાં. મારું તો એ જ જીવન. સ્મશાનમાં દેખાતા ભૂતાવળના ભડકાની જેમ આ ખ્યાલ મારા એકાકી ચિત્તને તળિયે સદા બળતો રહ્યો.

કાદોતા પ્રત્યેની મારી આસક્તિને મારે છેદી જ નાખવી પડી હતી. એને પ્રેમ કહેવો કે તિરસ્કાર ? ખરું જોતાં એમાં બન્ને એવા તો અભિન્ન ભાવે ભળી ગયાં હતાં કે ભાગ્યે જ બન્નેને નોખા પાડીને ઓળખાવી શકાય. કાદોતાની બેવફાઈ મારાથી માફ થઈ શકે તેમ નહોતું, ભલેને એ ગમે તેવી નિર્બળતામાંથી જન્મી હોય, એની સાથે મારે શી નિસ્બત ? એના પ્રત્યેની આસક્તિ છેદવાને હું ધારું તે થઈ શકું, ધારું તે કરી શકું. મારી યાતનાને બુઝાવી નાખે એવું કશુંક હું પ્રાણપણે મથીને શોધી રહી હતી. ને પરિણામ શું આવ્યું! તેર વરસ પહેલાંની એ રાતથી તે આજ સુધીમાં કશું જ બદલાયું નથી.

આપણે કોઈને ચાહીએ, કોઈ આપણને ચાહે - કેવી વિષાદભરી સંબંધજાળ ! ત્યારે હું બીજી કે ત્રીજી ચોપડીમાં હોઈશ. અમારા અંગ્રેજી વ્યાકરણના શિક્ષકે કર્તરિ અને કર્મણિ પ્રયોગના ઉપયોગ અંગે અમારી કસોટી રાખી હતી. એમાં આપેલા ઘણા બધા નમૂનાઓમાં 'to love' અને 'to be loved'ને પણ સ્થાન હતું. હું એ કસોટીનો જવાબ લખવા પેન્સિલ ઠેરવતી હતી ત્યાં જ કોઈકે એક ચબરખી મારી આગળ ધરી. એમાં વાક્યો લખેલાં હતાં : "કોઈને ચાહવાનું તને મન છે ?" અને "કોઈ વડે તું ચહાવા ઇચ્છે છે ?" - ને એના જવાબો પણ સાથે લખ્યા હતા.

'હું કોઈ વડે ચહાવા ઇચ્છું છું.' એ વાક્યની નીચે ભૂરી કે રાતી પેન્સિલથી ઘણાંએ કુંડાળાં કર્યાં હતાં. 'હું ચાહવા ઇચ્છું છું.' એ વાક્ય નીચે કોઈએ કશું લખ્યું નહોતું. આમાં હું કાંઈ અપવાદરૂપ નહોતી. મેં પણ 'હું કોઈ વડે ચહાવા ઇચ્છું છું.' એ વાક્ય નીચે જ કુંડાળું કર્યું : 'ચાહવું' અને 'ચહાવું' બે વચ્ચેનો ભેદ શો તેની ત્યારે અમને કશી ગતાગમ નહોતી. તેમ છતાં સોળ વરસની વયે, સહજ જ, શું અમે આવો જવાબ વાળ્યો હશે ?

મારી પાસે બેઠેલી છોકરીએ જ 'હું ચાહવા ઇચ્છું છું.' એ વાક્ય નીચે કુંડાળું કર્યું. ને તે પણ જરાય ખંચકાયા વિના. કશો સંકોચ અનુભવ્યા વિના પોતાના દૃઢ વલણને એણે આ રીતે પ્રકટ કર્યું તેથી મને એની પ્રત્યે તિરસ્કાર થયેલો તે આજે પણ મને યાદ છે. ને તેમ છતાં આ બાબતમાં હું પોતે પણ કાંઈ અસહાય નહોતી ! એ છોકરી ભણવાગણવામાં બહુ સારું કરી શકી નહોતી; એના મોઢા પર સદા ઉદાસીની છાયા છવાયેલી જ રહેતી. એ જરા યે દેખાવડી નહોતી. પાળથી એનું શું થયું તે તો હું જાણતી નથી. આજેય, ત્યાર પછી વીસ વરસ બાદ, એનો ઉદાસ ચહેરો, કોણ જાણે શાથી, મારી નજર આગળ તરવરી રહે છે.

આખરે ઈશ્વર કોને શાન્તિ બક્ષતા હશે ? કોઈ વડે ચહાવા ઇચ્છનારી સ્ત્રીને કે કોઈને

ચાહવા ઇચ્છનારી સ્ત્રીને (જો કે એવી સ્ત્રીના નસીબમાં ઝાઝું સુખ તો હોતું જ નથી !)? ઇશ્વરની હાજરીમાં કોઈ સ્ત્રી છાતી પર હાથ મૂકીને એમ કહી શકે ખરી કે હા, હું ચાહી શકી છું ? હા, એવી પણ કોઈ સ્ત્રી હશે તો ખરી જ, પેલી ઉદાસ ચહેરાવાળી છોકરી એ પૈકીની જ એક હશે કદાચ. અસ્તવ્યસ્ત કેશે, ઘવાયેલા હૈયે ને ફાટેલાં વસ્ત્રે છતાં ઉન્નત મસ્તકે એ જ કદાચ કહી શકે : "હા, મેં પ્રેમ કરી જાણ્યો છે."

ઓહ, મને એની પ્રત્યે કેટલો તિરસ્કાર છે ! હું એનાથી દૂર ભાગું છું. પણ સદા મારો પીછો પકડી રહેલા એ છોકરીના ચહેરાને હું મારી નજરથી દૂર હઠાવી શકતી નથી. મારાથી થોડીક જ ક્ષણ દૂર રહેલા મૃત્યુની વેળાએ આ ચિન્તા શા સારુ ? ચાહવાના દર્દમાંથી છટકી જવા મથતી ને કોઈ વડે ચહાવાના સુખને શોધતી મારા જેવી સ્ત્રી કદાચ એને જ લાયક છે.

સુખમાં ગાળેલાં તેર વરસ પછી મારે તમને આ લખવું પડે છે એ બદલ હું દિલગીર છું. હવે હોડકું બળીને જળસમાધિ લે તે ક્ષણ આવી પહોંચી છે. એ ઘડી એક દિવસ આવશે જ એ તો હું જાણતી જ હતી. હવે હું એવી તો થાકી ગઈ છું કે મારામાં જીવવાના હોશકોશ રહ્યા નથી. હું ખરેખર કેવી છું તે આખરે તમને કહી દીધું છે એમ લાગે છે... મેં મારું સાચું ચિત્ર મારાથી બની શક્યું તેટલું તમને દોરી બતાવ્યું છે. આ બધી લીલા તમે આ પત્ર વાંચતાં જે દશપંદર મિનિટ ગાળશો તેટલા સમય પૂરતી જ છે, તેમ છતાં આ જ મારું સાચું જીવન છે, આ જ તમારી આયાકોનું જીવન છે.

હવે મારે એક જ વાત ઉમેરવાની છે. એ તેર વર્ષો તો સ્વપ્ન જેવાં હતાં. હું બહુ સુખમાં હતી. તમારા સર્વાશ્લેષી પ્રેમની હૂંફથી હું વીંટળાઈ ગઈ હતી. દુનિયામાં મારાથી વધારે સુખી કોઈ ભાગ્યે જ હશે એમ મને લાગતું હતું.

મિસુગી જોસુકેને ઉદ્દેશીને લખાયેલા આ ત્રણ પત્રો વાંચતાં મોડી રાત થઈ ગઈ. મારા ઉપરનો મિસુગીનો પત્ર મેં ફરી કાઢીને વાંચ્યો. એના અન્તમાં આવતો સૂચક પરિચ્છેદ મેં ફરી ફરી વાંચ્યો :

'મને કેટલાંય વર્ષોથી આમ તો શિકારનો શોખ છે. મારા અંગત અને જાહેર જીવનનો એ સૌથી શાંતિભર્યો તબક્કો હતો. એની પડછે આજનું મારું એકાકી જીવન નર્યું સામે છેડેનું લાગે છે. તમે મને જોયો એ અરસામાં બંદૂક મારા જીવનનું સર્વસ્વ બની ચૂકી હતી.'

સુઘડતા અને સફાઈથી લખેલા અક્ષરોમાં કશોક અસહ્ય વિષાદ હતો. આયાકો કહે છે તેમ કદાચ મિસુગીની અંદર રહેલો સાપ જ આ અક્ષરો વચ્ચેથી ડોકાતો હશે.

હું મારા અભ્યાસખંડની ઓતરાદી બારીએ જઈને ઊભો રહ્યો ને બહાર દેખાતી ફાગણ મહિનાની રાતને જોઈ રહ્યો. દૂર ચાલી જતી વીજળીની ગાડીમાંથી ભૂરા તણખા ઝરતા દેખાતા હતા. મિસુગી પર લખાયેલા આ ત્રણ પત્રોનો શો અર્થ કરવો ? એ પત્રોમાંથી એને શું જાણવાનું મળ્યું હશે ? કદાચ એને એમાંથી કશું જ નવું જાણવાનું

નહિ મળ્યું હોય એવું નહિ બને ? એને મિદોરીના ને આયાકોના સાપની ખબર તો હતી જ ને ?

ગાત્રને ગાળી નાખે એવા ઠંડા પવનવાળી રાતે હું ઊંચે આકાશમાં જોતો એ બારી પાસે ઊભો રહ્યો - કેમ જાણે મને કશાનો નશો નહિ ચઢ્યો હોય ! બારીની બારસાખે હાથ ટેકવીને ઝાડઝાંખરાથી ભરેલી નીચેની વાડીને હું જોઈ રહ્યો - કેમ જાણે મિસુગીએ વર્ણવેલો પેલો નદીનો ધોળો રેતાળ પટ જ નહિ જોતો હોઉં !

પરિશિષ્ટ

છાયાની માયા

જુનિશિરો તાનીઝાકીને કેટલાક જાપાનવાસીઓ એમના શ્રેષ્ઠ લેખક તરીકે બિરદાવે છે; તો કેટલાક એમને લાગણીઘેલા પ્રત્યાઘાતી કહીને વખોડી પણ નાખે છે. એ જે હોય તે, એઓ એક અત્યંત વિખ્યાત લેખક છે એટલું નક્કી. આજે જાપાન બહારના દેશોમાં એમની જેટલી ખ્યાતિ છે તે ભવિષ્યમાં અનેકગણી વધશે એવી આશા રાખી શકાય.

જુવાનીમાં એમને પશ્ચિમનું આકર્ષણ હતું; પણ પુખ્ત વયના થયા પછી એઓ જાપાનના ભૂતકાળ તરફ બમણી આસક્તિથી ઝૂક્યા છે. પશ્ચિમ માટેની જાપાનવાસીઓની ઘેલછા એમને ગમતી નથી. એ માટેનો એમનો વિલાપ એમની ઘણીખરી નવલકથાઓમાં જોવામાં આવે છે. 'છાયાની માયા' એ ૧૯૩૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલો સુદીર્ઘ નિબન્ધ છે. અત્યાધુનિક બનવા જતાં જાપાનવાસીઓએ શું શું ગુમાવ્યું છે તે એમાં સંક્ષેપમાં કહેવાયું છે. ટૂંકમાં કહીએ તો જાપાનની પરંપરાગત કળાઓ છાયાને આશ્રયે જ ખીલી છે, વીસમી સદીના પ્રખર તાપમાં એનો નાશ થવા બેઠો છે એવું એમનું માનવું છે. અર્વાચીન કાબુકી નાટકની વેશભૂષામાં વપરાતા લાલભડક રંગો જેણે જોયા હશે તેઓ આ નિબન્ધના અંતમાં આવતા દીવાઓ બુઝાવી નાખવાના તાનિઝાકીના સૂચનને માન્ય રાખશે.

કશી બાંધછોડ કર્યા વિના શુદ્ધ જાપાની શૈલીનું ઘર બાંદવા ઇચ્છનારને આજે શી શી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે તેની ચર્ચાથી આ નિબંધનો આરંભ થાય છે. એ ઘરમાં બધી આધુનિક સુખસગવડ એને જોઈએ એની સામે એમને વાંધો નથી. પણ બુટ્ટેદાર જૂની શૈલીનું ગેસહીટર અને સદા ઘૂરકિયાં કરતો વીજળીનો પંખો આખી યોજનાની સંવાદિતાને વણસાડી જ મૂકે. સૌથી ભારે અવદશા તો નાવણીની થઈ છે. છાયાશીતળ, મખમલી શૈલી શેવાળવાળી નાવણીમાં હવે ચળકતી તખતીની ફરસબંદી ને એવાં બીજાં ચકચક થતાં સાધનોનું આક્રમણ થઈ ચૂક્યું છે. સુરુચિને પડકારનારી આ બધી વસ્તુઓને નકારી કાઢવાનું ઘણું અઘરું છે.

તાનિઝાકી કહે છે, 'ટાઢતડકાથી બચાવે તે ઘર ને ભૂખે મરતાં અટકાવે તે અન્ન.

પછી તેનો દેખાવ કેવો છે તેની વરણાગી શા માટે કરવી જોઈએ એમ માનનારા લોકો પણ ચે. ગમે તેવો પ્રખર સંન્યાસી હિમવર્ષાથી તો થથરી ઊઠવાનો જ, ને એવા દિવસે પાસે હીટર પડ્યું હોય તો એ વાપરવાની વૃત્તિ થવાની જ, એમ કરવાથી એ દિવસનું ગૌરવ ખંડિત થતું હોય તો છો ને થતું ! પણ આવે પ્રસંગે જ મને હંમેશાં મનમાં થઈ આવે છે કે આપણે પૂર્વના લોકોએ આપણું આગવું વિજ્ઞાન શોધ્યું હોત તો કેવું સારું ! ધારો કે આપણે આપણાં આગવાં પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણવિજ્ઞાન વિકસાવ્યાં હોત તો ? એને આધારે વિકસેલા ઉદ્યોગોનું રૂપ જુદું જ ન હોત ? અસંખ્ય ઓજારો ને સાધનો, દવાદારૂ તથા ઔદ્યોગિક કળાનું રૂપ પણ જુદું જ ન હોત ?

'હાથવગો એક નાનો શો દાખલો લઈએ : હમણાં જ મેં એક લેખમાં પીંછીના લખાણની ફાઉન્ટન પેનના લખાણ સાથે તુલના કરી હતી ને કહ્યું હતું કે જો એ સાધન આપણા કે ચીનવાસીઓના પૂર્વજોએ શોધ્યું હોત તો આપણી પીંછાલેખણની જેમ એમાંય છેડે પીંછું જ રાખ્યું હોત. રૂશનાઈ પણ ભૂરી નહિ પણ હિંદુસ્તાનની કાળી શાહીના જેવી જ હોત ને એ પકડવાના છેડા આગળથી પીંછા સુધી ધીમે ધીમે પ્રસરતી રહેત એવી એમાં તરકીબ કરી હોત. પશ્ચિમમાંથી આવતા કાગળ પર લખવાનું આપણને ફાવ્યું જ ન હોત, આથી કાગળ પણ આપણે પોતે જ શોધ્યો હોત. પરદેશી શાહી ને કાગળ આટલાં બધાં લોકપ્રિય ના થયાં હોત. રોમનલિપિ દાખલ કરવાની વાત આટલા બધા ઘોંઘાટથી ના થઈ હોત ને લોકોનો જૂની પદ્ધતિને માટેનો ભાવ જળવાઈ રહ્યો હોત. પણ આથીય વિશેષ તો આપણા વિચારમાં અને સાહિત્યમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ ના હોત ને નવાં જ ક્ષેત્રોમાં આપમેળે એ અગ્રસર થયું હોત. લેખણ જેવું તુચ્છ લાગે એવું સાધન – એણે આપણાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ પર કેટલો બધો પ્રભાવ પાડ્યો હોત !

પણ આ નર્યું દિવાસ્વપ્ન છે તે સૌ કોઈની જેમ હું પણ જાણું છું. આટલે સુધી આગળ વધી ચૂક્યા પછી હવે પાછા વળવાનું શક્ય નથી. હું મનમાં ને મનમાં આ બધું બબડ્યા કરું છું ને અશક્યની માગણી કરું છું. મારી ફરિયાદમાં જે કાંઈ વજૂદ છે તેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો પશ્ચિમની પ્રજાના મુકાબલે અમે કેટલા કમનસીબ રહ્યછીએ, અમે કેટકેટલું સહન કરતા આવ્યા છીએ એનો વિચાર કરવાને કશો વાંધો નથી. પશ્ચિમની પ્રજા વ્યવસ્થિત રીતે આગળ વધતી રહી છે, જ્યારે અમારાથી બળવત્તર સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનો સામનો કરવાનો આવ્યો ને એને પરિણામે હજારો વર્ષોથી અખત્યાર કરેલી જીવનરીતિને છોડવી પડી. આ બધી ભૂલો ને બાધાઓનું પ્રમાણ ખાસ્સું મોટું છે. જો અમે એમના એમ વેગળા રહ્યા હોત, કોઈ જોડે કશી અથડામણમાં આવવાનો પ્રસંગ જ ઊભો ન થયો હોત તો ભૌતિક સુખસગવડ પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં અમે આજથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં હતાં ત્યાંના ત્યાંજ રહી ગયા હોત. આજેય ભારતના અને ચીનના ગ્રામીણ પ્રદેશમાં બુદ્ધ અને કોન્ફ્યુસિયસના જમાનામાં હતું તેવું જીવન જિવાઈ રહ્યું છે. પણ એવું થયું હોત તો અમે અમને અનુકૂળ દિશા તરફ જ વળ્યા હોત, અને તેમ છતાં એક દિવસ અમે પણ

ટ્રોલી, રેડિયો ને એરોપ્લેનને મળતાં આવતાં સાધનો શોધી કાઢ્યાં હોત. એઓ માત્ર ઉછીની લીધેલી યંત્રસામગ્રી ન હોત પણ અમારી સભ્યતાને ખપમાં આવે એવાં, અમને અનુકૂળ, ઓજારો બની રહ્યાં હોત.

પશ્ચિમનો કાગળ તે વાપરવાની ચીજ માત્ર છે પણ ચીની અને જાપાની કાગળનું પોત અમારામાં હૂંફ, સ્વસ્થતા ને શાતાની લાગણી જગાડે છે. ધોળો રંગ એકસરખો હોવા છતાં જાપાની ને પશ્ચિના કાગળમાં સાવ નોખો જ લાગવાનો. પશ્ચિમનો કાગળ પ્રકાશને પરાવર્તિત કરે છે જ્યારે અમારો કાગળ એને આત્મસાત્ કરતો હોય, એને હળવેથી વીંટળાઈ વળતો હોય તેવો સૌપ્રથમ થયેલી હિમવર્ષાની ધોળી સપાટીના જેવો સુંવાળો લાગે છે. એને મસળી નાખો કે એની ગડી વાળો તો એ કશો અવાજ કરતો નથી. એ કોઈ વૃક્ષનાં પાંદડાંની જેમ તમારા સ્પર્શને સાવ અનુકૂળ અને શાન્ત બનીને રહે છે.

સામાન્યતઃ ચકચક થતી વસ્તુઓથી ભરેલા ઘરમાં રહેવાનું અમને ઝાઝું ફાવતું નથી. પશ્ચિમવાસીઓ ચાંદી, સ્ટેઇનલેસ સ્ટીલ અને નિકલનાં વાસણો જમવા કરવા માટે વાપરે છે ને એને પાલિશ કરી સદા ચકચકતાં રાખે છે; પણ અમને આ રુચતું નથી. અમેય કોઈ વાર ચાની કિટલી, જળપાત્ર કે ચોખાનો દારૂ સાકે પીવાની પ્યાલી ચાંદીનાં વાપરીએ છીએ ખરા, પણ એને પાલિસ કરીને ચકચકતા રાખવાનું અમને ગમતું નથી. એથી ઊલટું, એ સહેજ ઝાંખા પડે, એના પર સહેજ કાળાશ પડતા ધુમાડિયા રંગના આછા થર જામે પછી જ અમને ગમતાં થાય છે. આટલી ધીરજ પછી બાઝેલા આ થરને જો નોકરડી ઘસીમાંજીને સાફ કરી નાખે તો એને ઘણુંખરું ધમકાવી જ નાખવામાં આવે...

'ચીનવાસીઓને નીલમ પ્યારું છે. પથ્થરનો એ તરેહદાર સ્ફટિક, એમાંનું ડહોળાયેલું તેજ – જાણે સદીઓની ઘનીભૂત હવા ઝાંખી ધીમે ધીમે એમાં ઊંડે ઊંડે ઓગળતી જતી ન હોય ! અમે પૂર્વના વાસીઓ જ એના આકર્ષણને પિછાનીએ એવું નથી ? એમાં અમને શું દેખાતું હશે તે અમે કહી શકતા નથી. માણેક કે મરકતનું તેજ એમાં નથી કે હીરાનું પાણી પણ એમાં નથી. પણ એને વિશે આટલું જરૂર કહી શકાય : એની ધૂંધળી સપાટીને જોતાં જ એ ચીનાઈ છે તે અર્થ પારખી જઈએ છીએ, એના ધૂંધળાપણામાં ચીન દેશના ભૂતકાળનો એકઠો થઈ ગયેલો થર અમને દેખાય છે. ચીનવાસીઓને નીલમ વહાલું હોય, એની સપાટી ને એનું ધૂંધળાપણું એમને ગમતાં હોય તે અમને સર્વથા ઉચિત જ લાગે છે. સ્ફટિકનું પણ એવું જ છે. ચીલીમાંથી હમણાં હમણાં મોટા જથામાંથી સ્ફટિકો આયાત કરવામાં આવે છે; પણ એ વધારે પડતા પારદર્શી હોતા નથી. એ અર્ધપારદર્શી ને ધૂંધળા હોય છે... જે કાંઈ ચળકાટ મારે તે પ્રત્યે અમને અણગમો છે એવું નથી પણ અમને છીછરી પારદર્શકતા કરતાં ગાંભીર્યપૂર્ણ છાયા વધારે રુચે છે.

આ 'ગાંભીર્યપૂર્ણ છાયા'નું આજની દુનિયા નિકંદન કાઢવા બેઠી હોય એવું લાગે છે. દાંતના દાક્તરને ત્યાં જતાં આજે છાતી બેસી જાય છે. એનું કારણ એ અમેરિકાથી જે ચકચક થતાં ઓજારો વાપરે છે તે છે. ચળકાટ જોઈને જાપાનવાસીઓ છળી મરે છે.

એને તો એની છાયા જોઈએ. આપણે લાખકામનો જ દાખલો લઈએ. વધારે પડતા અજવાળામાં જોઈએ તો એ ભડાકેદાર લાગે. ક્યોટોના એક જૂનાં રેસ્ટોરાંમાંતાનિઝાકીને પહેલી વાર એનું સૌન્દર્ય જોવા મળ્યું હતું, 'આપણું લાખકામ તો અંધારામાં જ રાખવું જોઈએ. એનો એકાદ ભાગ ઝાંખા અજવાળામાં અહીંતહીં લપઝલપ દેખાઈ જાય તે જ સારું. એની અલંકારખચિતતા અંધારામાં પશ્ચાદ્ભૂમાં સરી જાય છે ને આપણને કશાક ઊંડાણ તથા રહસ્યનો અકથ્ય અનુભવ થાય છે; કશીક સંદિગ્ધ અર્થમયતાનો ભાસ થાય છે. લાખકામવાળા અસબાબનો ચળકાટ રાતે મીણબત્તીની થરકતી જ્યોત કે મશાલના અજવાળાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ને રહીરહીને શાન્ત ઓરડામાં ચોરીછૂપીથી ઘૂસી આવતી પવનની લહરીઓ પણ એથી છતી થઈ જાય છે... જો એ લાખકામને દૂર કરીએ તો રાત્રિની નાડીનાં ધબકાર જેવી એ મીણબત્તીની થરકતી જ્યોત અને મશાલ વડે રચાયેલી સ્વપ્નમયી વિલક્ષણ સૃષ્ટિ આખી જ અલોપ થઈ જાય છે. ક્ષીણ, લગભગ અગ્રાહ્ય ને પડતીઆખડતી એ દ્યુતિ જાણે ઓરડામાંથી નાનીનાની નદીઓ વહેતી હોય ને એનાં નાનાંનાનાં ખાબોચિયાં અહીંતહીં ભરાયાં હોય તેમ ઝિલાયેલી દેખાય છે. આમ લાખકામવાળા અસબાબમાંથી પરિવર્તિત થતું તેજ રાત્રિની પટભૂમિ પર આવી તરેહતરેહની ભાત ઉપસાવી આપે છે.

૨

તાનિઝાકી માને છે કે ઊંડાં ને ભારે જાપાની મકાનના છાપરાની છાયા જાપાનની પરંપરાગત સંસ્કૃતિ પર છવાયેલી છે. પશ્ચિમના સ્થાપત્યમાં, ને ખાસ કરીને ગોથિક શૈલીના સ્થાપત્યમાંદીવાલ અને એના આધારોને ઊંચા ને ઊંચા કરીને સૌથી સૌથી ઊંચા શિખરને ટેકવવા માટે વાપર્યા હોય છે. એથી ઊલટું જાપાનમાં સ્તંભ ઉપર જ છાપરું ઢાળ્યું હોય છે ને બાકીનું ઘર એની નીચે ચણી લીધું હોય છે. સ્થાપત્યની એક શૈલી : ઈમારતને ઊંચી નેઊંચી લઈ જઈને બને તેટલા પ્રકાશને અંદર આવવા દેતી નથી. અમે પહેલાં છત્રી ખોલી નાખીને પૃથ્વી પર પડછાયો પાથરીએ છીએ, ને પછીથી એ પડછાયામાં ઘર એકઠું કરી લઈએ છીએ. પશ્ચિમવાસીનાં ઘરો પર પણ છાપરાં હોય છે પણ એનો ઉદેશ સૂરજ કરતાં પવન અને ઝાકળને દૂર રાખવાનો હોય એમ લાગે છે... જાપાનના ઘરનું છાપરું બને તેટલી નાની કિનારવાળી ટોપીના જેવું હોય છે... આબોહવા, બાંધકામની સામગ્રી વગેરે કારણો લઈને જાપાની ઘરની વળીઓ બહુ ઊંડી રાખવામાં આવે છે. અમે કાચ, કાંકરેટ કે ઈંટ વાપરતા નથી. તેથી સૂસવાતા પવન અને વરસાદથી બચવાને અમારે છાપરાં નીચાં રાખવાં પડે છે. અંધારિયા ઓરડા કરતાં અજવાળાવાળો ઓરડો અમનેય બહુ અનુકૂળ નીવડ્યો હોત તેની ના નહિ. જેને આપણે સૌંદર્ય કહીએ છીએ તે તો જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી જ જન્મે છે ને અમારા બાપદાદાઓને અંધારિયા ઓરડામાં રહેવાનું

આવ્યું હતું; આથી તેમણે છાયાનું સૌંદર્ય શોધી કાઢ્યું હતું ને આખરે છાયાને સૌંદર્યના લક્ષ્ય તરફ વાળી દીધી હતી. આથી જાપાની ઘરના સૌંદર્યનો આધાર ઘેરી છાયા ને આછી છાયાની ગૂંથણીમાંથી ઊપસી આવતી ભાત પર રહે છે – આ સિવાય એમાં બીજું કશું હોતું નથી... બહારના બગીચામાંનો પ્રકાશ કાગળના પડદાવાળાં બારીબારણામાંથી ચળાઈને ચોરપગલે અંદર આવે છે ને આવા અંતરાયમાંથી આવતા પ્રકાશને કારણે જ અમારું ઘર મોહક લાગે છે. અમારા ઘરના ઓરડાની દીવાલ ભડક રંગોની હોતી નથી જેથી વિષાદભર્યા, ભંગુર ને ક્ષયિષ્ણુ પ્રકાશનાં કિરણો સાવ સ્વસ્થતાથી એમાં નિમજ્જિત થઈને રહે.'

વેશભૂષાના સંબંધમાં પણ આવું જ : સૂર્યના પ્રકાશમાં વધારે પડતા ભડક રંગનો લાગે એવો પૂજારીનો ઝભ્ભો મંદિરના નિયંત્રિત અંધકારમાંભારે કાવ્યમય લાગે છે. નોહ નાટકમાં પહેરવામાં આવતો ઝભ્ભો નાટકમાં ફ્લડ લાઇટ વપરાતી હોત તો સોનેરી રૂપેરી રંગના ભડકા જેવો લાગ્યો હોત (તાનિઝાકીએ આ નિબંધ લખ્યો ત્યાં સુધી તો આવી ફલડલાઇટનો ઉપયોગ થતો નહોતો.), પણ નોહ નાટક ભજવવા માટેના મંચ પરના ભારે ચંદરવા નીચે એમાં કેવું સંયમી સૌંદર્ય દેખાય છે ને જાપની સ્ત્રીપુરુષની પીળા હાથીદાંતના જેવી ચામડીની પડછે એ કેવો ખીલી ઊઠે છે ! કાબુકી નાટકમાં આધુનિકતા પ્રવેશી છે ને વીજળીના દીવાનો એમાં ઝાઝો ઉપયોગ થતો હોય છે, આથી એમાં રહેલી પ્રતીતિકરતાની શક્તિની માત્રા ઘટી ગઈ છે. સાચા અર્થમાં નારીનું માર્દવ ધરાવતાં પાત્રો હવે કાબુકી નાટકમાં દેખાતાં નથી એવી ફરિયાદ થવા લાગી છે. તાનિઝાકી એના જવાબમાં કહે છે કે એમાં અભિનેતાઓનો વાંક નથી. 'જૂના જમાનાનાં પાત્રોને આંખો ઝંખવી નાખતા વીજળીના દીવા વચ્ચે કામ કરવાનું હોય તો આજના મંચ પર કામ કરતાં પાત્રોની જેમ એમાં પણ પુરુષસહજ કઠોરતા જ દેખાય... વીજળીના દીવાનો આવો બુદ્ધિ વગરનો ને વધારે પડતો ઉપયોગ કાબુકીના સૌંદર્યને વણસાડી મૂકનારું સૌથી મોટું કારણ છે.'

૩

નાટકની ચર્ચા પરથી શરીરના સૌંદર્યની વાત આપોઆપ જ નીકળવાની. આ સંબંધમાં પણ તાનિઝાકી માને છે કે વધારે પડતો પ્રકાશ શરીરમાં પ્રવેશે એ ઠીક નથી. જૂના વખતના જાપાનવાસીઓને મન પોતાનાથી ગોરી પ્રજાનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. આથી પોતાના શામળાપણા વિશે લાચારી અનુભવવાનું એને કશું કારણ નહોતું. આમ છતાં વધારે ગોરા હોવું એ જ એમનો આદર્શ હતો; સૌથી ગોરી ચામડીવાળામાં પણ આછું ઘઉંવર્ણાપણું દેખાતું તો તેને છાયાની મદદથી એઓ ગાળી નાખતા. સ્ત્રીઓ શાશ્વત સંધ્યાની પટભૂમિ પર વિહરનાર પાંડુવર્ણી પરીઓ જેવી લાગતી.

'દાંતને કાળા રંગવાની પ્રથાની જ વાત કરીએ. ચહેરા સિવાયનાં બીજાં બધાંને જ

કાળી પશ્ચાદ્ભૂમાં ધકેલી દેવાનો એ પ્રયત્ન નહિ હોય ? એમ કરવા જતાં અંધકારને જ મોઢેથી પીવાનું સુધ્ધાં મંજૂર રાખવાને વાંધો નહોતો. આજે સૌંદર્યનો આવો આદર્શ રોજ-બ-રોજના જીવનમાંથી લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે, ને એવું સૌંદર્ય જોવું હોય તો પુરાણા ક્યોટોના કોઈ ચાઘરમાં જવું પડે. પણ તોક્યોના ઢોળાવવાળા ભાગમાં મે ગળેલી જુવાનીના દિવસો યાદ કરું છું, ને બગીચામાંથી આવતા ઝાંખા પ્રકાશમાં મારી માને સીવતી બેઠેલી જોઉં છું ત્યારે જૂના જમાનાની જાપાનની નારી કેવી હશે તેનો મને આછો ખ્યાલ આવે છે ખરો. એ દિવસોમાં તોક્યોના નગરવાસીઓ ધૂંધળા પ્રકાશવાળા ઘરમાં રહેતાં ને મારી મા, મારી ફોઈમાસીઓ ને બીજાં સગાંવહાલાં(એમની વયની બીજી સ્ત્રીઓ) દાંત કાળા રંગતી. તેઓ દરરોજ શું પહેરતાં તે તો મને બરોબર યાદ નથી પણ બહાર જતી વેળાએ ઘણુંખરું નાની ને ઊડીને આંખે વળગે નહીં એવી ભાતવાળો ભૂખરા રંગનો કિમોનો એઓ પહેરતાં એવું આછુંઝાંખું યાદ આવે છે. મારી માની કાયા અસાધારણ નાજુક હતી; એ પૂરી પાંચ ફુટનીય નહોતી ને એના જમાનામાં અસાધારણ લેખાય એવું કશું જાણે હતું જ નહીં. મને મારી માનો ચહેરો અને પગ યાદ આવે છે, મને એના પગની ઝાંખી યાદ છે પણ એના શરીર વિશે મને કશું જ યાદ નથી... અંધારામાં રહેતી સ્ત્રીને ઝાંખો ગોરો ચહેરો હોય એટલે બસ – પૂરું ભરાવદાર શરીર જરૂરી નહોતું. આજે વીજળીના ચમકતા દીવામાં દેખાતી પુષ્ટ માંસલ કાયાને બિરદાવનારાઓને તો એ જમાનાની ભૂતાવળ જેવી લાગતી નારીઓના સૌંદર્યની કલ્પના પણ નહીં આવી શકે. કેટલાક એવી પણ દલીલ કરશે કે પોતાના નબળા અંશોને અંધારાની ઓથે ઢાંકવા પડતા હોય તો એ સૌંદર્યને સૌંદર્ય ન ન કહેવાય. પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ અમે પૂર્વવાસીઓ વસ્તુના પોતાનામાં જ નહીં પણ એની તેજછાયાઓની ભાતમાં પણ સૌંદર્ય જોવાનું શીખ્યા છીએ. ઝળક ઝળક થતો હીરો અંધારામાં જોઈએ તો એનું તેજ અને એના રંગની ઝાંય બરાબર જોઈ શકાય, પણ દિવસના અજવાળામાં એને જોઈશું તો એનું આ સૌંદર્ય લુપ્ત થઈ જશે...

અમારા પૂર્વજોએ પૃથ્વી પર ઉપરથી પડતા તેજને છેદી નાખ્યું ને છાયાઓની એક એક આખી સૃષ્ટિ રચી ને એના છેક ઊંડાણમાં નારીની પ્રતિષ્ઠા કરી, ત્યાં એના જેવું ગોરું બીજું કશું નહોતું... એ લોકો સાવ સાવ સાહજિકતાથી પીળી ચામડીને ગોરી બનાવીને જોવાને અંધારાનો ઉપયોગ કરવાનું શીખી ગયા હતા. આગળ મેં દાંત કાળા રંગવાની પ્રથાની વાત કરી, પણ આંખ પરની ભ્રમરને કપાવી નાખવા પાછળ પણ ચહેરો પૂરો ખીલી ઊઠે એવો જ આશય નહોતો શું ? મને સૌથી આકર્ષે છે લીલી ચળકતી લિપસ્ટીક (ઓષ્ઠરાગ); આજની ક્યોટોની ગેયશાઓ પણ ક્વચિત જ એ વાપરતી દેખાય છે. બેઠેલા માણસોને સમાન્તર, થરકતી જ્યોતવાળી, અગરબત્તીના અજવાળામાં જ તમે એની ખૂબી જોઈ શકો. જૂના જમાનાની નારી પોતાના ઓષ્ઠઅધરની નૈસર્ગિક રતાશને કાળાશ પડતા લીલા રંગના લેપથી ઢાંકતી, વાળમાં ચળક ચળક થતા અલંકારો પહેરતી; આમ એની સમૃદ્ધ ત્વચાની કાન્તિનો પૂરેપૂરો લોપ સાધવાનો પ્રયત્ન થતો. ફાનસના હાલતા પડછાયામાં

દેખાતી નારીના ચહેરા જેવું ગૌરવર્ણ બીજું કશું જોયું હોય એવું મને યાદ નથી. એ ચહેરા પર વચ્ચે વચ્ચે લાખકામ કર્યું હોય તેવા કાળા દાંત એ હસતી હોય ત્યારે અલપઝલપ દેખાઈ જાય ને તેય ભૂતાવળના ભડકાની શિખા જેવા બે લીલા હોઠની વચ્ચેથી. ગોરામાંય સૌથી ગોરી સ્ત્રી કલ્પી શકું તેનાથીય આ નારી વધુ ગોરી લાગતી. ગોરી સ્ત્રીનો ગૌરવર્ણ તો સ્પષ્ટ, અત્યંત પ્રકટ અને પરિચિત લાગે છે. એનામાં આ સ્ત્રીઓના ગૌરવર્ણની અપાર્થિવતાનો અનુભવ થતો નથી. કદાચ આ ગૌરવર્ણ વાસ્તવમાં તો હોતો જ નથી. એ નર્યો આભાસ જ હોય છે. તેજછાયાની રમતથી રચાતી તરકીબ –ક્ષણની લીલામાત્ર હોય છે. પણ એમ હોય તોય તૃપ્ત થઈ જવાય છે. એથી વિશેષ કશાંની અપેક્ષા રહેતી નથી.

હું આ ગૌરવર્ણની વાત કરું છું ત્યારે એને વીંટળાઈને રહેલા અંધકારના રંગની પણ વાત કરવા ઇચ્છું છું. મારા એક મિત્રને એક વખત હું તોક્યોથી ક્યોટોના પુરાણા સુખિયા ચાઘરમાં લઈ ગયો હતો તે વેળાએ અંધકારની મને જે ઝાંખી થયેલી તે તો અવિસ્મરણીય છે. એ એક વિશાળ ખંડ હતો, ઘણું કરીને ‘પાઇનગેટ’. હવે તો એ બળીને ખાખ થઈ ગયો છે. એમાંના અંધકારમાં અહીંતહીં મીણબત્તીના અજવાળાથી થોડા છેદ માત્ર પડતા હતા.નાના ઓરડાના અંધકારથી એની સમૃદ્ધિ કાંઈ અનોખી જ હતી. અમે બારણામાંથી દાખલ થયા ને જોયું તો એક પ્રૌઢ વયની દાસી એક મીણબત્તી આગળ ઘૂંટણિયે પડીને બેઠી હતી. એની પાછળ વાંસની પટ્ટીમાં મઢેલો મોટો કાગળનો પડદો હતો. એની આંખની ભ્રમર સાફ કરી નાખેલી હતી ને એના દાંત કાળા રંગેલા હતા. પડદાથી ઘણે દૂર, અજવાળાના સાંકડા વર્તુળની કિનાર પર છત પરનો અંધકાર આવીઆવીને પડતો હતો – ઉત્તુંગ, નિબિડ. મીણબત્તીનું ભંગુર તેજ એના કાળા વર્ણની જાડી દીવાલને ભેદી ન શકવાને કારણે માથું પટકી પટકીને પાછું વળતું હતું. ‘મીણબત્તીના ાજવાળામાં દેખાતા આ અંધકાર’નો રંગ મારા વાચકોએ જોયો છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી. રાતે રસ્તા પર દેખાતા અંધકારના રંગ કરતાં એનો રંગ જુદો હતો. અત્યંત બારીક રાખના કણના જેવા અંધકારના નાના કણનો એ સમૂહ હતો. એ સમૂહમાંનો દરેક કણ ઇન્દ્રધનુના તેજે પ્રકાશી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. મારાથી અજાણતાં જ આંખ બિડાઈ ગઈ – કેમ જાણે હું એના તેજને બહાર રાખવા ન મથતો હોઉં ! આજકાલ તો નાની ઓરડીઓ રાખવાની ફેશન છે, ને મીણબત્તીઓ વાપરીએ તોય પેલા અંધકારના રંગ જેવો રંગ એમાં ભાગ્યે જ દેખાય. પણ જૂના મહેલમાં ને આમોદપ્રમોદ માટેનાં જૂનાંઘરોમાં છત ખાસ્સી ઊંચી રાખવામાં આવતી, પરસાળ પહોળી હતી, ઓરડીઓ પણ દસ ફૂટ પહોળી ને લાંબી હતી; ને એમાં અંધકાર ધુમ્મસની જેમ દબાઈને રહેતો.

દમામવાળા જૂના ખાનદાન કુટુંબના નબીરાઓ આ અંધકારના ચળકતા અણુઓના દ્રાવણમાં ડૂબેલા રહેતા. મેં આ વિશે અન્યત્ર ક્યાંક લખ્યું છે. પણ આજનો માનવી, વીજળીથી ટેવાઈ ગયો હોવાથી, આવો અંધકાર ક્યાંક હોઈ શકે ખરો એય ભૂલી પરવાર્યો

છે. એ જમાનામાં 'દૃશ્યમાન અંધકાર'. રસ્તા પરના અંધકાર કરતાં વધારે ભયાનક લાગતો. આ અંધકારમાં કશુંક એકાએક ચમકીને પડખું ફેરવી જતું તો કશુંક એકાએક ચોંકાવી દેતું. આથી એ અંધકાર રસ્તા પરના અંધકાર કરતાં વધારે ભયાનક લાગતો. આ અંધકારમાં ભૂત અને રાક્ષસનો વાસ હતો ને એક પછી એક ઘેરા પડદાની પાછળ એક પછી એક બારણાંની પાછળ ઘરના અંધકારને ઊંડે ઊંડે રહેનારી પેલી નારી –એ પણ શું એ પૈકીની જ એક નહોતી ? અંધકાર એને દસ દસ, વીસ વીસ પડથી વીંટી લેતો; એના કિમોનોની ગળાની કિનાર, એની બાંયની યાળ, એના પાલવની સળ – જ્યાં સહેજ સરખો પોલો અવકાશ મળે તયં એ અંધકાર લપાઈ જતો. પણ એથીય આગળ : કદાચ આથી ઊંધું જ નહીં બનતું હોય ? અંધકાર એના મુખમાંથી, એના પેલા કાળા દાંતમાંથી, એના પેલા કાળા કેશમાંથી કોઈ મોટા કરોળિયાએ કાંતેલી કાળી જાળના તંતુની જેમ નહોતો નીકળતો ?

પણ આજે તો તોક્યો ને ઓસાકા યુરોપના કોઈ પણ શહેર કરતાં વધારે ઝળાંહળાં થઈ ઊઠ્યાં છે. અમેરિકાનું અનુકરણ કરવા સદા તત્પર એવા જાપાનવાસીઓ અમેરિકાવાસીના જેટલા જ ઉત્સાહથી વીજળીને વેડફી મારવાની સ્પર્ધામાં ઊતર્યા છે ને છાયાને તો બિચારીને ક્યાંની ક્યાં હાંકી કાઢવામાં આવી છે. જાપાનવાસીઓને અત્યાર સુધી આનંદ આપનારો ચંદ્ર પણ આ વીજળીની ઓથે ઝંખવાઈ ગયો છે.

શરદના ચંદ્રનું દર્શન કરવા આ વર્ષે ક્યાં જવું તે મારે માટે એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. આખરે, ઘણી ગૂંચવણભરી માથાઝીકને અંતે ઇશિયામાના મંદિરે જવાનું મેં નક્કી કર્યું. ચૌદસને દિવસે મેં છાપામાં વાંચ્યું કે ઇશિયામાના જંગલમાં ચંદ્રના દર્શનાર્થે એકઠા થયેલા સહેલાણી માટે લાઉડસ્પીકરની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે ને ફોનોગ્રાફ પૂરજોશમાં બજ્યા કરશે. મેં તરત જ મારો કાર્યક્રમ રદ કર્યો. લાઉડસ્પીકરનું તૂત કાંઈ જેવુંતેવું નહોતું.પણ વાત કાંઈ એટલેથી જ અટકે એમ થોડું જ હતું – એની પાછળ પાછળ આખા પર્વતને અજવાળી નાખતી ફ્લડલાઇટ પણ આવવાની જ ! એક વાર ચંદ્રદર્શનની મારી યાત્રા આમ જ વણસી ગયેલી તે મને યાદ આવે છે. સુમાના મંદિર આગળના તળાવમાં ધાન્ય લણવાના તહેવારની પૂનમે અમે હોડીમાં સહેલ કરીને ચંદ્રદર્શન ઊજવવા નીકળ્યા હતા. અમારી મંડળી ઠીક જામી હતી, અમે અમારી ઉપાહારની સામગ્રી ભેગી લાવ્યા હતા, ને આમ અમે ઊપડ્યાં. પણ તળાવના એક હાંસિયાને વીજળીના પચરંગી દીવાથી શોભાયમાન કરવામાં આવ્યો હતો. ચંદ્ર બિચારો હતો ખરો, પણ તમે આંખ ખેંચી ખેંચીને જુઓ તો દેખાય.

તાનિઝાકી અહીં ફ્રાન્ક લોય્ડ રાઇટે બાંધેલી તોક્યોની ઇમ્પિરિયલ હોટેલનાં વખાણ કરે છે : એમાંથી પ્રકાશયોજના આંખને અકળાવી મૂકે નહીં એવી ને આડકતરી છે. મિયાકો હોટેલમાં એથી ઊંધું જ છે. એમાં વીજળીના દીવાઓનો એવો તો ખંગ વાળ્યો છે કે ઉનાળાની રાતે એ ધખધખતી ભઠ્ઠી જ બની રહે છે !પ્રકાશનો ઉપયોગ વાંચવા

માટે, લખવા માટે કે સીવવા માટે નહીં પણ છાયાને દૂર દૂરના ખૂણા સુધી ભગાડી મૂકવા માટે, કરવામાં આવ્યો છે. જાપાનની ગૃહરચનાના સિદ્ધાંતથી આ સાવ ઊલટી જ વાત છે. ઘરમાલિક પૈસા બચાવવા ખાતર દીવા બુઝાવી નાખે છે ત્યારે કેવળ પૈસા જ બચતા નથી, બીજું કંઈક પણ બચી જાય છે. એમાંના દાદર, દરવાજા ને બાગ સુધ્ધાં ઝળાંહળાં થતાં હોય છે. આથી ઓરડીની બહારનાં પાણી ને પથ્થર છીછરાં ને સપાટ દેખાય છે. શિયાળામાં આટલા બધા દીવાથી કદાચ ગરમી મળતી હશે; પણ ઉનાળામાં દૂર દૂરના પર્વતના એકાંત સ્થળે જઈએ તોય ઠંડક થતી નથી. ઠંડક જોઈતી હોય તો સારામાં સારો રસ્તે એ છે કે ઘરે જ રહેવું, બારીબારણાં ખોલી નાખવાં ને મચ્છરદાની નીચે અંધારામાં લંબાવી દેવું...

આ જમાનાએ કરી આપેલા ઉપયોગી ફાયદાનું મને ભાન છે ને એ બદલ હું એનો ઋણી પણ છું. ભલે ને અમે ગમે તેવી ફરિયાદ કરતા હોઈએ પણ એટલું નક્કી કે જાપાને પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે. હવે તો અમારા જેવા જૂનવાણીને પાછળ મૂકીને હિંમતભેર આગળ વધ્યે જ જવામાં એનું શ્રેય છે. પણ અમારી ચામડીનો રંગ જ્યાં સુધી આજે છે તેવો જ રહેવાનો છે ત્યાં સુધી અમને આથી જતી ખોટ કોઈ રીતે દૂર કરી શકાવાની નથી. આ બધું મેં લખ્યું તે એ આશાથી કે કદાચ હજીય ક્યાંક સાહિત્ય કે કળામાં એવું કશુંક રહ્યુંહશે જેને બચાવી લઈ શકાય. છાયાની આ લુપ્ત થતી સૃષ્ટિને સાહિત્યના શ્રેય ખાતર જીવતી કરવાનું મને ઘણું મન છે. સાહિત્યના પ્રાસાદમાં વળીઓ ઊંડી ને દીવાલ અંધારી રાખવાનું મને ગમે છે. વધારે સ્પષ્ટતાથી આગળ ધસી આવતી વસ્તુઓને છાયાઓ વચ્ચે હડસેલી દેવાનું મને રુચે છે. બિનજરૂરી અલંકરણો પણ હું ફેંકી નાખવા ઇચ્છું છું. સર્વત્ર આ પ્રમાણે જ થાય એવું હું નથી કહેતો, પણ ક્યાંક એકાદ ઘર એવું હોવું જોઈએ કે જ્યાં વીજળીના દીવાઓ બુઝાવી શકાય અને એના વિનાની દુનિયાનું રૂપ કેવું હોય છે તે જોઈ શકાય.